

SEPARATUM

SOURCES AND DOCUMENTS RELATING
TO THE EARLY
MODERN HISTORY OF IDEAS

© Holland University Press bv, Amsterdam

No part may be translated or reproduced in any form by print,
photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

HOLLAND UNIVERSITY PRESS BV / POSTBUS 1850
NL-1000 AMSTERDAM

HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM

A.E.M. JANSSEN

ELBERTUS LEONINUS, NEUTRALIST EN LIBERTIÏN TIJDENS DE NEDERLANDSE OPSTAND

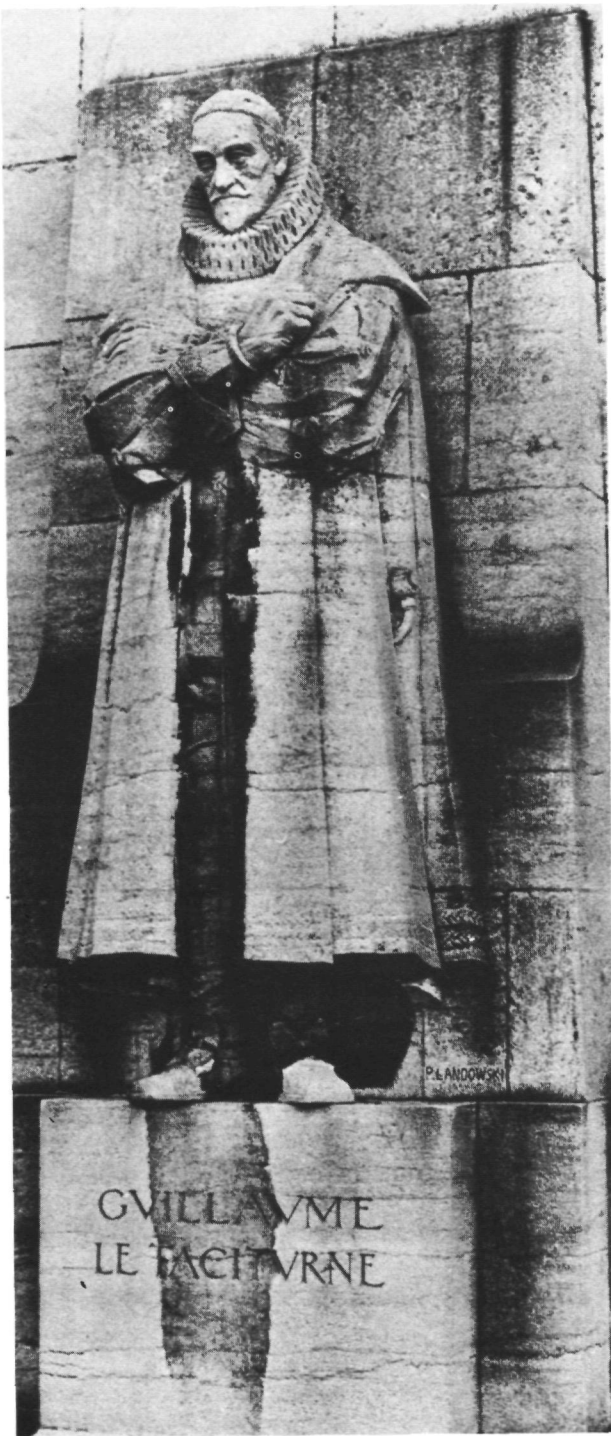
'Waar nu eenmaal over degenen, die in de staat zekere reputatie genieten en wel omdat zij een nogal opvallende rol hebben gespeeld, later wanneer zij zijn gestorven allerlei praatjes en uiteenlopende oordelen de ronde gaan doen, heb ik me de moeite getroost in het kort rekenschap te geven van mijn leven, opdat ik na mijn dood niet met overdreven loftuitingen van welgezinden word geprezen dan wel word overstelpt met laster en verwijten van kwaadaardige en dwalende lieden' - aldus luidt de hier vrij vertaalde eerste zinsnede van de tussen 1596 en 1598 aan het papier toevertrouwde autobiografie van Elbertus Leoninus. Uit een dergelijke aanhef mag worden afgeleid, dat Leoninus zich op het einde van zijn leven terdege ervan bewust was, dat hij werd beschouwd als een controversiële figuur. Kan dit gegeven het apologetisch karakter van de hieronder uitgegeven autobiografische aantekeningen verklaren, als genre is de *Vita Elberti Leonini* volstrekt geen uniek fenomeen; menig geleterd en zichzelf respecterend man heeft gemeend het nageslacht te kunnen dienen met een beschrijving van de eigen, memorabel geachte levensgang, welke aanwinst dan als zodanig evenzeer geschiedkundige erkentelijkheid als gerede kritiek (in de vorm van interpretatie en annotering) verdient.

Deze autobiografische aantekeningen, die hier voor het eerst integraal worden uitgegeven, vormen aanleiding zich opnieuw te verdiepen in de vraag in hoeverre de Geldersman Elbertus Leoninus, wiens irenische persoon "een eigenaardige rechtvaardiging van onze Opstand" belichaamt (1)*, past in de grote, nogal anonieme middengroep, die zeker tot 1579/1580 behoedzaam en actief tussen twee uitersten heeft trachten te manœuvreren.

Voor dit doel zij het geoorloofd hier allereerst nog eens te wijzen op het belang en de invloed van dit 'centrum' van zogeheten 'neutralisten' (2) of 'onbeslisten' tijdens de Opstand in de Nederlanden en vervolgens een aantal markante gebeurtenissen uit Leoninus' leven in herinnering te roepen ten einde de hier uitgegeven autobiografische aantekeningen in een passend kader te plaatsen.

* Noten zie p. 50

Standbeeld van
prins Willem van
Oranje tegen de
"Mur des
Réformateurs"
te Genève.

Qua terminologie, fasering, aard, omvang en karakter blijft de zestiende-eeuwse Opstand in de Nederlanden voor een inmiddels nogal select aantal geschiedbeoefenaars een voorwerp van niet aflatende ijver. Menig welwillend en gezaghebbend buitenstaander zal vanaf de zijlijn van dit geschiedkundig exercitieterrein meewarig het hoofd schudden en zichzelf zonder meer bevoegd achten tot de ogenschijnlijk relevante vraag of wij nu inmiddels niet voldoende bezig zijn gehouden met gebeurtenissen en ontwikkelingen uit een tijdsgewricht, aan de hand waarvan met name in de schoolbanken ons aller jeugd heet te zijn verblijd; er is immers al zo'n immense hoeveelheid geschreven en gedebiteerd over dat historisch fenomeen, dat beurtelings temidden van al evenzeer incorrecte benamingen, zoals de Nederlandse Onafhankelijkheidsstrijd of zelfs nationale vrijheidsoorlog, nog steeds - ten onrechte - staat geboekstaafd als 'onze' Tachtigjarige Oorlog.

Dat hier nochtans opnieuw aandacht wordt gevraagd voor die veelbewogen en dito beschreven periode uit de tweede helft van de zestiende eeuw, mag niet worden toegeschreven aan zekere zelfgenoegzaamheid. Al biedt de Nederlandse Opstand de volksmond nog steeds de nodige praatstof, er valt geen zinnig laatste woord over te zeggen. Over de wijze waarop in verleden en heden met name over het karakter van deze Opstand in de geschiedschrijving is geoordeeld en gepolemiseerd, zijn thans doorgaans kundige en verhelderende historiografische studies voorhanden (3), reden waarom hier gevoeglijk kan worden afgezien van het releveren van menige eeuwenoude pennestrijd van soms ongemeen grimmige signatuur (4). Kwesties als zou het verzet in de Nederlanden voornamelijk geënt zijn geweest op godsdienstige dan wel vrijheidslievende (of zo men wil: conservatieve) motieven en denkbelden, blijven hier goeddeels rusten, evenals de vraag in hoeverre sociaal-economische verhoudingen en verschuivingen in die tijd al dan niet een determinerende invloed op de feitelijke toedracht hebben gehad. Ook aan een min of meer 'nationaal' element in de Opstand wordt hier stilzwijgend voorbijgegaan. De historicus, die de waarde van de twijfel gewetensvol wenst te respecteren, kan mede op grond van een gezaghebbende, recente uiteenzetting gevoeglijk afzien van het noemen van dé oorzaken en motieven, die zich voor en tijdens de Opstand hebben gemanifesteerd; in plaats van zich te wagen aan gemakzuchtig etiketteren mag het veeleer zinvol heten dat hij de voortdurend wisselende belangengroepen, hun individuele leden en motieven tracht te onderkennen, de verschillende fases in het verzet weet te onderscheiden en alert blijft voor grove generalisering (5).

De zogeheten neutralisten of onbeslisters vormden een heterogeen gezelschap, dat vanaf het begin van het uitbrekend verzet omzichtig heeft trachten te manoeuvreren tussen twee, aanvankelijk relatief kleine groepen, die op grond van politieke tegenstellingen en religieuze onverdraagzaamheid over en weer steeds onverzoenlijker tegenover elkaar kwamen te staan, totdat uiteindelijk rond 1579/1580 de kloof tussen hen onoverbrugbaar zou blijken. In de gang-

bare historiografie overheerste tot voor kort – grosso modo – de opvatting dat er tijdens de Opstand in de Nederlanden maar twee 'partijen' zouden zijn geweest met diametraal tegengestelde programma's: enerzijds de rebellen, voor wie dan het monopolie van verzet moest worden geclaimd, daar zij behalve in de privileges en vrijheden van weleer (waarnaar door hen te pas en te onpas werd verwezen) vooral ook in de nieuwe of gereformeerde religie haar voornaamste motivering zouden hebben gevonden; anderzijds de groep van zogeheten konings- of Spaansgezinden, die zich hoe langer hoe meer 'malcontent' gingen opstellen naar aanleiding van de troebelen en ten slotte onverkort wensten vast te houden aan het oude geloof en aan de verschuldigde obediëntie jegens de legitieme, als de 'natuurlijke' landsheer bestempelde soevereïn. Recente studies hebben evenwel aangetoond, dat een dergelijke zwart-wit-tekening van slechts twee belangengroepen binnen de Opstand geen juist beeld meer oplevert. Momenteel zijn een aantal contouren van de middengroep tussen beide extreme richtingen blootgelegd, aan de hand waarvan dit 'centrum' een beter herkenbaar profiel heeft gekregen. Met betrekking tot deze middengroepen valt *in politicis* een voortdurend streven naar matiging, compromissen en verzoening waar te nemen: hun staatkundig-constitutioneel program werd in hoofdzaak bepaald door tradities, zoals die in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden golden en omwille van pragmatische motieven als zodanig moesten worden gehandhaafd. Zij waren in wezen beslist niet anti-monarchaal en ook niet zonder meer anti-centralistisch, maar wensten zoveel mogelijk de eigen identiteit van de onderscheiden 'zeventien' gewesten, inclusief de daar vigerende institutionele verhoudingen, binnen het door Karel van Habsburg afgerond conglomeraat van de Nederlanden erkend en gehandhaafd te zien. In kerkelijk opzicht weigerden deze 'neutralisten' zolang mogelijk kleur te bekennen tussen Genève en Trente, in de hoop op een soort tussenoplossing in de trant van het Anglicanisme in Engeland ten tijde van koningin Elizabeth (6).

In hoeverre nu mag Elbertus Leoninus als mondig representant van deze anonieme middengroep tijdens de Opstand in de Nederlanden worden beschouwd?

* *

*

De in 1519 of 1520 in de Gelderse stad Zaltbommel uit nogal gegoede ouders geboren Albert of Elbert de Leeuw genoot een gedegen humanistische opleiding. Na *humaniora* te Utrecht en te Emmerik, bekwaamde hij zich verder in de letteren aan het vermaarde *Collegium Trilingue* van de dan nog enige Nederlandse universiteit te Leuven en vervolgens studeerde hij aldaar rechtsgeleerdheid (7). In 1547 verwierf hij hierin een licentiaat. Wellicht moge tot zijn academische vorming, die in 1550 werd afgesloten met een doctoraat in de beide rechten, óók het huwelijk worden gerekend, dat hij op 7 juni 1548 sloot met Barbara de Haze, dochter van de Leuvense hoogleraar-jurist Johannes Hasius. Reeds twee dagen na die gelukkige echtverbintenis werd hij te Leuven benoemd

tot hoogleraar in het canoniek recht en in 1560 volgde hij zijn promotor Gabriel Mudaëus op als *professor primarius legum*, welk ordinariaat hij tot 1580 officieel vervulde. Plichtsetrouw en vaak zo diep in zijn wetenschappelijke lectuur verzonken dat hij een verstrooide indruk achterliet, bewees de Leuvense hoogleraar, die vanwege zijn opvallende lijflijke gedaante de toenaam *Longolius* verwierf, ook de centrale overheid loyaal zijn goede diensten. Door verschillende hooggeplaatste personen, wier belangen en inzichten steeds vaker met elkaar botsten, werd gaarne een beroep gedaan op zijn deskundig oordeel. Maar er waren aan de vooravond van de Opstand in de Nederlanden ook minder voor- aanstaande lieden en minder gezaghebbende instanties, die – als er aan de weg getimmerd moest worden – in de Leuvense jurist hun vertrouwensman en pleitbezorger vonden. Zo werd er vanuit zijn geboortegewest in toenemende mate en nimmer tevergeefs een beroep gedaan op zijn advies en bemiddeling. Het Hertogdom Gelre met de Graafschap Zutphen, sinds 1543 tegen wil en dank als nummer 'zeventien' in het conglomeraat van de Nederlanden geïncorporeerd, was al jarenlang intens gewikkeld in een slepende competentiestrijd met de centrale overheid te Brussel. Aanleiding hiervoor vormde de zogeheten kanselarij-ordonnantie van 10 oktober 1547 ten behoeve van het te Arnhem gevestigde Hof van Gelderland (8). Toen de Geldersen van mening waren dat hun rechten te Brussel werden miskend, lieten zij Leoninus benaderen, die zich dan bij herhaling en zonder aarzelen bereid verklaarde hun belangen bij de centrale regering te gaan bepleiten. Bij die gelegenheden reisde de lange hoogleraar onverpoosd heen en weer tussen Leuven en Brussel en schreef of sprak allerlei invloedrijke gezagdragers aan, zoals Granvelle's vertrouweling proost Morillon, Viglius en Hopperus (9). Zo verdedigde hij in april 1564 aan het hoofd van een Gelderse deputatie ten overstaan van landvoogdes Margaretha van Parma het recht van beroep op de aloude gewestelijke privileges en gewoonten (10); en al bleek de centrale regering te Brussel zich steeds minder tegemoetkomend op te stellen ten opzichte van de monotoon vanuit Gelderland klinkende grieven en klachten tegen haar beleid, Leoninus bleef beschikbaar en bereid als pleitbezorger te fungeren (11). Toen hij echter moest constateren dat het Gelders verzet tegen de centralisatiepolitiek een al te geïmproviseerd karakter droeg, aarzelde hij niet zijn gewestgenoten erop te wijzen dat hun tegenstribbelen ten opzichte van Brussel nauwelijks enig effect kon hebben. Een dergelijk verzet jegens de centrale regering zag Leoninus als een mogelijke kiem van anomalie. Als jurist was hij voorstander van duidelijk omschreven verhoudingen van institutionele en rechtspositionele aard tussen overheid en in vertegenwoordigende instanties belichaamde onderdanen. De Gelderse onwil nu zich zonder meer te voegen naar de Brusselse directieven vond bij hem weliswaar persoonlijk begrip, maar anderzijds wenste hij ook dat een grotere rechtszekerheid op lokaal en regionaal (gewestelijk) niveau kon worden gegarandeerd binnen de gegeven kaders, *in casu* binnen de bijeengekunstelde Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden. De nodige rechtszekerheid kon pas worden bereikt, wanneer alle feite-

lijk verworven rechten systematisch zouden worden geregistreerd. Toen hij dan ook in de zomer van 1565, uitgerekend in Brussel, moest vernemen, dat over hem het gerucht de ronde deed dat hij kanselier van Gelderland zou worden – een ambt dat hij op dat moment volstrekt niet ambieerde (12) – haastte hij zich tot een ondubbelzinnig dementi van dit hem onwelgevallige praatje en om de schijn van een soort gelegenheidsfactotum ten behoeve van zijn pruttelende gewestgenoten maar meteen weg te nemen, gaf hij per brief ongevraagd maar gedecideerd zijn mening over een en ander:

ick bin godt danck gesont wederom thuys gecomen ende hebbe bevonden, dat in mijn affwesen hier te lande de fame gegaen heeft van dat ick Cantzler int Landt van Gelre soude syn ende daeromme derwaerts gereijst ware, niet wetende oft selve vorgegeven is geweest bij die mijn vrunden sijn ofte misgunnen ende benijden; daeraff ick bedroeft bin ende nijet verdient en hebbe op ijemanden ende oick berurende 't Cancellierschap noit begeerte noch gedachte gehadt en hebbe ende daer beneffens mijnen saicke tot sulcke dingen wt vuele orsacken nijet gelegen en zijn, gelijck ick mijnen G. Heere Stadtholder ende anderen dickwil verclaert hebbe; dan soude wel begeren dat de Lantscappen waren in goeden regimente ende ruste, ende om daer tho te geraecken soe soude ick wel willen ende is van noode, gelijck ick dickmale ende noch ten lesten tot Nijmegen sijnde in de vergaderinge des Lantscappe gesacht ende seer ernstelick gebeden hebbe, dat men de Lantrechten ende gewoenten in scribe stelde ende tot sekerheijt brachte om alle misverstanden ende dolingen voertsae te scouwen [...] als wesende het principale fundament ende gront van goede regeringe ende rechttoppe Iusticie inder gemeintte ende sonder de welcken nijet mogelick en is in ruste tho blijven ende weider verloop ende bedroeffenisse tho scouwen...

Op deze wens volgde direct de aansporing, dat na een herziening en aanpassing van het Gelderse rechtssysteem

alle andere saicken metter hulpe van godt almachtig ten go[e]den eijnde comen ende de Lantscappen wel geregeert sullen wordden. Om waer tho te comen deser tijdt seer staet te arbeiden mits den teghenwoerdigen verloop ende datter vuele quade geruchten tegens de Lantscappe overgebracht werden als namentlick datter groote ketterie soude wesen, dwelck ick verantwoert hebbe ende gesacht contrarie gesien ende bevonden te hebben, soe ick oick hope dat UE go[e]de toesicht dragen sullen... (13).

Enige weken later benadrukte Leoninus opnieuw dat

de reformation inde Lantrechten ende toesicht inde religion [...] syn dienende tot sekerheijt, eere ende gedurige welvaren vander Lantscappe (14).

Aan de hand van dergelijke uitlatingen mag Leoninus aan de vooravond van het uitbrekend verzet worden getypeerd als een man, die tactvol gehoor verleende aan gewestelijke grieven, maar die zich tegelijkertijd zonder meer loyaal opstelde jegens de overheid en haar religiepolitiek. Problemen en ongenoegens waarmee hij werd geconfronteerd, placht hij onbevangen en eerlijk te benaderen en hij schrok er niet voor terug, waar nodig, zijn opvattingen onomwonden te formuleren.

Met het uitbreken van de in 1565/1566 in het Zuiden als rebellie geboren Opstand zag Leoninus zich steeds meer dan voorheen genoopt studeerkamer en kathedraal te verlaten om bij de zich snel toespitsende tegenstellingen actief te gaan bemiddelen. Als vertrouwensman en tussenpersoon kon hij zijn juridische kwaliteiten ten dienste stellen van allen, die een beroep op hem bleven doen. Hierbij legde hij een wijsheid en bezonnenheid aan de dag en liet hij zich in zijn oordeel niet meeslepen door partijschappen. Dank zij een pragmatisch besef voor opportuniteit wist hij steeds een grote mate van onafhankelijkheid te bewaren.

Een paar voorbeelden. Terwijl landsheer Filips II nog in 1565 zwart-op-wit verklaarde 'liever duizend maal te willen sterven dan ook maar één duimbreed af te wijken van de ware katholieke godsdienst' (15), ontpopte Leoninus zich een jaar later als geheid tegenstander van elke vorm van inquisitie, die hij alleen al omwille van haar rechtspleging moest afkeuren (16). In dat fameuze Wonderjaar was hij persoonlijk doende de ook in Gelderland verhitte gemoederen tot bedaren te brengen (17); zijn matigende ijver strekte, volgens de reeds genoemde Morillon, de verantwoordelijke gezaghebbers ter plaatse tot voorbeeld (18). Via Henri de Wittpergh, gouverneur van Oranje's te Leuven studerende zoon Filips Willem, liet Leoninus de prins tot trouw aan de katholieke godsdienst en tot gehoorzaamheid jegens de legitieme landsheer aanmanen (19). Toen in de zomer van dat roemruchte jaar 1566 de Beeldenstorm losbrak - in Leoninus' ogen het werk van het losgeslagen "canaille du peuple" (20) - toonde hij zich metterdaad, "habillé comme soldat", bereid de universiteitsstad Leuven van dit geweld te helpen vrijwaren (21), terwijl hij al even onvervaard de Nijmeegse magistraat aanspoorde tot gedecideerd optreden bij mogelijke onlusten (22).

Een jaar later kwam Alva in de Nederlanden en de Leuvense hoogleraar aarzelde niet Nijmeegse gezanten, die te Brussel deze IJzeren Hertog namens hun stad kwamen verwelkomen, te begeleiden (23). Een maand nadien, september 1567, was Leoninus opnieuw in Brussel om daar bij Viglius voor deze Gelderse hoofdstad de beschikbaarstelling te bepleiten van een aantal voor de stedelijke rechtspositie belangwekkende stukken (24). Toen Alva in de loop van 1568 de ondertekenaars van het Compromis en hun aanhangers op zekere voorwaarden gratie aanbood, gaf Leoninus op verzoek van alweer de stad Nijmegen tot tweemaal toe onverschrokken en terzake advies over de wijze waarop

Nijmeegse ingezetenen voor dit particulier pardon in aanmerking zouden kunnen komen. Zijn praktische wenken en aanbevelingen steken dan duidelijk af tegen de intransigente instructie, aan de hand waarvan al ongeveer een jaar lang koninklijke commissarissen van de Raad van Beroerten ook Gelderse steden visiteerden (25). Waren voor deze commissarissen al degenen, die op enerlei wijze met beeldenstormerij en protestantisme hadden gesympathiseerd, schuldig en dus strafbaar, blijktens zijn brieven van september 1568 wenste Leoninus onderscheid te maken: zij die zich te goeder trouw of uit nieuwsgierigheid aan heterodoxe uitlatingen en opvattingen hadden blootgesteld en "mit die predicanten geconverseert hebben", verdienden naar zijn mild oordeel eigenlijk gratie; in tegenstelling tot "die principale auteurs, invuenders van de predicanten", in zijn ogen de feitelijke aanstichters van de wanordelijkheden, zag hij voor eerstgenoemden mogelijkheden voor verzoening en pardon en hij aarzelde niet hiervoor wenken en praktische adviezen te geven (26).

Ter uniformering van het strafrecht en het strafprocesrecht vaardigde landvoogd Alva op 5 en 9 juli 1570 de zogeheten Criminele Ordonnantien (27) uit en op den duur raakte de Leuvense jurist rechtstreeks betrokken bij het formuleren en adstrueren van Gelderse bezwaren hiertegen. Aanvankelijk hadden de Geldersen de voorkeur gegeven aan de jurisprudentie van een hoogleraar van de Keulse universiteit om aldus tenminste de schijn van objectiviteit te handhaven. In maart 1571 reisde dan ook een Gelderse deputatie met een "supplication by der Lantschappen gemaect ende verfatt" naar Keulen, alwaar op 23 maart Dr. Johan von Hardenraidt werd geconsulteerd. Door deze jurist werd het verzoek tegen "eerlicke beloeningh" het gewest met raad en daad behulpzaam te zijn "affgeslaegen". Hij verwees naar Dr. Werner Schenck, die zich bereid verklaarde met de Geldersen naar Alva te gaan en de inmiddels in Keulen opgestelde "consultation" toe te lichten (28). Deze Werner Schenck werd echter "heftich kranck" en moest verstek laten gaan (29). Toen pas werd Leoninus alsnog benaderd met het verzoek de Gelderse deputatie naar Alva te Brussel te komen assisteren: "betrouwende op uw nersticheit ende guede affectie, tot dieser Landtschappenn dragende ende vorhin bewesen" (30). Het pleit toch wel voor de lankmoedigheid van de Leuvense jurist-hoogleraar, dat hij toen niet op zijn ponteneur is gaan staan, maar per kerende post liet weten:

... te wijllen mit raet ende hulpe assisteren de gedeputeerden vande landtschappe in der aenstaende legation op Bruessel, soe ist dat ick dorch affectu die ick altoost gehadt hebbe ende noch hebbe tot 't vaederlicke landt gerne mijn beste doen sal (soe altoost geschijet is) ende ten daghe ende platse, in UE ende L missive gementioneert, erschijnen ende helpen bevorderen 'tgene dat tot roest ende profijt des landtschappe in bijllickeijht sal moegen erhalten worden..." (31).

Als woordvoerder van een maar liefst 23 man tellende deputatie uit Gelderland lichtte hij op 5 mei ten overstaan van Alva persoonlijk de gewestelijke bezwaren

tegen diens Criminele Ordonnantiën toe. Alva zegde toe de argumenten "to willen visiteren laten" om daarna "nae Iustitie ende equiteit" een uitspraak te vellen (32). Het oordeel van de hertog, ofschoon "etlicke dagen inden bedde cranck geweest", liet niet lang op zich wachten. Reeds op 18 mei verklaarde hij de Gelderse bezwaren voor niet ontvankelijk. De "Originall resolution des Hertoghen" stelt onder meer vast, dat het "oyck nyet redelyck noch betaemelyck is syner Co.Mat^s furstlycke und princelycke autoriteyt ende Jurisdiction by sullicke oft dergelycke pretensien te vercleyneren oft verhinderen" (33). Als doekje voor het bloeden werd de Geldersen alsnog een termijn van zes weken gegend om hun "gravamina ende bezwernissen" kenbaar te maken. Leoninus, die de verhoudingen in en rond Brussel van nabij kende en wist dat een massief verzet zinloos was, adviseerde in de gegeven omstandigheden dan maar te mikken op de enig haalbare kaart, die van een pragmatische benadering; wanneer de Geldersen bereid waren een deel van de grieven in te slikken, viel er wellicht te verwachten, dat de Ordonnantiën in de praktijk van alledag minder stringente toepassing zouden vinden; dit getij viel immers niet te keren. Helaas werd dit advies van Leoninus in de wind geslagen, maar het van hem bewaard gebleven "Guetduncken" van 23 juni 1571 levert menige interessante passage op over de dan even delicate als actuele kwestie van de verhouding tussen vorst en onderdanen.

Want volgende die dispositie van rechten ende rechttoppe Iustitie vermach ijder Coninck, Furst ende Prince in sijne Landen ennde Furstendomb maken, publicieren ende doen onderhouden generaell ordinancien, dienende tot Waelvaeren vande Landenn ende administratie van Iustitie, sonder Consent offte voergaende bewilginge van d'ondersaten, ende is sulcke macht de Regalibus ende sulcx dat se nijet en kan veralieneert noch verlaten worden bij ennighe Princen oft Fursten, als rakende ius imperii ende princelicke offte furstelicke hoecheit ende preeminentie, dewelcke bij alle Princen ende Fursten altost gebruijct is geweest, ende noch dagelix gebruijct wordt, wel verstaende dat d'ondersaten, die sich bij sulcke ordinancien oder constitution beswaert vinden, moegen hun doleancien in't particuleer te kennen geven, ende behoeren dair in bij de overicheit verhoirt, vertroist ende versien te worden, dwelck altesamen int maken ende oprichten van de vurss ordinancien (soe te vermoeden) bedacht is geweest..."

Bij die gelegenheid wees de Leuvense jurist uit Zaltbommel er nog eens op dat het

tot beteringe ende vorderinge vande Iustitie soude guet wesen de privilegien, Lantrechten ende gebruijken van ijder plaetze bij een to voeghen, schrifttelick te verfatten ende int seker to stellen, om dair bij volgende den Tractaet [van Venlo, 1543] te moegen verblijven mit vuijthsluijtinge

van alle misbruicken, hier inne alleen voer ogen hebbende 't gemeijne welvaren sonder parthiischappe ofte eijgen bate te souken van ennige particulieren... (34).

Bovenstaande citaten geven op niet mis te verstane wijze Leoninus' opvattingen weer. Wederom en ditmaal in een tijd, waarin de tegenstellingen tussen de legitieme overheid en de opstandige onderdanen onmiskenbaar naar voren treden, schrikt hij er niet voor terug de onvervreemdbare rechten van de vorst te onderstrepen. Ook hier beschouwt hij tegelijkertijd de positie van de onderdanen niet als rechteloos; als dezen hun bezwaren en grieven gefundeerd weten te uiten, mogen zij verwachten, dat de soeverein deze ontvankelijk zal verklaren. Met klem spoort Leoninus hen aan hun verworven rechten en vrijheden ter ratificatie aan de overheid voor te leggen (35). Overigens hebben de Criminele Ordonnantien - afgezien van het Gelders verzet ertegen - in feite weinig of geen effect gehad, want al op 8 november 1576 werden bij artikel 5 van de Gentse Pacificatie deze bepalingen tot nader order opgeschort (36).

In december 1574 kreeg Leoninus de gelegenheid zijn staatkundige en religieuze opvattingen aan de praktijk te toetsen. Alva's opvolger Requesens verleende hem toen toestemming en instructie met de rebellen in Holland en Zeeland in onderhandeling te treden. Geen van beide partijen bleek uiteindelijk bereid zodanige concessies te doen, dat zij uitzicht boden op een mogelijk vergelijk (37). Ondanks alle moeilijkheden, wantrouwen en tegenwerking ging Leoninus onversaagd door en speelde hij een eminente rol bij de totstandkoming van de Pacificatie van Gent, die hij als ingezetene van de Brabantse steden mede-ondertekende (38). Op grond van deze geboorte-akte van de Generaliteit trachtte Leoninus de onderlinge vrede en eendracht te bestendigen. In deze jaren werd het religievraagstuk echter het hete hangijzer bij uitstek, niet in de laatste plaats vanwege de intransigente houding van enerzijds de Spaanse autoriteiten, anderzijds de Hollands-Zeeuwse rebellen. Bij herhaling gaf Leoninus er blijk van dat naar zijn overtuiging een verzoening tussen de strijdende partijen mogelijk moest zijn, als elk op haar beurt zich tot toegevendheid bereid toonde. Is het verwonderlijk dat een man, zo doordrongen van de generaliteits-idee, de in 1579 tot stand gekomen Nadere Unie nauwelijks als voldongen feit wenste te beschouwen en haar in zijn autobiografische aantekeningen volkomen negeert? Het is in elk geval zo goed als zeker dat Oranje's aanvaankelijke veroordeling van *deze* Unie van Utrecht mede werd ingefluisterd door Leoninus, die in onmiddellijke nabijheid van de prins vertoefde, toen deze de Utrechtse burgemeester, Aert Dircxsz. van Leyden, op 26 februari 1579 te Antwerpen, toevoegde: "dese [unie] en docht niet" (39).

Toen in dat jaar 1579 de Keulse Vredehandel mislukte en de broze Generaliteit tot een hersenschim verwerd, zodat de middengroep tussen Spaansgetrouwen en opstandelingen verbrokkelde en uiteenviel, zag Leoninus zich voor een onvermijdelijke keuze geplaatst. Op grond van maar liefst vijf argumenten verantwoordt hij achteraf zijn opteren voor de Opstand (40).

Was hiermee zijn rol van intermediair tussen legitiem gezag en gerechtvaardigde rebellie uitgespeeld, zijn partij kiezen voor de Opstand betekende in wezen een voortzetting - zij het op beperkter terrein - van zijn mitigerende en verzoeningsgezinde activiteiten tussen personen en instanties in de opstandige gewesten.

Toen vanaf de zomer van het jaar 1580 het hertogdom Gelderland als gevolg van het overhaast vertrek van stadhouder Jan van Nassau ontvoogd dreigde te raken en nadat ook Leoninus tevergeefs had gepoogd de Dillenburgse graaf op zijn besluit te doen terugkomen (41), vond Oranje in de Gelderse jurist de aangewezen man om het goeddeels malcontente hertogdom voor de Opstand te behouden. Nog voordat aan Oranje's zwager, de gewantrouwde graaf Willem van den Bergh, de stadhouderlijke waardigheid werd toevertrouwd, had de prins reeds met succes de Gelderse Landdag Leoninus als kandidaat voor het vacerende kanselierschap gerecommandeerd (42). Nu Leuven in Spaanse handen was en aartshertog Matthias in de zomer van 1581 vanwege de komst van Anjou moest resigneren, keerde de ambteloos geworden rechtsgeleerde terug naar "'t vaederlicke landt", waar hij als kanselier tot aan zijn dood de Gelderse belangen bleef behartigen. Zoals hij in zijn autobiografische aantekeningen getuigt, vereisten tal van belangrijke aangelegenheden ook vaak zijn aanwezigheid elders. Aan het hoofd van vele deputaties kon hij opnieuw zijn diplomatieke kwaliteiten in binnen- en buitenland volop ontplooien. Ook in deze fase van zijn leven bleef hij onafhankelijk van geest en liet hij zich niet meeslepen door enige partijzucht. Tijdens het stokebranden en de daaruit voortvloeiende woelingen rond Leicester hield hij, inmiddels opnieuw benoemd in de Raad van State, zich tactvol en behoedzaam staande, zonder er voor terug te schrikken "regtuijt, eenvoudiglyk en getrouwlyk" zijn opvattingen op het juiste moment aan de juiste man kenbaar te maken (43). Als zijn vriend en geestverwant Bartholomew Clerck (44) hem in 1588 vanuit Engeland de benaming 'salamander' toevoegt - in de hoop dat Leoninus "tanquam salamandram in mediis flammis" zal overleven - is hij het daarmee hartgrondig eens (45).

Ondanks alle staatkundige verplichtingen liet de studiezin de humanist-rechtsgeleerde niet los (46). In hoeverre hij na 1580, toen hij officieel het Leuvense ordinariaat had neergelegd, nog nieuwe geschriften aan zijn wetenschappelijk oeuvre heeft kunnen toevoegen, valt niet meer te achterhalen. Vaststaat echter dat het merendeel van de door hem voltooide manuscripten eerst na zijn dood in druk verscheen.

In de nacht van 6 op 7 december 1598 overleed Leoninus te Arnhem (47). Zijn begrafenis in de Grote of St.-Eusebiuskerk aldaar gaf aanleiding tot een incident, dat op zijn minst tekenend is voor zijn opvattingen *in religiosis*. Tot tweemaal toe weigerde de Arnhemse kerkeraad dat "men by die begreffenisse een lickpredich" zou houden (48). Hoewel de redenen voor deze weigering niet meer kunnen worden geboekstaafd - de Arnhemse kerkeraadsnutulen over deze jaren zijn verloren gegaan - mag worden aangenomen, dat Leoninus' religi-

euze positiebepaling (49) geen genade kon vinden bij het consistorie. Ook aan onverdacht roomse zijde gaf zijn overlijden aanleiding tot het nodige misbaar. Zo legt tijdgenoot Franciscus Dusseldorpius in zijn *Annales* de stervende Leoninus, die tijdens zijn leven blijkbaar nasaleerde, maar liefst tot tweemaal toe een niet bepaald origineel, maar desondanks van zelfspot getuigend rijmpje in de mond:

guesken, guesken,
bedect u nuesken,
dat men u nyet en kent,
Ghy hebt het spit in de assche gewent (50).

Aldus min of meer doodgezwegen aan gereformeerde kant en blootgesteld aan roomse, wijsneuzige spot, blijkt Leoninus ook in religieus opzicht een middenweg te hebben bewandeld, daar waar de inmiddels nauwkeurig afgezette kerkepaden hem te smal waren (51). Deze humanist van erasmiaanse signatuur, die ook zijnerzijds de goederen dezer aarde overigens beslist niet wenste te miskennen (52), torrende als libertijn rechtop boven de vaak benepen religieuze twisten van zijn tijd.

Het mag verwondering wekken dat een man, die er *expressis verbis* prijs op stelt dat het nageslacht hem zo objectief mogelijk zal beoordelen, zelf bepaald slordig is omgegaan met de documenten, waarover hij al dan niet ambtshalve heeft beschikt. Evenals de "veele schriften en papieren", die Leoninus vlak voor zijn dood nog in "koffers" bewaard wist (53), moet de oorspronkelijke tekst van de *Vita Elberti Leonini* – helaas – als definitief verloren worden beschouwd. Weliswaar is bekend, dat zijn kleinzoon Elbertus Zoesius († 1622) een deel van Leoninus' handschriftelijke nalatenschap heeft beheerd (54), maar van deze belangwekkende collectie ontbreekt tot dusver elk spoor. Vaststaat evenwel dat Gijsbertus Lap van Waveren (1596-1647) nog in 1640 heeft beschikt over de (complete?) tekst van deze *Vita*; in het voorjaar van dat jaar ontving deze Utrechtse historicus-verzamelaar immers van Valerius Andreas (1588-1655) een schrijven, waarin de Leuvense polyhistor onder dankbetuiging de ontvangst bevestigt van de uit Utrecht ontvangen "vita Leonini" (55). Uit de hem door Lap toegezonden tekst heeft Valerius Andreas een aantal fragmenten overgenomen bij de tweede editie van zijn in 1643 verschenen *Bibliotheca Belgica* (56). In 1695 publiceerde de Leidse hoogleraar Antonius Matthaeus (1635-1710) enige bewaard gebleven excerpten van de (originele) Latijnse tekst (57), maar deze uitgave maakt een nogal slordige indruk en vormt geenszins een aaneengesloten relaas.

Weer ruim een eeuw later, in 1848, gaf de ijverige predikant-kerkhistoricus G.H.M. Delprat (1791-1871) – zij het lacuneus en nogal onkritisch – een Nederlandse versie van de *Vita Elberti Leonini* uit, welke hij had aangetroffen in de nalatenschap van H. Manger, predikant te Haarlem en kleinzoon van Daniel Gerdes (58). De antecedenten van dit Nederlandse handschrift zijn eveneens

onachterhaalbaar gebleken. Volgens Delprat dateert het handschrift uit het eind van de zeventiende eeuw en is het een uitgebreide en vertaalde versie van de door Antonius Matthaeus zo fragmentarisch uitgegeven *Vita* (59).

Met zekerheid mag worden aangenomen, dat deze autobiografische aantekeningen in de jaren 1596-1598 zijn opgesteld. De auteur, dan "senio confectus", komt bij de terugblik op zijn leven nogal eens in strijd met de chronologie. Zo laat hij de vredesonderhandelingen te Breda plaatsvinden na 1577 (60) en doet hij het voorkomen alsof Don Juan van Oostenrijk na aartshertog Matthias landvoogd in de Nederlanden was (61). Desondanks vormen Leoninus' aantekeningen een ego-document, dat een schat aan belangwekkende en opmerkelijke gegevens bevat.

Waar de gemankeerde editie van Antonius Matthaeus momenteel nauwelijks nog toegankelijk mag heten en de uitgave van Delprat geenszins volledig en correct kan worden genoemd, moge de hieronder naast elkaar gepubliceerde en geannoteerde Latijnse en Nederlandse versie van Leoninus' levensbeschrijving de aandacht krijgen, die zij als verhalende bron met betrekking tot 's mans leven en de Nederlandse Opstand verdient.

NOTEN

1) J. Roelink, *Een honderdtal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus uitgegeven met inleiding en toelichting*, Nijkerk 1946, p. 123

2) De term 'neutralisten' behoeft wellicht enige toelichting. R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598*, Amsterdam 1861, geeft aan dit begrip een nogal exclusief religieuze inhoud, voor hem zijn neutralisten roomse en protestantse libertijnen "zij begeeren verdraagzaamheid en gewetensvrijheid voor allen" (p. 329). De term 'neutralisten', die in de Opstand echter al omstreeks 1569 opduikt, heeft dan een ruimere betekenis: zij die zich blijkbaar noch ten overstaan van het landsheerlijk gezag, noch ten opzichte van de opstandelingen wensen te engageren, zie P. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche Oorlogen*, deel I, Leyden/Amsterdam 1621, fol. 208v, vgl. [J. van Vloten], *Nederlandsche geschiedzangen, naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht*, deel I, Amsterdam 1852, p. 374 en P. Leendertz, *Het Geuzenliedboek naar oude drukken*, deel I, Zutphen 1924, pp. 99-101.

3) Hier zij slechts verwezen naar J. W. Smit, 'The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands', in J. S. Bromley en F. H. Kossmann (ed.), *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford Netherlands Historical Conference 1959*, London 1960, pp. 11-28.

4) J. W. Smit merkt op "that the discussion on the Revolt is in great part a learned continuation of the wars of religion" (t. a. p., p. 27).

5) Ontleend aan F. H. Kossmann en A. F. Mellink in hun 'Introduction' (pp. 1-2) bij de door hen uitgegeven *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge 1974.

6) Het bovenstaande is grotendeels ontleend aan J. J. Woltjer, 'Het beeld vergruisd?', in *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 4 (1972), pp. 137-138 en aan H. Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande. Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt?', in H. U. Wehler (ed.), *200 Jahre amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung*, Göttingen 1976, pp. 180-183.

7) Behalve het belangwekkende (in noot 1 genoemde) proefschrift van J Roelink, kunnen hier als belangrijkste publicaties over Leoninus worden genoemd J P van Cappelle, 'Elbertus Leoninus', in idem *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1828, pp 3-204, F V Goethals, 'Leoninus', in *Histoire des Lettres, des Sciences et des Arts, en Belgique et dans les pays limitrophes*, tome I, Bruxelles 1840, pp 98-148, A Le Roy, in *Biographie nationale de Belgique*, tome V, Bruxelles 1876, kol 363-377

8) Zie A Zijp, *De stryd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, Arnhem 1913 De artikelen XVII-XX van deze kanselarij-ordonnantie waren op hun beurt weer aanleiding voor de in 1563/1564 toegespitste kwestie inzake Engelderholt, de aloude rechterlijke instelling met haar klaarbanc in het Veluws kwartier, zie Th H F van Riemsdijk, *De hooge bank van het Veluwsche Landgericht te Engelderholt*, Utrecht 1874, pp 156 vv

9) Nadere gegevens omtrent Leoninus' bemiddelingen en interventies te Brussel ten behoeve van het gewest Gelderland in OAN (= Oud Archief Nijmegen) inv nr 3319 *passim*, zie inv nr 2712, fol 34 en fol 36 en in OAA (= Oud Archief Arnhem) inv nr 4684, fol 271 en inv nr 4685, fol 274-277

10) Van Riemsdijk, a w , pp 172-173, vgl een door Leoninus ten dezen opgestelde supplicatie aldaar bijlage Gg (pp 47-51), zie ook C H Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578*, Barneveld 1890, p LXXIV

11) Zo schrijft Leoninus op 22 oktober 1564 (vanuit Leuven) aan Willem van Hoeckelom en aan Johan van den Have, respectievelijk burgemeester en stadssecretaris van Nijmegen, onder meer " ende dunckt mij onder correctie zoe verre men eendrachticheyt can gemaecten inder Lantscappe ende de privilegien ende Lantrechten defenderen, dat alle 'tghene geschijen zal cleijne cost zal zijn voer de geheele Lantscappe tot vorderinghe vande welcke zoe verre ick ijet can gedoen, zal mijnen dienst ende assistentie altoos bereyt ende onge spaert zijn", in OAN, inv nr 3319, fol 11 orig (dit schrijven is helaas ernstig beschadigd).

12) Ook Alva, in zijn brief van 2 april 1568 (vanuit Brussel) aan Filips II, betwijfelde enige jaren later of Leoninus als mogelijke kandidaat voor het vacante kanselierschap in Gelderland in aanmerking wenste te komen, in J Lefevre (ed), *Documents concernant le Recrutement de la haute Magistrature dans les Pays-Bas, sous le regime espagnol (1555-1700)*, Bruxelles 1975, p 10

13) Elbertus Leoninus op 22 juli 1565 (vanuit Brussel) aan de stad Nijmegen, in OAN, inv nr 3319, fol 82, orig (brievenlijst nr 828)

14) Leoninus op 7 augustus 1565 (vanuit Leuven) aan de stad Nijmegen, in OAN, inv nr 3319, orig (deze brief is door vocht ernstig beschadigd)

15) *Fragmentum historiae belli Belgici - Authore E Leonino* (fol 101r), in *Lus* IV (1977), p 166

16) J Roelink, a w , p 46 en idem, 'Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966', in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 20 (1965/66), pp 286-287

17) J Roelink (t a p , p 287) geeft een ietwat gellatteerde voorstelling van de gang van zaken in Gelderland in augustus 1566, vgl *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, pp 98-99

18) L Pouillet (ed), *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, tome I, Bruxelles 1877, pp 197 en 308

19) *Ibidem*, p 417

20) *Fragmentum historiae* (fol 104v), t a p , p 169 Reeds J Roelink (t a p , p 298) wees erop dat Leoninus nauwelijks oog had voor de sociaal-economische omstandigheden van zijn tijd

21) *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, p 435 Op 14 september 1566 berichtte Cornelis Boonen (vanuit Brussel) aan Geraerdt Wyckersloot (te Utrecht) over de situatie in Leuven " Noch en soude ick u nyet ontraeden te Loven te gaen, want daer noch

beter is dan hier Want daer nyemandt en is die suspect is oft die eenige prekagie ver soecken" (Rijksarchief in Utrecht, archief OBC, inv nr 116, fol 127, orig), vgl J J Dodt van Flensburg, *Archief voor de kerkelyke en wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht I* (Utrecht 1838), p 296

22) *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, tome II, Bruxelles 1880, p 57

23) OAN Rekenboek 1567, fol 105, *Byvoegzel tot de Annales en Chronyk van Nymegen uit de Rekenboeken en Guedesdagboeken*, Nymegen 1792, p 19

24) Elbertus Leoninus op 18 september 1567 (vanuit Brussel) aan de stad Nijmegen, in OAN inv nr 2711, fol 37, orig

25) Zie hiervoor F van Hoeck (ed), *Corpus Iconoclasticum Documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie*, deel Nymegen, Tilburg z j De commissarissen van de Raad van Beroerten hadden hun onderzoek te Nijmegen op 5 september 1568 afgesloten

26) Op 4 en 14 september 1568 wendde de Nijmeegse magistraat zich tot Leoninus met verzoeken om nadere inlichtingen en advies inzake dit particulier pardon van Alva (de minuten van deze brieven in OAN inv nr 3200) Leoninus antwoordde op 8 en 26 september 1568 (vanuit Leuven), in OAN inv nr 3201, orig (brievenlijst nrs 1109 en 1123)

27) Zie M van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien van 1570 Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*, Zutphen 1978 Omdat "archief onderzoek niet in de onderzoekopzet werd opgenomen" (p 19), komen de Gelderse bezwaren tegen deze Ordonnantien in genoemde studie slechts zijdelings aan de orde (pp 157-159)

28) OAA inv nr 4686, fol 367

29) *Ibidem*, fol 408v

30) *Ibidem*, fol 420

31) Elbertus Leoninus op 25 april 1571 (vanuit Leuven) aan de stad Nijmegen, in OAN inv nr 3327, fol 5, orig

32) *Ibidem*, fol 15v

33) *Ibidem*, fol 29

34) "Guetduncken Doctoris Elberti die Leuwe up des Hertogen Resolution den depu tierden gepresentirt den XXIIIIen Junij Anno [MD]LXXI bynnen Nymegen", in OAN inv nr 3327, fol 30r - 33v, een gelijkkluidende "Consultatio D^{or} Leonini" - zij het in af wijkende spelling - als bijlage opgenomen in [W A van Spaen], *Verhandeling over de Criminele Ordonnantie van Koning Philips, in Gelderland*, Arnhem 1794, pp 58-65

35) Het Gelders verzet tegen de Criminele Ordonnantien reikt derhalve in elk geval verder dan "tot laatstelijk maart 1571", zoals M van de Vrugt, a w , p 159 betoogt

36) Zie *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, Gent 1976, p 355

37) Zie J J Woltjer, 'De Vrede-makers', in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), pp 309 vv, Leoninus' rol bij deze onderhandelingen in *Excerpta ex Historia manuscripta E Leonini*, (f 113r-114r) in *Lias IV* (1977), pp 176-177

38) M Baelde en P van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)', in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen*, pp 22 en 57, noot 162

39) P J Blok, 'Brief van den Utrechtschen burgemeester Aernt Dirxsz van Leyden over zijne zending naar den Prins van Oranje', in *Bydragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 41 (1920), p 244

40) Zie *infra*, pp 57-58

41) Elbertus Leoninus op 4 januari 1581 (vanuit Delft) aan graaf Jan van Nassau, in Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt 170 III, Dillenburg Correspondenzen 1580-1581, ong

42) A J Maris, 'Inleiding, een geschiedkundig overzicht' van *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795)* door A J Maris en H L Driessen, deel I, Arnhem 1978,

pp 278-279

43) Zie *infra*, p 65.

44) Een karakteristiek van deze Ingelsman, in Ch Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*, Berkeley/Los Angeles 1970, p 98

45) J Roelink, a w , pp 256 en 259

46) Zie *infra*, p 66 en J Roelink, a w , pp 260, 262, 272 en 277

47) A J Maris, t a p , p 278

48) J S v[an] V[een], 'Lijkrede op Elbertus Leoninus geweigerd', in *Bydragen en Mededeelingen van Gelre* 20 (1917), p 342

49) Zie *infra*, p 60 , vgl Leoninus' opvatting inzake de godsdienst, uitgesproken op 25 november 1579 ter Staten-Generaal te Antwerpen, in J P van Cappelle, t a p , pp 162-163

50) R Fruin (ed), *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpi Annales 1566-1616*, 's-Gravenhage 1893, pp 204 en 141 "Het spit in de asch wenden" = "de zaak verknoeien" Het hier geciteerde rijmpje komt al voor rond 1567, vgl M A Kok, 'Een tweetal anti-hervormingsgezinde refereinen uit het begin van de Nederlandse Opstand', in *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 20 (197), ter perse

51) Vgl J Roelink, a w , pp 162 vv Er zij hier op gewezen dat Leoninus' weduwe Barbara de Haze al op 22 januari 1599, toen zij verlof vroeg zich in Antwerpen te vestigen, verzekerde, "qu'elle est toujours restee catholique" (mededeling van G J[uten], in *Taxandria Tydschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde* 41 (1934), p 112)

52) Vgl J Roelink, a w , pp 98-99

53) Zie *infra*, p 60

54) J van Kuyk, in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel III (1937), kol 1518-1519

55) Valerius Andreas op 26 april 1640 (vanuit Leuven) aan Gijsbertus Lap van Waveren, gepubliceerd door H J M Muter, 'Gijsbertus Lap van Waveren', in *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 1 (1959), p 224

56) Valeri Andreae Desseli *IC Bibliotheca Belgica* , Lovanii [Typis Jacobi Zegers] MDCXLIII, pp 197-199

57) Antonius Matthaeus, *Andreae Alciati contra vitam monasticam ad Bernardum Mattium epistola Accedit sylloge epistolarum aliorumque virorum clarissimorum* , Lugd Batavorum [Fred Haaring] 1695, pp 462-468 Hiervan verscheen een tweede editie in 1708 te Leiden en in 1740 te Den Haag

58) G H M Delprat, 'Bydrage tot de levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus' in *Bydragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 6 (1848), pp 162-180

59) *Ibidem*, p 163

60) Zie *infra*, pp 56-57

61) Zie *infra*, p 60 , bij noot 62

*Vita Elberti Leonini Gelriae Cancel- Het Leven van Elbertus Leoninus door
larii, quam ipse scribere olim orsus hem selve beschreeven in de Latynse
tael**

Quandoquidem de his qui in Repub[lica] celebritatem aliquam nominis consequuntur, ac notabiliores fuerunt, postea cum in fata concesserunt, vari feruntur sermones et diversa judicia, operae pretium duxi, ne vel immodicis laudibus benevolentium defunctus efferar, aut improborum seu errantium calumniis et opprobriis obruar, vitae meae rationem brevibus exponere.

Natus Bommeliae parentes habui cives mediocrium fortunarum (1)**, a quibus traditus fui scholae Bommelianae ad discendum elementaria literarum principia. Mox deinde destinatus Trajectum sub G. Macropedio (2) operam dedi disciplinae Grammatices. Et cum circiter triennium egissem Trajecti, exorta iam instantis belli inter Carolum Ducem Gelriae et domum Burgundicam (3) commigravi Embricam, ubi per quadriennium sub Doctore Bredenbachio (4) scribendis orationibus et carminibus feliciter exercitatus, Lovanium profectus P. Nannium (5) Profess[orem] in Colleg[io] Tr[ilingui] percelebrem audiui, et simul Jurisprudentiae studiis vacavi, quibus eo usque processui, ut Ann[o] 1547. Licentiae gradu insigniri meruerim. Suscepto gradu Licentiae Atrebatum profectus Linguae Gallicae discendae gratia, ubi per annum moratus sum, et inde reversus Lovanium duxi uxorem (6) filiam quondam Clarissimi viri et primarii juris civilis Professoris Johannis Hasii, cujus praeclara commentaria cum V. voluminibus Consiliorum apud me sunt (7), quae typis excudi Reipub[licae] interest. Biduo post nuptias meas et ipso tempore nuptiarum decessit eximius Doctor et Canonum Professor primarius Dominicus Cacart (8), tutor uxoris meae tunc sponsae et nuptiarum conciliator, et cum statim in ejus locum ad primariam Canonum cathedram D. Volmarus Becaarts (9) suffectus esset, atque ita pomeridiana cathedrae lectio vacaret, ego adhuc sponsus a magistratu Lovaniensi ad ipsam Professionem vocatus fui. Atque ita Doctoralia suscepi insignia (10), a quo tempore celebritatem aliquam nominis consecutus fui ex docendi officio et frequentia respondendi de juris quaestionibus, quae ex omnibus partibus plures adferebantur, tunc adhuc superstite celeberr[imo] et consultiss[imo] D. Gabriele Mudaeo primario Legum Professore (11), quo decedente

* Het handschrift van de Nederlandstalige versie, berustend in Bibliotheek Rijksuniversiteit Utrecht, nr 1171 [VII B 16] (vgl. *Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae universitatis Rheno-Trajectinae*, deel I, Trajecti ad Rhenum/Hagae Comitatus 1887, p 280), werd zo getrouw mogelijk getranscribeerd. Met het oog op de leesbaarheid werd slechts de interpunctie hier en daar aangepast.

** Noten zie p. 67

Ann[o] 1560. ad primariam cathedram juris civilis suffragio omnium Ordinum Lovaniensium assumptus fui (12), ac deinde majorem nominis ac famae celebritatem consecutus in universum fere et ab omnibus Principibus et magistratibus Belgii honoratus fui. Gratus insuper Ducissae Parmensi (13), Cardinali Granvellano (14), Principi Auraico (15), Comiti Egmondano (16), Carolo Brinaeo Compegensis (17), ac inprimis illustrissimo Philippo Duci Archotano (18), qui omnes quamvis inter se gravissima exercebant odia, tamen omnia sua negotia, etiam secretissima, et ipsorum querelas, quas fovebant inter se, mihi utrimque libenter communicabant et credebant, nec intercessionem meam repudiabant, in qua re qua securitate, quo studio, qua fide et diligentia versatus sim, si homines alii propter praeventam opinionem et propriae existimationis periculum, alii propter alias causas ignorant, Deus inspector animorum novit, et mihi amplissimum theatrum est conscientia, et affirmare possum nullum studium ad reconciliationem idoneum praetermissum, sed pertinax et induratum inter eos odium impedimento fuisse ex immutabili necessitate factorum, quae vices humanarum rerum versant, et a quibus sequentes Belgii turbae processerunt... (19)

als bij het Noodlot geschikt, 'tgeen beurtelings de menschelyke saaken omverre werpt, dat dit de oorsaek moet sijn, waer uyt de volgende beroeringen (troubelen) in Nederland syn voortgekomen.

Ik vond den Cardinael (voor syn vertrek uyt Nederland) seer neederig en geneegen tot de vrede, indien Orangie en Egmont tot deselve eenigsins hadden overgeheld (20) (21).

A[nn]o 1560 ben ik geworden eerste Professor in de Regten (12) en seer hooggeagt bij de voornaemste Overigheden van Neederland, gelijk ook bij de Hertogin van Parma (13), de Cardinael Granvelle (14), de Prince van Orangie (15), de Graev van Egmont (16), de Graev van Megen (17), en insonderheyd bij Philip Hertog van Aerschot (18), welke heeren, hoewel er onder hen groote haet en oneenigheyd was, egter mij hunne geheimste handelingen en verschillen hebben geopenbaerd en toevertrouwd, en hebben nooit mijne bemiddelingen verworpen; in welke saek ik ook tot bewaeringe van de goede verstandhoudinge (correspondentie) onder hen alle voorsigtigheyd, yver en naerstigheyd heb aangewend, 'twelk alhoewel het de menschen niet willen erkennen, sommige uijt een quaedaerdige en verkeerde opvattinge, andere omdat sij sig selven die dingen toeschrijven, en hunne eigene swakheijd (gebrekkelykheyd) niet willen belijden, en anderen om andere reedenen. Nogtans is het bekend aen God die de harten kend, en ik ben in mijn conscientie ten volle overtuigd dat ik niets, 'tgeen eenigsins konde dienen tot versoeninge en bevreediging van die heeren, heb naegelaten; maer de hardnekkigheyd en verbitteringe was onder hen al te groot en onversetlijk; en 't scheen

Ik ben met Vernesius en scheepen Hieronymus van Wingen buyten de stad Leuven gegaen om van een verdrag te spreken (22); een weijnig voortgegaen synde, soo ontmoet ons de Prince met een groote bende Ruyteren, van welke wij seer vriendelyk onthaeld wierden; en terstond beval hy syn broeder Graev Hendrik (23), dat hij de stad niet verder bestormen soude, en niet meer de poorte in brand steeken soude; en mij ter zyde getrokken hebbende, heeft hij gesproken van de reedenen, die hij bysonderlyk had, die hy mij ook te vooren had medegedeeld, alsmede aengaende de moord van Parijs die soo even geschied was (24). Onder anderen vraegde mij ook de Prince, of hij sijn woord niet gehouden had, dat hy niet de eerste, en niet als in de uysterste noodsaekelykheid de waepen soude opvatten tegen den Koning. Eyndelyk hebben wij de Stad en onsselven aen hem overgegeeven op seer goede voorwaerden (25), en die wij selve naa onse eijge sinnelykheid opstelden; waer door ik naast God deese wijdberoemde Academie (Universiteit) bewaerd heb voor uytplonderinge van het Leeger des Prince van Oranje, en ook de weg gebaend heb tot verantwoordinge of verontschuldiging tegen den al te strenge en wraeggierige Hertog van Alva (26). Indien het garnisoen van Brussel door ons niet versogt (ontboden) was (schoon dit niet gekoomen is), soo souden wij niet geheel en al vrij nog te verontschuldigen syn geweest. Ik denke ook dat het door een bysondere genaede Gods geschied is, dat de Hertog van Aerschot, nae 't overgaen van Bergen (Mons) (27), mij door den snelste van syne looperen dit naevolgende briefje heeft gesonden: *Monsieur le Docteur, la ville de Mons est rendue, l'armee du Duc d'Albe retourne; garde Vous de vous trouver où il sera, car il voudroit metre sa foute sur votre faute* (28). Welk briefje mij ter middernagt van Mecchelen (werwaerts ik met de voornaemsten van de Academie en van de stad door den Prince ontboden was) (29) nae huijs wederkeerende, werd overgeleeverd; waerop ik terstond ordre gesteld hebbende, dat er overal op de weg peerden souden gereed staen, 's morgens met den dag nae Luyk vertrokken ben, en daer soo lang gebleeven heb, tot dat ik door de gunst van de Cardinael Granvelle en den President Hopperus (30) en van anderen, aen welken mijne onschuld ten vollen bleek, brieven van voorschrijvinge des Konings aen den Hertog van Alva ontfangen heb, waarmede hem op het hoogste bevoolen werd, dat hy aen mij of aen iemand van Leuven geen quaed soude doen, of van anderen soude laeten gedaen worden (31). Nadat de Praesident Hopperus mij van deese koninglyke genaede had kennisse gegeven en geschreeven (32), dat ik nu verseekerd en gerust konde sijn, ben ik nae Leuven wedergekeerd, en heb gelijk als vooren mijn uysterste best gedaen, om de Republyk weder in ruste en vrede te brengen. Dit mogte ik met soo veel te meer vertrouwen hoopen, omdat ik ten volle verseekerd was, dat de Prince ten eenemaal wilde toegeeven, en seer geneegen was tot ruste en eenigheijd. Dit werk konde gemakkelyk een goede voortgang gehad hebben en alle volgende rampen en elenden voorgekomen sijn, indien de Koning in de Onderhandelingen met de Baron van Selles en met de Gedeputeerden van Don Jan van Oostenrijk gehouden synde (33), en die naderhand

te Breda en te Keulen hervat zijn (34), wat meer tot sagtheyd en gemaetigdheyd had konnen gebragt worden. In welke saeken ik veele bekommernissen en gevaeren heb uytgestaen in het gaen en wederkeeren nae Holland en Zeeland (35). Maer altijd heb ik vertrouwd op de Goddelyke goedertierenheijd, en ben seer veel ondersteund door de geneegenheijd des Prince. Dog de grouwelyke verbitteringe en quaedaerdigheijd van anderen hebben dat verhinderd, en den goede uijtslag van mijne deugdsaeme voormeemens te rugge gesteld.

En wanneer naderhand A[nn]o 1577 sommige andere Provinciën sig selven bij de afgevallene Hollanderen gevoegd hadden, en Don Jan van Oostenrijk (die mij tot den Prince had gesonden om hem uyt syne naem te begroeten (36)) het Kasteel van Antwerpen had zoeken te bemagtigen, dog te vergeeys (37), en sig nae het Kasteel van Namen begeeven had, soo ben ik met bevel van de Staten Generael en met weeten van Don Jan van Oostenrijk nae Nimwegen gesonden om de Land-dag van Gelderland bij te woenen (38); daer ik bemerkende dat de tweedragt vermeerderd wierd, en dat die Staten een afkeer hadden van Don Jan van Oostenrijk (39), soo heb ik syn ongeluk beklaegd en ben na Mecchelen wedergekeerd, daer de Staten Generael toen vergaederd waeren (40); en als ik aldaer met veele Grooten sprak, twyffelde ik seer, of ik Don Johan soude volgen, of het met de Staten houden; en nae rijp overleg heb ik de zijde van de Staten gekoosen, en heb deselven naderhand altijd getrouw gediend.

Post multa (41): Causae quae me moverunt ad remanendum cum Ordinibus hae fuerunt.

Primo, quia eram consilii Status (42), et praecipua negotia Reipublicae concredita notaque habebam, infidum existimabam illa prodere, et transire in alteram partem.

Secundo, Solonis dictum et consilium ob oculos habebam, quod bonus vir in civilibus dissensionibus partem eligere debet inferiorem et magis periculosam (43).

Tertio, quia fides, quam apud Principem habebam, mihi spem dabat adhuc procurandae alicujus bonae concordiae.

Quarto, quia propter nimiam benevolentiam et familiaritatem cum

De redenen, om welke ik het met de Staten gehouden heb, syn deese.

1° Omdat ik een Lid van de Raed van Staten was (42), en omdat mij seer veele en seer geheijme handelingen van de Republyk waeren toebetrouwd en bekend, soo agte ik het niet eerlijk, maer onbetaemelijk tot de andere partye over te gaen en die handelingen aen den dag te brengen.

2° Ik heb voor oogen gehouden den raed van Solon, welke seyde, dat een wakker en braev man in burgerlijke tweedragten altyd de swakste en gevaerlykste partije (zyde) moet kiezen (43).

3° Omdat het geloove, 'tgeen ik bij den Prince had, mij hoope gav, dat ik nog wat goeds konde uytwerken tot dienst van de gemeene ruste.

4° Omdat de seer groote kennisse en vriendschap, die ik altijd met de

Prince Auraico in suspicionem veneram apud Regios et etiam Regem ipsum molitionis contrariae, et quod perniciosius seditiosorum consiliis consentirem, quod a me fuit alienissimum.

Quinto, accessionis loco me movit possessio bonorum et commoratio omnium liberorum meorum in his ditionibus (44).

Et quanquam ante Johannis Austrii tempora praecedentibus civilibus dissensionibus multa acerba et pene intolerabilia mihi contigerunt, quae etiam cordati hominis patientiam excutere potuissent, nihil tamen motus progressus contendere quantum potui omnibus moderationem adhibere, et mala diminuere summa fide constantissime procuravi etc.

yver voor alles Sorge draegende, 'tgeen eenigsins konde dienstig syn, tot be-
waeringe en verdediging van de gemeene ruste, en van de vryheid en van de
Landschappen en van de Steeden; ten uysterste verfoeyende diegenen, welke
oneenigheyd en tweedragt in de Generaliteijt sogten in te voeren. Want hier-
door dagte ik dat seer groote ontroeringe en mistrouwen in de Gemeijnte ont-
staen soude, en dat het volk bewogen soude worden om hulpe van buyten aen
te zoeken en in te roepen; gelyk uyt het antwoord van de Staten, gegeven
aen de Baron Preijner, de Graev van Swartzenburg en Andreas Gallius blykt
(45), gelyk ook uijt een brief der Staten van Henegouwen geschreeven om
sig te versoenen met den Prince van Parma (46), en uyt het antwoord van de
Staten Generael op die brief (47), alsmede uyt hetgene verhandeld is in de
bijeenkomste van Keulen (48). Dat ik altyd geneegen ben geweest tot de sagt-
heyd en eenigheijd blykt uyt alle mijne brieven, gelyk ook uyt hetgene ik te
's Hertogenbosch gedaen heb, werwaerts ik expres was gesonden, om den op-
loop en oneenigheijd te stillen (49). Altyd voorsag ik, dat het grootste quaed
ons ontstaen soude uyt tweedragt, en dat die de grootste hinderpael van onse
versoeninge altyd sijn soude: Daer de Staet anders de Staet soude blijven, en
deselve door de beweegingen van 't grau (gemeene volk) wel geschud maer
niet 't onderste boven soude konnen gekeerd werden, en dan sig ligtelyk met den
Koning versoenen soude (50). 'Tgeen naderhand door de verbonden, met Vrank-

Prince onderhield, mij in vermoeden bij de Koninglyken en bij de Koning selve gebragt had, alsof ik tegen hem en met den Prince was, en alsof ik die in syn afvalligheyd stijvde.

50 Eyndelyk quam hier bij, dat mijne goederen, die ik had (hoewel die weijnige waeren) geleegeen waeren in die Provincien, die alreede afgevallen waeren, en dat alle mijne kinderen daer woonden (44).

En hoewel in 't vervolg van de inlandse troubelen (beroeringen) mij veele bittere en bijnae ondraegelyke dingen sijn overgekomen, an die selvs den moedigste en braevste mannen het geduld en den moed soudon doen verliesen, nogtans heb ik altyd onbeweeglyk synde, mijn uysterste best gedaen, om alles ten besten in te schikken en het quaed te weeren, met seer groote standvastigheyd en

ryk en Engeland gemaakt (51), onmogelijk geworden is. En het is nog onbekend, op wat wijze deese Provinciën, sonder te gronde te gaen, van malkanderen afgescheurd kunnen worden, en hoe ook de Provinciën uijt deese soo groote stormen en gevaeren tot ruste en verseekeringe sullen gebragt worden (52).

Legationibus functus sum pluribus,
iisque magnis, gravibus, et pericu-
losis etc.

Veele gewigtige en gevaerlyke gesand-
schappen heb ik bediend.

Ten eersten, als 3 Regimenten soldaeten, naemelyk van de Graev van Bossu [en] heer van Hierges (53), sigselven meester gemaakt hadden van Uijtrecht, en bij gebrek van betaeling begonden te muijtineeren, en het nog onseker stond, of sij onder den eed des Konings souden blijven, en of sij aen het Garnizoen des Kasteels ('tgeen toen van de burgeren beleegerd en bestormd wierd (54)) te hulpe souden komen, dan of sij geheel en al van den Koning afvallende, in dienst van de Staten souden overgaen: Soo ben ik met de zeer Edele Heeren Mijnheer Van der Horst en Mijn Heer Govert Van Boekholt, heer van Grevenbroek (55), gedeputeerd geweest, om sorge te dragen voor het behoud van de Stad, het oproerige gemeen (meenigte) te stillen, en indien 't konde geschieden, in dienst van de Republyk te brengen, door het aanbieden van 100.000 gld. in laeken tot kleederen en 100.000 gld. in gereed (contant) geld, van welke somme de Burgeren van Uijtrecht een kleijn gedeelte souden draegen; om hetwelke te weeg te brengen, wij veele daegen met de soldaten en Capiteijnen beesig syn geweest. In de beginne waeren sij seer onbeleeft, en was met hun niet te doen, en 't ging soo verre, dat wij gevaer van ons leeven liepen, en de stad gevaer van uytplonderinge liep; maer eyndelyk nae veel over en weder loopens en saemensprekens hebben wij 't gevaer van ons en van de stad niet kunnen afkeeren, of wij moesten beloven, dat wij de gansche somme in contant geld binnen seekere tijd aen hun souden toetellen. Waernaer wij tot Brussel wedergekeerd synde, sterk aangehouden (geïnsteed) hebben, dat ons deese somme uyt het Engelse geld, 'tgeen toen door den heer Van Havres overgebracht was (56), soude toegeteld worden, 'tgeen ons ook is toegestaen. En het gansche geld soude toen overgesonden sijn geweest, soo niet de Graev van Bossu om de onsekerheid of het geld soude komen of niet (dewyl de saek nog in twyffel stond), de soldaeten had aengeset om het seekere en tegenwoordige voor het onseker en toekomende te verkiesen en het aangeboodene laeken met het geld aen te neemen (57).

En hoewel deese commissie en al mijn doen met de heeren Van der Horst en Van Grevenbroek (58) seer nuttig en heijlsaem voor de Republyk geweest is, evenwel sijn er oneerlijke en quaedaerdige menschen geweest, die dat met leugens verbloemd (vervalst) hebben, en ons doen gelasterd hebben (59).

Nog ben ik, in 't begin van de onrusten, nae Vriesland en Overijssel en de naebuurse plaetsen gesonden (60); ik heb bijnae een halv jaer doorgebragt om de saeken van de Republyk te schikken, de steeden met garnisoenen te versterken, de contributien en schattingen te reguleeren, en alles in soo goede

staet, als mogelijk was, te brengen. En eijndelijk ben ik met groote danksegginge, en mildelijk (rykelyk) beschonken sijnde, nae Brussel wedergekeerd. Van waer ik wederom - omdat de vijanden geweldig den baes speelden (grasseerden) - nae Overijssel en Vriesland gesonden ben, daer ik het geslaegene en verstrooyde heijrleeger van de heeren Staaten (soo veel het geschieden konde) heb gepoogd te herstellen en te versterken. En als de Staten vergaederd waeren, heb ik mijn uysterste best gedaen, opdat ik hen soude beweegen om spoedig geld te ligten, maer sij hebben nae geene vermaeninge willen luijsteren, voor en aleer alle hunne landen en huijsen verbrand en verwoest waeren.

Nae welke tijd ik dikwils nae Gelderland en nae het Stigt van Uytregt gesonden ben, eerst door den Aertshertog Matthias (61) en naderhand (62) door Don Joan van Oostenryk, om in derselver plaetse de vergaderinge van de Staten bij te woonen in die provincien.

Tweemaelen ben ik als gesante nae 's Hertogenbosch gesonden. Ten eersten, als de Hertoginne van Parma de staet van de Republyk en der Religie had hersteld en geschikt (63) en naederhand als de Gereformeerden nae de Pacificatie van Gendt begonden te prediken en kerken te eijsschen; nae veel moeyelykheid heb ik van de magistraet twee kerken voor hun verworven in plaets van eene, die sy alleen maer eijsschten, opdat sy door deese vergunninge en toegeevinge geruster sijn soudent, en opdat dus aen elkeen soude bekend syn, hoe gemaetigd en vredsaeem sij waeren (64). Maer nae mijn vertrek hebben sij, niet gedagtig synde aen mijne goede en heijlsame waerschouwingen, opnieuw beginnen oproerig te worden, en aen andere vredsaeame burgeren beginnen moeyelijk te vallen en die te ontrusten, totdat eyndelijk van beyde zijden de waepen in de handen genoomen sijn, en door den heer van Lokres, die toen Gouverneur was, de Gereformeerden geslaegen en uijt de Stad uijtgedreeven sijn (65). Om welke geschillen te slissen, ik wederom met den heer van Oirschot en met den heer Lienden, Amptman van Antwerpen (66), nae 's Hertogenbosch gesonden ben; maer men konde de twedragt niet stillen, dewijl de gemoederen al te seer verbitterd waren, alsook omdat de Abt van St. Geertruyd (geboortig van Leuven) op die selve tijd, als hij nog te Keulen was om te handelen aengaende de Vreede, de Bossenaers daer toe gebragt had, dat sij sig wederom met den Koning van Spanjen versoenden (67), welke voorbeeld sij vertrouwden, dat de Bommelaers en Nimweegers ook soudent volgen; van welke saak ik nu ook nog veele schriften en papieren in mijne koffers heb (68).

Ter deeser tijd een vergaeding te Keulen belegd synde en sommige Artykelen van verdrag en versoeninge door den Hertog van Terra Nova (69) daer toe geschikt synde, soo heb ik op aenmaeninge van mijn heer den Prince en last van de heeren Staten die Artykelen selvs beantwoord (70), welk antwoord ook nae Keulen gesonden is, even gelijk 'tselve nog in wesen is.

Ik bekenne gaerne, dat ik tot op die tijd, in welke de handelingen (bedrijven) of onderhandelingen van Keulen syn afgebrooken, gemakkelijk tot eenige onderhandeling van Vreede (eeniginsins overeenkomende met de toestand van de Repu-

blyk) soude hebben konnen gebragt worden, indien ons naderhand maer eenige verseekeringe had konnen gegeven worden. Maer nae die tijd heb ik alle hoope van versoeninge, die ik te vooren soo vast gesteld had, van mij weggeworpen (71). Daer over heb ik meenigmael geklaegd aen mijne vrienden; en 't heeft mij ten uiterste verdrooten, dat alle deese ongemakken den Koning overgekomen waeren, hoewel het meest syn eijge schuld geweest is.

Magna fuit pacis adversitas, quod Rex tempore Ducissae Parmensis, cum omnes Principes aurei velleris et nobiles trepidarent, et iram Regis perhorrescerent, tolerabili moderatione placitorum criminalium non admissa, illos ad reconciliationem admisit etc.

Want in den beginne, als de Hertoginne van Parma nog in Nederland was, en als alle de heeren van het Gulde Vlies en de voornaemsten uyt den Adel tzidderden van angst en voor den toorn des Konings schrikten, soo had hij omtrent de kleijngheden, die sy bedreeven hadden, moeten oogluijken en hen wederom in genaede moeten aennemen.

Eer de saeken, die ik verhaeld heb te 's Hertogenbosch geschied te syn, waeren voorgevallen, soo is de Aertshertog Matthias, van sommigen uyt de voornaemsten van Henegouwen en Artoijs versogt, ontboden en geroepen (72), te Maestricht gekomen (73), sonder dat de Prince van Orangie en de overige (andere) Staten iets daarvan wisten; waerom sij seer in twijffel gestaen hebben, of sij hem wederom soudentzenden. Maer eijndelijk sijn - op raed (door aenraedinge) van dieselve Prince - de Graev van Egmond, de Prince van Epinoi en, door uijtdrukkelyk begeeren van den Prince, ook *ik* aen den Aertshertog Matthias tegemoete gesonden, om hem op de Landpaelen van Brabant te ontfangen en nae Lier te brengen (74), daer wij ons 3 maenden opgehouden hebben, terwijl er overleijd wierd, of men hem tot Gouverneur soude aenneemen of niet (75). De Prince wendede veele swaerigheden voor, om welke uijt de weg te ruijmen, ik dikwils seer afgemat ben, te post van Lier nae Antwerpen en terugge over en weder loopende. Maer eijndelijk heeft de saek een goede uijtslag gehad, en is het Gouvernement aen den Aertshertog opgedraegen; geduurende het welke ik op bevel van syn Doorlugtigheyd veele besendingen en gesandtschappen heb moeten waernemen [en] bedienen soo tot Landschappen en Steeden als tot geheele Republiken.

Naedat de Pacificatie van Gendt verbrooken was, en de nieuw-gemaekte vrede der Religie verworpen was, en als de krijs-oversten voor Namen seer t'onvreeden over deese saek waeren en dreijgden de gemeijne saek te verlaeten, soo ben ik tot hen gesonden, en heb toen veel te doen gehad met de Graven van Lalain en van Egmond en met den heer van Risbourg en andere Grooten, eer sij (de nieuwe verbonden verwerpende) opnieuw in ruste en stilstand konden gebragt worden (76). Maer insonderheijd viel het mij hard, dat ik, nae Antwerpen wedergekeerd synde, heb moeten sien, dat het gemeene volk aldaer door hunne ongelatenheijd de nieuwe verbonden van vrede geschonden en

verbrooken hebben, soodat de Aertshertog is genoodsaekt geworden nieuwe en scherper middelen (om het quaad van tijd tot tijd toeneemende en vermeenigvuldigende te beteugelen) bij de hand te vatten; in welke saek ik hem altijd, soo lang als hij Gouverneur geweest is, heb bijgestaen met mijne raed. En syne Doorlugtigheijd heeft sig niet ontsien (soo lang sijne Regeering duurde) in alle gewigtige saeken mijn gevoelen te vraegen of te soeken, en het selve doorgaens te volgen, sig altijd seer seediglijk gedraegende, sonder eenige oorsaeke van opspraekes of laster te geeven (77).

Totdat de Hertog van Alenson in dit land gekomen is (78), aen welke ik van den beginne af aen op het getuygenisse van de Prince en van den Hertog van Aerschot, seer aengenaem ben geweest, en heb hem seer veele en getrouwe diensten gedaen en heb hem altijd vermaend tot ruste en vrede, en dat hij de Heeren Staten slegts maer in alles soude toegeeven, en dat hij hun in geene saek soude tegensijn; dat het Gemeen hem met willens en in goedheijd van selvs (uijt eyge beweeginge) alles soude opdraegen, en meer als hij tegen hun wil en dank soude verkrijgen. Deselve raed heb ik ook gegeeven aen Don Jan van Oostenryk (79), maer het hittige en jonge bloed van die Princen, en hunne harten nae al te hooge en groote dingen staende, soo hebben sij de maet niet konnen houden en den goeden raed versmaed. Hoewel de Hertog van Alenson meer oorsaken van misnoegen en toorn heeft gehad als Don Jan, omdat niet alleen Holland maer ook de andere Provincien sig van sijne heerschappije (regeeringe) sogten te ontdoen, en hem alle gesag onttrokken, en aen den Prince overgaven alles wat de Republiek aenging (80). Maer indien hij voorsigtig was geweest en had konnen vejnsen en alles ten besten inschikken, soo soude hij door die sagte en vredsaeame manier van regeeren alles nog wel sijn te boven gekomen en de saeken souden een andere keer genomen hebben.

Maer het daerop gevolgte quaad is noodwendig (noodlottig) en onvermijde-lyk voor Nederland geweest. Nadat de aanslag om Antwerpen in te neemen gemist had (81), soo ben ik met eenige anderen (82) gesonden nae den Hertog van Alenson, die toen te Vilvoorden was, en naederhand opnieuw, als hij te Dendermonde was, om de versoeninge vanwege de Heeren Staten met hem te maeken, en van vrede te handelen; en hoewel hij in den beginne sig dol en uijtgelaeten genoeg aenstelde, evenwel is hij in 't vervolg door wederzydse redeneeringe by sig selve gekomen en heeft veel berouw over sijne buijten-spoorigheijd en quaede onderneemingen getoond; ja ook met vloeken en belovten verseekerd, dat hij alles verbeeteren soude; en onder anderen sig nae mij toekeerende seyde hij: *Monsieur le Docteur, si me puis une fois reconcilier avec les Etats, je vou[s] jure, que je suivrai a jamais votre conseil propelyk*, welke woord *propelyk* bij mij en bij het volk dus is gebruikt (83).

Meer dingen, die van den Hertog van Alenson souden konnen gesegd worden, laet ik over aen de historieschryvers van die tijd.

Post discessum Archiducis Matthiae
ordinatur fui Cancellarius Gelriae(84),

Nae het vertrek van den Aerts-
hertog Matthias ben ik tot Cancelier

et interim mansi Consiliarius Status, et omnes meas actiones in eum scopum direxi, ut salva esset Respubl[ica] et cujusque conscientia, sublato metu crudelis inquisitionis et sanguinolentorum mandatorum principalium, in quo consistebat studium Principis Egmondani et aliorum procerum Aurei velleris, si Rex exorari potuisset.

van Gelderland aengesteld (84), 'tgeen ik tot nog toe ben, blijvende egter nog in den Raed van Staten. Ik heb altyd met al mijn doen het beste van de Republijk gesogt, en dat elkeen sijne conscientie mogte vrij hebben, sonder bevreesd te worden nog door een wreede Inquisitie en bloedige beveelen ontrust te worden; 'tgeen meest het werk was van den Graev van Egmond en andere heeren van het Gulde Vlies, die door deese saek de genaede van de Koning sogten te winnen.

De Prince van Orangie heeft mij 8 of 9 maenden voor sijn dood tot sig doen komen en mij den toestand van sijne saeken te kennen gegeeuen, ook sijne lasten en schulden die hij had; en op wat wijze hij voorgenoomen had te bestellen (disponeeren) aengaende sijne naelaetenschap, aen welke saek ik, tegelyk met sommige anderen, veel weeken beesig ben geweest (85); en wanneer nu alles geschikt en opgesteld was, en er niets aen ontbrak, als dat hij het overleesen en onderteekenen soude, soo is het door de onverwagte en seer droevige dood verhinderd. Maer God heeft het alles ten besten geschikt; want schoon er veele kinderen sijn en uijt verscheijde houwelyken gesprooten, nogtans leeven sij onder den anderen seer eendragtig; en door mij en anderen geraeden, volgen sij volkomenlyk de uijterste Wille hunnes Vaeders, hoewel deselve gebrekkig is en volgens de Wetten niet bestaet (86); tot welk alles ik nae de dood van den Prince mijn uysterste best gedaen heb.

Post obitum Principis ad subeundam Legationem Gallicanam cum aliis invitatus sum extrusus (87), et in obeunda dicta Legatione multa habui incommoda, et instante urgenteque majore parte Collegarum orationem habui ad Regem, et verba feci in communicationibus super delato Principatu Belgii habitis, et quanquam Rex praeventus studiis et armis Guisianorum se excusaret pro illo tempore a suscipiendo delato Principatu et defensione Belgii, satis tamen manifestam demonstrationem propensae voluntatis indicabat, ita ut apud me ex illo tempore dubium

Naa de dood van den Prince ben ik seer tegen mijn sin met sommige anderen als Gesant naa Frankryk gesonden (87). Ik heb veel moeite in dit gesandschap gehad; op verzoek en sterk aenhouden mijner medegesanten heb ik een aanspraak en redenvoeringe aen den Koning moeten doen en in alle de onderhandelingen (welke gehouden sijn wegens de overgifte van de oppermagt over Nederland) heb ik het woorden moeten voeren. En hoewel de Koning voor (op) die tijd het gebied en de bescherminge van Nederland, die hem opgedraegen

non fuerit, quin prima quaque occasione in nostras partes declinaret, et Hispanis adversaretur; id quod etiam fiebat probabile, quia cum posset nos hortando ad pacem et intercedendo pro reconciliatione summam gratiam inire, et Belgii provincias ad pacem commovere, nullum prorsus de pace sermonem adhibuit, sed a Regina Angliae suppetias petendas admonuit, et ita nos dimisit donata unicuique catena aurea etc.

en aangebooden wierd, niet aenvaerdde, te veel moeite en werk hebbende met den aanhang en waepenen van het huijs van Guise, egter heeft hij seer klaere en duidelijke teekenen van sijne goede wille en genegenheyd omtrent ons gegeven; en niemand twyffelde ter selver tijd, of hij soude, indien sig maer de minste gelegenheid had opgedaen, ons medegevallen en de Spanjaerden tegengevallen hebben, 'tgeen in 't vervolg meer is gebleeken; want als hij (met ons tot vrede aen te setten en sig selve als Bemiddelaer aen te bieden om ons met den Koning van Spanjen te versoenen) groote en bijzondere dienst en dank bij die selve Koning soude hebben kunnen behaalen, soo heeft hij ook selvs niet het allerminste woord, aengaende de vrede of verdrag, met ons gesprooken; maer hij raedede en vermaende ons ten hoogsten, dat wij de Koninginne van Engeland om hulpe en bijstand soudon versoecken. En op deese wijze heeft hij ons afscheidj gegeven, aen elk onser schenkende een goude keeten,

die wij niet soudon gehad hebben, indien ik niet twee der mede-gesanten (de andere ten eenemael onwillig synde) daertoe gebragt had, dat sij met mij gingen, om den Koning voor sijne genaede en onthaelinge dank te seggen (88).

Postea cum actum esset cum Regina Angliae, et Comes Leicestrius ut Gubernator superveniret, mihi Ordinum nomine congratulationes et orationes scribendae fuerunt (89), magnoque sumptu et studio colui familiaritatem cum praecipuis Angliae proceribus (90), illosque ad modestae gubernationis studium una cum Leicestrio commonere semper laboravi. Ubi autem apud Dn. Jo-

Naederhand als men met de Koninginne van Engeland gehandeld had en de Graev van Leijcester in dit land gekomen was, heb ik de aanspraak van wellekomste over sijne aankomste moeten doen en het woord tot hem moeten voeren uijt naem en van wegen den Staet (89). Ik heb met veel moeite en kosten vriendschap en gemeijnschap met veelen en voornaemen der Grooten van Engeland

hannem Austriacum et deinde apud Archiducem Matthiam, in quo solo pura consilia viguerunt, laboraveram, et ab ipso Leicestrio in consilio retentus fui, eumque fideliter et libere de omnibus admonui, quae ad Rempubl[icam] pertinerent, sed aliorum persuasionibus circumventus et deceptus ad bene agendum moveri non potuit, ideoque et breve imperium habuit et infelicem exitum etc.

onderhouden (90), hen altijd tot seedigheid en sagte Regeeringe vermaenende. Het selve heb ik ook gedaen aen (omtrent) Leijcester; gelijk ik in voorige tyden aen Don Joan van Oostenryk en Aertshertog Matthias gedaen had, op welke alleen ik met vrugt gewerkt heb. Leijcester selve heeft mij ook in de Raed van Staeten gehouden en ik heb hem regtuijt, eenvoudiglyk en getrouwlyk gewaerschouwd van alles, 'tgeen de nood en de tijd vereijtschten; maer hij is van anderen bedroogen geweest, onbequaem sijnde om iets goeds te onderneemen; waerom sijne Regeeringe ook kort en van quaade uitslag geweest is.

Naadat Leijcester vertrokken was (91), ben ik tot het jaer 1595 toe in den Raed van Staten gebleeven, wanneer ik door ouderdom, ongemak en arbeyd afgesloovd en afgemat, van Sijn Excellentie en de Staten verkreegen heb, dat ik nae Gelderland mogte keeren (92) om mijn Cancellierschap waer te nemen. Van waer ik A[nn]o 1596 wederom ontboden ben en het ampt van Gesant nae Engeland heb aengenoomen (op mij genomen); maer naadat ik tot op de kust van dat Eijland was genaderd, ben ik door groot onweder en storm terugge gedreeven en in Zeeland aengeland, daer ik een swaere siekte heb uytgestaen (93); van waer ik eyndelijk over Holland naa Gelderland ben wedergekeerd, sonder volbragt te hebben de last en commissie die ik op mij genoomen had, sijnde van de Staten begiftigd met een jaerlijkse wedde van 500 gld. (94).

Daer bekleede ik tot nu toe het ampt van Cancelier en handhaeve het regt. Senio confectus (1596) revolvo ple-rasque actiones vitae praeteritae, atque animadverto laboriosam vitae meae conditionem multis periculis obnoxiam me transegisse, et vana inaniaque esse studia, quae homines moliuntur, nec esse in potestate mortalium, sed in sola majestatis divinae potentia de Imperii et Reipubl[icae] statu decernere, periculosissimam quoque esse eorum vitam, qui sincere Reipubl[icae] inserviunt, et bona fide in Principum negotiis

En verswakt door mijne hooge jaeren, overdenke ik nu dikwils wat ik in de voorgaende tyd mijnes leevens uijtgericht heb; en bemerke, dat de loop van mijn leeven vol van moeite en gevaeren geweest is en dat alle poogingen en doen van de menschen vrugteloos en ijdel is. En dan het niet in de magt van stervelingen maer in de hand Gods staet, over de Koningrijken en Republiken te beschikken. En dat het leven van diegenen, welke het Gemeen met een

versantur. Quanquam autem plurimum temporis et molestiarum in Reipubl[ica] negotiis consumpsi, laboravi tamen semper aliquid mihi otii parare recolendis meis studiis (95). Eoque tempore quo a publicis curis libertatem habui, conscripsi libros Emendationum, tam juris civilis quam Canonici, quos spero heredes meos (97) diligenter adversatos suo tempore praelo commissuros. Paravi quoque Commentarios in V.VI.VII.VIII. libros Pandectarum, quos editione non indignos judico (98). Supersunt adhuc duae

centuriae Consiliorum, quae praelum exspectant (99). Denique relinquam quatuor magna volumina Consiliorum Soceri mei Johannes Hasii praestantis Icti, utilissima Practicis Belgicis, quae opto aliquis meorum posterorum in manus sumat, excolat, et tandem in publicum emittat (100). Quod a me saepe tentatum, sed semper propter incidentia graviora negotia impeditum fuit, et nunc in extremo senio a me fi[er]i non potest. Relinquo etiam annotationes, quae historiam praeteritarum turbarum respiciunt, ex quibus particulares aliquot notae desumi possunt ad perfectiorem historiae concinnationem (101).

Et quoniam religionis controversia totam Rempubl[icam] perturbat, qui omnia scrutaretur, inextricabiles controversias susciperet. Ego simplicem religionem amplectendam semper praedicavi, et etiam nunc praedico, prorsus divina et humani ingenii captum excedentia divinitati et secreto Dei et Angelorum judicio relinquens, honorandam potius et admirandam divinitatem quam definiendam judicavi. Enixe laboravi, ut nimium subtiles disputationes e Reipubl[ica] ejicerentur, de quo memini in oratione ad Ordines habita, quae post primam centuriam consiliorum meorum impressa est (102)

...

opregt en onbesprooken gemoed dienen, vol van gevaer en kommer is, gelijk ook het leeven van diegenen, die de saeken van Princen ter goeder trouwe en met eere behandelen. Schoon ik veel tijd besteed heb en veel mogelijkheyd gehad heb in het waerneemen der saeken, de Republiyk betreffende, soo heb [ik] evenwel wat tijd overgehouden, 'tgeen ik besteedde aen mijn voorige studien en aen de Regtsgeleerdheijd (95).

.....
..... (96).

Hoewel de verschillen en strijdende gevoelens van de Religie de geheele Republyk ten eenemaal ontrust hebben, en uyt deselven dikwils onversoenlyk haet en twist zijn gereesen, soo heb ik altyd de eenvoudigste en vredsaaemste wijze van Religie omhelsd en agtervolgd, gelijk ik ook nog doe: de saeken die Goddelyk zijn en 't begrijp van de menschen te boven gaen, ten eenemaal laetende aan het verborge oordeel Gods en aen de beschouwinge van syne heilige Engelen; oordeelende, dat het den mensche beeter voegd, sig over de Godheijd te verwonderen en hem te vraegen, als hem te willen beschrijven en bepaelen. Ik heb ook altijd mijn uijterste best gedaen, dat fijne verschillen (subtile quaestien) en heevige reden-

kavelingen over de Religie uyt den Staet mogten geweerd en weggedaen worden. Waeromtrent ik mij herinnere, ook eenige meldinge gedaen te hebben in mijne redenvoeringe (Oratie), die ik gedaen heb in tegenwoordigheid van de Heeren Staeten en welke gedrukt synde staet agter de eerste honderd consultatien (102) Eynde

NOTEN BIJ VITA ELBERTI LEONINI

1) Over afkomst en geboortedatum van Elbertus Leoninus zijn geen exacte gegevens voorhanden, vgl J Roelink, *Een honderdtal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus*, Nijkerk 1946, pp 31-32. Deze auteur neemt aan dat het geboortjaar 1519 of 1520 is geweest. Vgl J P van Cappelle, 'Elbertus Leoninus', in idem, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1827, p 92 noot 3.

2) Georgius Macropedius (1486-1558), eigenlijk Joris van Lancvelt (Langhveltdt), was sinds omstreeks 1530 rector van de onder zijn leiding bloeiende St Hieronimusschool te Utrecht, vgl R C Engelberts, *Georgius Macropedius Bassarus Tekst met inleiding en vertaling*, Tilburg 1968, pp 7-22 en Th W Best, *Macropedius*, New York 1972.

3) De auteur zinspeelt hier op de explosieve vriendschap tussen hertog Karel van Gelre en de te Brussel als heer der Nederlanden door zijn zuster Maria van Hongarije vertegenwoordigde keizer Karel V. In het voorjaar van 1533 werden tussen Amersfoort en Utrecht enige duizenden soldaten gesignaleerd, die - wellicht op instigatie van hertog Karel van Gelre - een inval in Holland zouden voorbereiden, vgl J Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, deel V, Amsterdam 1751, pp 49-50 (deze verwijzing ontleend aan J Roelink, a w , p 34).

4) Matthias Bredenbach (1499-1559) was sinds 1533 rector van de vermaarde "Stiftsschule" te Lmmerk, die als humanistisch gymnasium een grote reputatie genoot en vele honderden leerlingen aantrok (R Haas, in *Neue Deutsche Biographie*, Band II, Berlin 1955, pp 566-567).

5) Petrus Nannius (1500-1557) was sinds 1539 hoogleraar in de Latijnse taal- en letterkunde aan het in 1517 te Leuven gestichte Collegium Trilingue, vgl A Roersch, in *Biographie nationale de Belgique*, tome XV, Bruxelles 1899, kol 415-424.

6) Het huwelijk tussen Elbertus Leoninus en Barbara de Haze werd gesloten op 7 juni 1548, vgl 'Notice sur Jean de Haze, docteur en droit et professeur à l'Université de Louvain', in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain* 26 (1862), p 255. Over Barbara de Haze en de zes kinderen uit dit huwelijk, zie J Roelink, a w , pp 36-39.

7) Johannes Hasius (ca 1487-1547), sinds 1520 hoogleraar in de rechtsgeleerdheid vanaf 1530 *primarius legum* te Leuven, vgl L H J Reusens, in *Biographie nationale de Belgique*, tome V, Bruxelles 1876, kol 143-144. Over het lot van Hasius' handschriften zijn geen nadere gegevens voorhanden. Zijn ze met "nog veele schriften en papieren" uit Leoninus' nalatenschap (zie hierna p 60) verloren gegaan?

8) Dominicus Cakaert († 1548) was vanaf 1529 *Canonum Professor primarius* te Leuven geweest, vgl Valerius Andreas, *Fasti Academici studii generalis Lovaniensis*, Lovanii [apud H Verupaeum], 1650, p 155 en pp 184-185.

9) Men leze Vulmarus Bernartius (vgl J F I oppens, *Bibliotheca Belgica* , II, Bruxellis

[per Petrum Foppens] 1739, p.1160) of Ulmer Bernaerts (vgl. E. Coemans, in: *Biographie nationale de Belgique*, tome II, Bruxelles 1868, kol. 274 en J. Roelink, a.w., p. 39, noot 79). Vulmarus Bernartius (ca 1510-1571) was van 1538 tot 1548 tweede en van 1548 tot aan zijn dood eerste hoogleraar in het canoniek recht te Leuven.

10) Volgens J. Roelink, a.w., p.40, had de promotie plaats op 20 mei 1550.

11) Gabriel Mudaeus (1500-1560), eigenlijk: Van der Muyden, was vanaf 1547 te Leuven *professor primarius legum* geweest, vgl. Valerius Andreas, a.w., p.155 en pp.187-188. Mudaeus' betekenis als hoogleraar-jurist in: P.J. Spinnael, 'Gabriel Mudée ou la rénovation de l'étude de la Jurisprudence en Belgique au XVIe siècle', in: *Annuaire de l'Université catholique de Louvain* 8 (1844), pp.166-207 en R. Dekkers, 'De humanist Gabriel Mudaeus Brechtanus (1500-1560)', in: *Oudheid en Kunst* 30 (1939), pp.35-127.

12) Vgl. Valerius Andreas, a.w., p.155 en J. Roelink, a.w., p.40. Dit ambt heeft Leoninus officieel tot 1580 bekleed.

13) Hertogin Margaretha van Parma (1522-1586) was van 1559 tot 1567 landvoogdes in de Nederlanden.

14) Antoon Perrenot de Granvelle (1517-1586) werd in 1538 bisschop van Atrecht en in 1561 aartsbisschop van Mechelen, tevens kardinaal. Voor de vriendschappelijke contacten tussen Granvelle en Leoninus, zie: M. van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II*, Brussel 1953, p.354 en Ch. Piot (ed.), *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, tome III, Bruxelles 1881, p.392.

15) Graaf Willem van Nassau (1533-1584), sinds 1544 prins van Oranje.

16) Graaf Lamoraal van Egmont (1522-1568).

17) Karel van Brumeu (ca. 1524-1572), graaf van Megen, onder meer van 1560 tot 1572 stadhouder in Gelderland. Leoninus bemiddelde bij de Bossche bisschop Laurentius Metsius in 1571 over de zeggenschap van Karel van Brumeu in het graafschap Megen, zie: A.M. Frenken, 'Om de kerkelijke jurisdictie in het graafschap Megen en het land van Ravenstein', in: *Archief van de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 7 (1965), pp.194-196, 202 en 234-236.

18) Philippe de Croy (1526-1595), hertog van Aerschot en prins van Chimay, van wie Leoninus - mede op grond van zijn belevenissen (zie hierna p. 56) - hier dankbaar melding maakt, zulks dan nadat Aerschot als gevolg van het mislukken van de Keulse Vredehandel in 1579/1580 was teruggekeerd onder de obediëntie van landsheer Filips II, zijn motieven vermeld in: F.A.F.Th. de Reiffenberg (ed.), *Une existence de grand seigneur. Mémoires autographes du Duc Charles de de Croy*, Bruxelles/Leipzig 1845, pp.14-15.

19) De editie door A. Matthaeus wordt hier onderbroken door drie punten, die erop wijzen dat de uitgever minstens een groter fragment ter beschikking heeft gehad dan dat in de door hem bezorgde tekstuitgave is opgenomen.

20) Daar zijn persoon te veel animositeit met zich bracht, met name bij de prins van Oranje en de graven van Egmont en Hornes, werd kardinaal Granvelle bij schrijven van 22 januari 1564 door landsheer Filips II gelast de Nederlanden te verlaten. Op 13 maart van dat jaar vertrok Granvelle, die "zich liet leiden door gevoelens van berusting, die met zijn welbegrepen eigenbelang overeenkwamen", met staatsie en opgeheven hoofd uit Brussel richting Franche-Comté (M. van Durme, a.w., pp.210-214). In een brief (vanuit Leuven, 20 maart 1564) aan de stad Nijmegen, bevestigt Leoninus deze aftocht van Granvelle en waarschuwt het "... is waer dat mijn heere den Cardinael vertrocken is naer Burgundien ende dat het mach zijn datter ennich onverstandt gewesen is tusschen de heeren vanden Oerden [= leden van het Gulden Vlies] ende mijn heere den Cardinael, dan en can ick 'tzelve anders niet erachten dan voer heeren twist, die sich zelve ende onder malcanderen lichtelick vijnden ende nedergelacht can geworden, gelyck ick hope dat metter hulpe van godt almachtich wel geschien zal", volgens Leoninus zullen de regeringszaken overgens normaal voortgang vinden, omdat "den twist, die onder de heeren mach sijn (ende die ick hope met go[e]de

middele nedergelacht zal worden) particulijer is ende 't regiment vande landen ende administratie van justicien nijet aen en gaet..." (OAN inv.nr.3325, fol.25r, orig.).

21) In het handschrift staat hier vermeld: "NB hier ontbreken eenige dingen..."; het chronologisch overzicht vertoont immers een lacune over de jaren 1564-1572.

22) De hier genoemde gebeurtenissen verdienen enige toelichting. Begin september 1572 sloegen troepen van prins Willem van Oranje het beleg rond Leuven. Toen de stad, bij de verdediging slechts op haar eigen ingezetenen aangewezen, veroverd dreigde te worden, werden Elbertus Leoninus, Johannes Wamesius en Hieronymus Winganus naar het legerkamp van Oranje gezonden om namens de stad over de voorwaarden van overgave te onderhandelen. Terwijl nu zijn twee mede-onderhandelaars in Leuven aan de magistraat de eisen van de belegeraars gingen meedelen, bleef Leoninus in het vijandelijke legerkamp. Hier ontspon zich tussen hem en Oranje een uitvoerige gedachtenwisseling, waarbij de Leuvense hoogleraar de prins onverschrokken zijn visie op diens handelwijze toevoegde, zie: Michael ab Isselt, *Sui Temporis Historia...*, Coloniae [apud Arnoldum Quentelium] 1602, pp.279-281. Al was Michael ab Isselt als Leuvens student in 1572 juist wegens de komst van Oranje's leger voor enige maanden naar Keulen gevlucht en derhalve geen ooggetuige van het beleg en de onderhandelingen, aan het door hem geboekstaafde relaas hoeft niet te worden getwijfeld; vgl. B.A. Vermaseren, 'Leven en werken van Michael ab Isselt', in: *Historisch Tijdschrift* 19 (1940), p.343; zie ook: H. van der Linden, *Geschiedenis van de Stad Leuven*, Leuven 1899, p.157 en Cornelius Gemma, *De naturae divinis characterismis...*, II, Antwerpiae [ex officina Christophori Plantini] 1575, pp.75 vv., geciteerd bij J.P. van Cappelle, t.a.p., pp.98-105.

23) Graaf Hendrik van Nassau (1550-1574) vergezelde zijn broer prins Willem van Oranje in 1572 tijdens de veldtocht in de Nederlanden.

24) De zogeheten 'Parijse Bloedbruiloft' of 'Bartholomeusnacht' van 24 augustus 1572.

25) Voor een bedrag van 16.000 gld. hief Oranje het beleg voor Leuven op. Een bezorgde reactie van M. Morillon, vertrouweling van Granvelle, op Leoninus' handelwijze, in: Ch. Piot, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, tome IV, Bruxelles 1884, pp.425-426 en 442.

26) Reeds vóór 1572 kende Leoninus Fernando Alvarez de Toledo (1507-1582), hertog van Alva, die van 1567 tot 1573 als landvoogd in de Nederlanden verbleef. In deze periode trad Leoninus deze landvoogd met gemengde gevoelens tegemoet, vgl. V. Goethals, t.a.p., pp.102 en 103.

27) Toen de stad Bergen (in Henegouwen) op 19 september 1572 voor Alva capituleerde, kreeg deze de handen vrij om de stad Leuven ter verantwoording te roepen voor haar parlementeren met Oranje en de zijnen. (Voor de hertog van Aerschot, zie noot 18).

28) G.H.M. Delprat leest hier: "... car il vouldroit metre sa faute sur votre faute" (t.a.p., p.167); in het handschrift staat echter niet: "faute", maar "foute", wellicht een verbastering van "foudre". In de woordenboeken van het 16de- en 17de eeuwse Frans werd "foute" niet aangetroffen.

29) Over een ontmoeting tussen Leoninus en Oranje te Mechelen, eind september 1572, zijn geen nadere gegevens voorhanden.

30) Nadat Leoninus zich naar het vrije prins-bisdom Luik had begeven om Alva's toorn te ontlopen, bemiddelden kardinaal Granvelle en Hopperus op instigatie van Viglius ab Aytta met succes te zijnen gunste, vgl. J. Roelink, a.w., p.48.

Joachim Hopperus (1523-1576), rechtsgeleerde, hoogleraar respectievelijk te Leuven en te Orléans, evenals Leoninus *promotus* van Gabriel Madaeus, vertoefde sinds 1566 in Spanje. Voordien was hij tijdelijk vervanger geweest van Viglius als president van de Raad van State, maar hij wordt hier ten onrechte door Leoninus als "President" aangeduid. Zie voor Hopperus: H. Brugmans, in: *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel VII (1927), kolom 622-623 en M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V*, Brussel 1965, pp.269-270.

31) De betreffende "brieven van voorschrijvinge" konden niet worden achterhaald. Toen Alva in oktober 1572 Leuven bezocht, kon hij deze stad niet bestraffen "zonder ook de universiteit te treffen die als een bolwerk gold tegen de protestanten" (M. Dierickx, 'Nieuwe

gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden', in *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 18 (1963), pp.190-191).

32) Ook deze brief kon niet worden achterhaald

33) Bij instructie van 20 december 1577 was Jean de Nourcarnes, baron de Selles (†1585), door Filips II naar de Nederlanden gezonden om alsnog met de Staten-Generaal (voorjaar 1578) te gaan onderhandelen over een erkenning door *alle* gewesten van Don Juan van Oostenrijk (1547-1578) als landvoogd, vgl. N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, deel II: 1578-1579, 's-Gravenhage 1917, pp.39-47. Deze onderhandelingen, waaraan Leoninus als afgevaardigde namens de Staten-Generaal deelnam, bleken vruchteloos. Naar aanleiding van deze onderhandelingen verscheen in het voorjaar van 1578 een pamflet *Waerachtighe Antwoorde op de openen brieuen ende bedrieghelicke persuasien van don Jan van Oostenryck*. (Knuttel 339), dat wordt toegeschreven aan Leoninus; vermeld bij P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen 1956 (Utrecht 1979⁽²⁾), p.74; zie ook de *Excerpta ex Historia manuscripta E. Leonini*, in: *Lias* IV (1977), p.181.

34) Hier en in de volgende alinea is de auteur - blijkens de woorden "naderhand" en "hervat" - in strijd met het chronologisch verloop van de gebeurtenissen: de vredesonderhandelingen te Breda, waarbij Leoninus een vooraanstaande rol speelde (vgl. de *Excerpta* ..., t.a.p., pp.176-177 en R. Fruin, 'Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572-1576', in: idem, *Verspreide Geschriften*, deel II, 's-Gravenhage 1900, pp.372 vv.) vonden voordien plaats en wel van maart tot juli 1575; te Keulen werd gedurende het jaar 1579 over vrede onderhandeld.

35) Voor de diverse missies van Leoninus naar Holland en Zeeland in de jaren 1575-1578, zie: J. Roelink, a.w., pp.50 vv. en noot 36).

36) In hoeverre Leoninus in 1577 door of namens Don Juan naar prins Willem van Oranje zou zijn afgevaardigd, is aan twijfel onderhevig. J. Roelink, a.w., pp.53-54 en p.92 acht het mogelijk dat Don Juan via Leoninus - tijdens de hierna te noemen missies - Oranje verschillende vergaande vredesvoorstellen zou hebben aangeboden. De beschikbare bronnen geven hieromtrent echter geen uitsluitel. Onmiddellijk na de ondertekening van de Pacificatie van Gent (8 november 1576) vertrok Leoninus met de heer van Fresin namens de Staten-Generaal naar Oranje te Middelburg. Hier lichtte hij de prins op 11 november in over de ratificatie van de Pacificatie én over de contacten, die de verzoeningsgezinde factie binnen de Staten-Generaal met Don Juan, die zich vanaf 4 november 1576 te Luxemburg ophield, had aangeknoopt (vgl. G. Groen van Prinsterer (ed.), *Archives ou correspondance de la Maison d'Orange-Nassau*, tome V, Leide 1838, pp.509-510 en H.F.M. Huybers, *Don Juan van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden*, deel I, Utrecht 1913, p.218). In januari 1577 werd Leoninus opnieuw namens de Staten-Generaal naar Oranje gedeputeerd (vgl. L.P. Gachard (ed.), *Actes des Etats-Généraux des Pays-Bas*, tome I, Bruxelles 1861, p.104, nr. 320). Op 11 maart 1577 was hij wederom te Middelburg namens de Staten-Generaal bij Oranje en op 30 maart diende hij te Dordrecht namens de Staten-Generaal een propositie in bij de Staten van Holland (vgl. *Resolutien van Holland*, dd. 30 en 31 maart en 6 april 1577 en P. Bor, a.w., Thuende Boeck, fol.238ro-239vo).

Op 13 april 1577 bracht hij bij de Staten-Generaal verslag uit over deze onderhandelingen (vermeld in: N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal*, deel I, 's-Gravenhage 1915, p.165). Op 25 april werd Leoninus voor de vijfde maal door de Staten-Generaal naar Oranje en de zijnen afgevaardigd en vanaf 20 mei 1577 nam hij namens de Staten-Generaal deel aan het mislukte vredesoverleg te Geertruidenberg (vgl. L.P. Gachard (ed.), *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, tome III, Bruxelles/Leipzig/Gand 1851, pp.447-464 en idem, *Actes des Etats-Généraux*, p.177). Op 1 juni van dat jaar werd Leoninus opnieuw genomineerd om namens de Staten-Generaal met Oranje *cum suis* te gaan onderhandelen (vgl. *Resolutien der Staten-Generaal*, p.168).

37) Ook deze mededeling van de auteur kan helaas niet worden gedocumenteerd.

38) Namens de Staten-Generaal verscheen Leoninus zowel op 29 juli 1577 als op 19 september 1577 te Nijmegen op de Gelderse Landdag, vgl. OAN inv.nr. 3272, orig. en P. Bondam (ed.), *Verzameling van onuitgegevene stukken, tot opheldering der Vaderlandsche Historie*, deel III, Utrecht 1780, pp.269-270.

39) Door zich op 24 juli 1577 meester te maken van de citadel van Namen had Don Juan woordbreuk gepleegd op de Pacificatie van Gent en het Eeuwig Edict van 12 februari 1577. Hiermee was de breuk met de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde gewesten een feit.

40) Ook deze uitlating kan niet worden gedocumenteerd; de Staten-Generaal zetelden vrijwel zonder onderbreking vanaf het najaar van 1576 te Brussel, in het voorjaar van 1577 - in verband met de onderhandelingen met Don Juan - te Namen, vervolgens opnieuw te Brussel en vanaf 6 februari 1578, als gevolg van de nederlaag van het Staatse leger bij Gemblours, te Antwerpen. Wellicht noemt de auteur hier Mechelen, omdat aldaar in het voorjaar van 1578 onderhandelingen werden gevoerd tussen baron de Selles en een deputatie van de Staten-Generaal (vgl. noot 33).

41) Eerst hier ("post multa") hervat A. Matthaeus zijn editie van de *Vita*.

42) Ondanks bezwaren van de in deze jaren zeer roerige Brusselse burgerij tegen zijn kandidatuur was Leoninus op 27 januari 1578 te Brussel geïnstalleerd als lid van de Raad van State, die de jonge, onervaren landvoogd Matthias van Oostenrijk terzijde zou staan; zie: J.C.H. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)*, 's-Gravenhage 1917, p.52.

43) Deze aan Solon toegeschreven maxime kan niet letterlijk in diens teksten worden teruggevonden. Daarentegen is de wet van Solon bekend, waarin wordt gesteld dat bij burgertwist en tweedracht altijd partij gekozen moet worden. Vgl. Cic. Epist. Att. X 1, 2 en Gell. II 12, 1, in: Solon, *Testimonia veterum collegit Antonius Martina*, Roma 1968, nrs. 352 en 353. Deze verwijzing dank aan Dr. Anton J.L. van Hooft te Nijmegen. Het is overigens opmerkelijk dat ook Pierre Bayle in zijn voortreffelijke artikel "Leonin" van de *Dictionnaire historique et critique*, tome III, Basle 1741, pp.91-92, melding maakt van dit aan Solon toegeschreven en door Leoninus geaccapareerd adagium. In haar standaardwerk *Pierre Bayle*, tome II: *Hétérodoxie et Rigorisme*, La Haye 1964, p.492 vraagt Elisabeth Labrousse zich af of ook de 'filosoof van Rotterdam' zich niet door hetzelfde maxime heeft laten inspireren.

44) Volgens J. Roelink, a.w., is het hier genoemde motief "van een voor ons bijna verbluffende openhartigheid" (p.94); het "pleit voor zijn oprechtheid" (p.97).

45) Zo schreven de Staten-Generaal op 20 juli 1578 (vanuit Antwerpen) aan Siegfried Preyner, baron van Stubing en keizerlijk gezant, dat, indien zij van verdere hulp verstoken zouden blijven, "ils se résoudront à accepter l'assistance de quelque prince étranger" (L.P. Gachard (ed.), *Actes des Etats-Généraux...*, nr. 1211, p.399). Graaf Otto Hendrik von Schwarzenberg (1535-1590) en Andreas von Gail (1526-1587), hofraad van keizer Rudolf II, bemiddelden namens deze herhaaldelijk - het laatst tijdens de Keulse Vredehandel - inzake de Nederlanden; zie ook: N. Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal...*, deel II, pp.121-122.

46) Vermeld in: N. Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal...*, p.752.

47) Vermeld in: L.P. Gachard (ed.), *Actes des Etats-Généraux...*, tome II, pp.324-325; vgl. C.H.T. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, deel II, Haarlem 1896, hoofdstuk XI, pp. 176 vv.

48) Op 12 januari 1579 verklaarden de Staten-Generaal zich bereid onder keizerlijke bemiddeling over vrede met Filips II te gaan onderhandelen. In mei 1579 begonnen deze onderhandelingen te Keulen, ofschoon de Waalse, malcontente gewesten weigerden zich aldaar te laten vertegenwoordigen.

Leoninus was bij herhaling bij dit overleg betrokken. Zo stelde hij in april 1579 de geloofs-brieven op voor de gezanten namens de Staten-Generaal; vgl. N. Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal...*, pp.567, 571, 580, 583, 586 en 587.

49) Naar aanleiding van de in september 1578 uitgebroken religie-onlusten arriveerde Leoninus op 20 september met twee medegedeputeerden te 's-Hertogenbosch, waar op 3 oktober overeenstemming werd bereikt over de afkondiging van een religievrede. Na Antwerpen (29 augustus 1578) werd 's-Hertogenbosch de tweede stad in de Nederlanden, waar een religievrede werd ingevoerd; vgl. L.P.L. Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht*, Tongerlo 1959, pp.161-169.

50) Voor goed begrip van deze passage zij hier verwezen naar Leoninus' redevoering, uitgesproken op 25 november 1579 in de Staten-Generaal, gepubliceerd door J.P. van Cappelle, t.a.p., pp.159-169.

51) Hier wordt bedoeld op de overeenkomsten van de Staten-Generaal met Anjou op 19 september 1580 en 23 januari 1581, respectievelijk met Engeland op 20 augustus 1585.

52) In de jaren 1596/1598 blijkt Leoninus nogal onzeker te zijn over de overlevings-kansen van het dan nog wankel samenstel van de Verenigde Provinciën. Het is óók mogelijk, dat hij aldus wenst aan te geven dat voor hem een breuk tussen 'Noord' en 'Zuid' geen voldongen feit is (vgl. *supra*, p. 47).

53) Maximilien de Hénin-Liétard, graaf van Bossu (ca.1535-1578), in 1567 door Alva aangesteld tot stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, sloot zich na de Pacificatie van Gent aan bij de Staten-Generaal en was in 1577 aanvoerder van het Staatse leger. Gilles de Berlaymont, baron van Hierges († 1579), opvolger van Bossu als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, was tot 1578 tevens stadhouder van Gelderland.

54) Over Leoninus' bemiddeling te Utrecht in februari 1577, zie: A. le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der Satisfactie van Utrecht*, Amsterdam 1910, pp.30-31 en pp.113-119 en P.Bondam, a.w., deel I, pp.321-322.

55) Op 20 november 1576 werden Leoninus en Godert van Boickholt, heer van Grevenbroeck, hiertoe gecommiteerd, zie: N. Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal...*, deel I, p.65, vgl. noot 58.

56) Het betreft hier het subsidie, dat Charles-Philippe de Croy, markies van Havré (1549-1613) in augustus 1577 van koningin Elizabeth van Engeland ten behoeve van de Staten-Generaal tegen Don Juan had verworven.

57) Op 11 februari 1577 trok het garnizoen uit Utrecht, vgl. A. le Cosquino de Bussy, a.w., p.113.

58) Op 6 december 1576 sloten Leoninus en Johan van Wittenhorst, heer van Horst († 1585) met de regimenten van de graaf van Bossu te Rhenen een overeenkomst (gepubliceerd in: *Kronyk van het Historisch Genootschap* 12 (1856), pp.30-32). Twee dagen later was hij te Utrecht in gezelschap van de heren van Grevenbroeck en Van der Horst om over de afkoop van het Spaans garnizoen te onderhandelen, vgl. P. Bor, a.w., Thiende Boeck, fol.198vo-199ro.

59) Dat Leoninus zich ervan bewust is geweest, dat hij niet zonder persoonlijke vijanden was, moge ook blijken uit een door hemzelf geciteerd schimpdicht in een schrijven aan de Staten-Generaal van 9 juli 1596, het jaar waarin hij deze autobiografische aantekeningen neerschreef; zie: J. Roelink, a.w., p.94.

60) Vanaf 1566 tot 1594 bezocht Leoninus herhaaldelijk genoemde gewesten, zie: J. Roelink, a.w., *passim*.

61) Aartshertog Matthias van Oostenrijk (1557-1619), broer van keizer Rudolf II, werd van 1578 tot 1581 door de Staten-Generaal erkend als landvoogd in de Nederlanden. Namens deze Staten-Generaal onderhandelde Leoninus met hem in november-december 1577 over de voorwaarden, waarop hij als landvoogd moest worden aangesteld, zie: H. Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal*, pp.530-532. Omstreeks 20 december 1578

examineerde Matthias zijn instructie "metter adjonctie van den docteur Elbertus Leoninus van pointe te pointe" (A.C. de Schrevel (ed.), *Recueil de documents relatifs aux troubles ...*, Bruges 1921, p.139).

62) Met dit "naderhand" blijkt de auteur zich opnieuw in de chronologie te vergissen, Don Juan bevond zich immers al vanaf begin november 1576 tot aan zijn dood in het najaar van 1578 in de Nederlanden; vgl. ook noot 36.

63) Over Leoninus' optreden te 's Hertogenbosch ten tijde van Margaretha van Parma zijn geen nadere gegevens voorhanden. Anderzijds is bekend, dat hij vaker dan "Tweemaelen" missies naar deze stad heeft volbracht. Zo werd hij aldaar op 18 april 1574 met "vier der Stadt stoopen wyn" beschonken (R.A. van Zuijlen Jr., *Inventaris der Archieven van de Stad s Hertogenbosch*, deel II, 1866, p.889).

64) Vgl. noot 49. Blijkens een gewaarmerkt afschrift van de op 3 oktober 1578 gesloten religievrede te 's-Hertogenbosch kregen "die van de Religie die men noempt gereformeerde" niet slechts de "kercke van sint Petere ende sint Jacobs", maar ook "de Cappellen van sinte Anna ende van sinte Cornelis" (Gemeente-archief te 's-Hertogenbosch, Diverse stukken 1574-1578); vgl. P. Bor Chr., *Gelegentheyd van 's Hertogen-Bosch*, 's Graven-Hage 1630, pp.41-42.

65) Op 1 juli 1579 kwam het te 's-Hertogenbosch - ondanks de afgekondigde religievrede - tot een bloedig treffen tussen katholieken en gereformeerden. Maximilien van Hoorne, heer van Locres, van september 1578 tot 1579 gouverneur van 's-Hertogenbosch, vond eerst een dag later een soort *modus vivendi* om de strijdende partijen tot kalmte te brengen. In de periode van 8 tot 10 juli 1579 namen vele Bossche calvinisten de wijk; vgl. L.P.L. Pirenne, a.w., p.226.

66) Midden juli 1579 zond aartshertog Matthias Leoninus en Richard de Merode, heer van Oirschot, en Van der Linden, amman van Antwerpen en broer van Jan van der Linden, abt van St. Geertruyd, naar 's-Hertogenbosch, vgl. L.P.L. Pirenne, a.w., pp.232-233 en *Excerpta ex Historia manuscripta E. Leonini*, in: *Lias IV* (1977), pp.182-183.

67) Op 18 en 24 juli 1579 zond Jan van der Linden, abt van St. Geertruyd, vanuit Keulen persoonlijke brieven naar de Bossche magistraat, waarin de stad werd opgeroepen zich met landsheer Filips II te verzoenen, vgl. L.P.L. Pirenne, a.w., pp.233-234.

68) Deze "oude schriften en papieren" zijn helaas onvindbaar gebleken. In het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage bevindt zich een tiental brieven van Leoninus aan de Gelderse stadhouder Jan van Nassau uit de maanden juli-augustus 1579. Hieruit blijkt dat Leoninus in die maanden in zijn geboortestad Zaltbommel verbleef en over de bewijzen beschikte van de kwade opzet van abt Jan van der Linden inzake 's-Hertogenbosch, in: Koninklijk Huisarchief inv. III, nr. 872 en nr. 896-II.

69) Don Carlos de Aragón y Taghavia, hertog van Terranova († 1599), oud-vicekoning van Sicilië, was door Filips II als hoofd van de Spaanse delegatie naar de Keulse Vredehandel afgevaardigd, zulks in de verwachting dat hij, als Siciliaan, voor de Nederlandse delegatie niet zo suspect zou zijn als een Spanjaard; vgl. J. Hansen, *Der niederlandische Pacificationstag*, p.254.

70) In opdracht van de Staten-Generaal (resolutie van 22 april 1579) stelde Leoninus de brieven van credentie op voor de Staatse delegatie naar Keulen. Verschillende malen formuleerde hij voorts namens de Staten-Generaal de antwoorden op de standpunten en bescheiden, die vanuit Keulen naar Antwerpen werden gezonden; vgl. noot 48 en J. Roelink, a.w., pp.192-195.

71) Vgl. hierboven p. 59 en met name noot 52.

72) Met name op instigatie van de hertog van Aerschot en een aantal katholieke edelen uit Henegouwen en Artesie werd aartshertog Matthias op 19 augustus 1577 aangezocht de landvoogdij over de Nederlanden op zich te nemen. Volgens J.J. Woltjer, 'De Vrede-makers', in: *Tydschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), p.315, moet deze uitnodiging eerder worden

beschouwd als een poging van de meerderheid der Staten-Generaal "zo verzoenend mogelijk op te treden" tegenover Filips II dan als een persoonlijk affront jegens Oranje.

73) Op 25 oktober 1577 arriveerde aartshertog Matthias te Maastricht. Leoninus was al op 12 oktober vanwege de Staten-Generaal gecommitteerd de jonge aartshertog te gaan verwelkomen en hem naar Lier te begeleiden, vgl. N.Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal...*, pp.525 en 527 en G. Groen van Prinsterer (ed.), *Archives ou correspondance* ., tome VI, Leide 1839, pp.232-235.

74) Graaf Filips van Egmont (1558-1590), zoon van Lamoraal van Egmont, en Pierre de Melun († 1594), prins van Epinoy en markies van Richebourg, werden op 25 oktober 1577 te zamen met Leoninus namens de Staten-Generaal hiertoe gecommitteerd, vgl. N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal* , p.527.

75) Nadat tussen aartshertog Matthias en de afvaardiging namens de Staten-Generaal aanvankelijk te Lier, maar omdat aldaar de pest uitbrak, vanaf 15 november 1577 te Antwerpen was onderhandeld, kon Matthias op 20 januari 1578 te Brussel tot landvoogd (gouverneur-generaal) worden aangesteld, vgl. N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal* ., pp.530-532 en J.C. de Pater, a.w., pp.50-51.

76) Vgl. N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal* ., deel II, p.485. Emmanuel-Philibert de Lalaing, baron de Montigny (1557-1590), keerde echter in 1579 terug onder de obediëntie van landsheer Filips II, evenals graaf Filips van Egmont en Pierre de Melun, prins van Epinoy en markies van Richebourg.

77) Voor de onlusten te Antwerpen, zie: Fl. Pruns, *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede te Antwerpen (1579-1581)*, Brussel 1954. Toen op 15 mei 1581 aartshertog Matthias resigneerde, behartigde Leoninus ook enige financiële aangelegenheden voor hem, vgl. J.C.H. de Pater, a.w., p.136.

78) Frans van Valois (1556-1584), hertog van Alençon en sinds 1576 hertog van Anjou, broer van de Franse koning Hendrik III, was al op 13 augustus 1578 door de Centrale Regering uitgeroepen tot "Défenseur de la liberté des Pays-Bas contre la tyrannie des Espagnols et leurs adhérents". Op grond van de verdragen van Plessis-lès-Tours (19 september 1580) en Bordeaux (23 januari 1581) aanvaardde hij de hem aangeboden soevereiniteit over de Nederlanden. In februari 1582 werd hij te Antwerpen gehuldigd als hertog van Brabant en graaf van Vlaanderen. Leoninus, inmiddels kanselier van Gelderland, ging in 1582 aan het hoofd van een maar liefst acht man tellende deputatie in het Antwerpse Sint-Michaelsklooster overleggen om aldaar met Anjou "te tracteeren, ende Sine Hoegheit vuer Furst ende Heere deeser Lantschappen an te neemen" (G. van Hasselt, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, deel IV, Arnhem/Amsterdam 1793, pp.399-400), vgl. ook *Archives*, tome VIII, pp.72-73 en 'Voorwaarden waarop François van Anjou wordt aangenomen als landsheer van Gelre en Zutphen', in: Oud-Archief te Nijmegen, inv.nr. 3706, orig.

79) De auteur wenst hier te bekennen, dat hij ook ten overstaan van Don Juan een grote bereidwilligheid aan de dag heeft gelegd. (Vgl. echter noot 33).

80) Holland en Zeeland zijn nooit overgegaan tot erkenning van Anjou als soeverein, maar waren reeds in onderhandeling over de opdracht van de grafelijkheid aan Oranje.

81) Op 17 januari 1583 pleegde Anjou een aanslag op Antwerpen, de zogeheten 'Franse Fureur'.

82) Bij instructie van 29 januari 1583 werden Adolf van Meetkerke, Leoninus, Hendrik de Bloyer, Willem Everaerts en Jacques Tayart vanwege de Staten-Generaal naar Anjou te Vilvoorde gecommitteerd; zie: P.L.Muller en A.Diegenck (eds.), *Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576-1584)*, tome IV, 's-Gravenhage 1898, pp.364-369. Voor latere missies richting Dendermonde, *ibidem*, pp.437 vv.

83) Deze Anjou in de mond gelegde uitspraak kon niet in enig document worden achterhaald. Moet hier in plaats van "propelyk" niet "properlyc" (=in het bijzonder, in eigen

persoon) gelezen worden?

84) Op 28 juni 1581 besloot de Gelderse Landdag te Zutphen (naar aanleiding van agenda-punt nr. 21) Leoninus het kanselierschap aan te bieden: "Hebben oock noch die van de Landschap den Heeren Elbertum Leoninum der Rechten Doctoren tot Cantzeler des Furstendombs Gelre ende Graeffschaps Zutphen aengenomen. Begerende dat zyn W. sich mitten eersten in den dienst wil begeven, doende deze Lantschap den behoerlicken eedt, voer die hoichwyze Heeren Raeden" (Rijksarchief in Gelderland te Arnhem, archief familie Van Rhemen, Handschrift nr.33, fol. 445 (cop.)); vgl. Oud-Archief te Nijmegen, inv.nr. 3336, fol. 87. Op 14 juli 1581 schreef Leoninus vanuit 's-Gravenhage aan de Gelderse Landdag deze hem aangeboden waardigheid te zullen aannemen, te Antwerpen "verlof te nemen ende dan wederom te keeren naar Arnhem om 't vaderlant te helpen assisteren, met de hulpe van Godt almachtich..."", in: Oud-Archief te Arnhem, inv.nr. 4691, fol. 378, orig.; vgl. A.J.Maris, in: 'Inleiding - een geschiedkundig overzicht', in: A.J.Maris en H.L. Driessen, *Archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543-1795)*..., Arnhem 1978, pp. 278-279.

85) Al blijft het mogelijk dat Leoninus reeds "8 of 9 maenden" vóór de dood van prins Willem van Oranje met hem over diens nalatenschap heeft beraadslaagd, concrete regelingen werden eerst in het voorjaar van 1584 getroffen. Hiertoe werd te Delft door Oranje gedurende twee weken overleg gepleegd met Elbertus Leoninus, Paulus Buys, Adriaan van der Mijle en Hugo Donneau; zie: P. Scherft, *Het sterfhuys van Willem van Oranje*, Leiden 1966, pp.15-16; vgl. N.Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal*..., deel IV, p.716.

86) Op 10 juli 1584 werd Oranje te Delft vermoord. Leoninus, die zich op dat moment te Tiel bevond, reisde via Dordrecht naar Delft, en schreef een persoonlijk getuigenis over deze fatale gebeurtenis; zie: G. van Hasselt (ed.), in: *Geldersch Maandwerk*, deel I, Arnhem 1807, pp.231 vv. Voor nadere bijzonderheden over de rechtsgeldigheid van Oranje's wilsbeschikking, over welke kwestie onder meer Leoninus' schoonzoon Thomas Zo(e)sus (Sosius), hoogleraar in de rechtsgeleerdheid te Leiden, advies uitbracht, zie: P. Scherft, a.w. pp.32-33.

87) Nadat reeds op 16 november 1584 de Staten-Generaal een deputatie - onder wie Leoninus - hadden gemachtigd naar Frankrijk te gaan (Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, eerste afd., Regeringsarchieven geünieerde provincien nr. I-86^c), vertrok de deputatie op 3 januari 1585. Op 24 januari arriveerde zij te Senlis en op 13 februari werd het gezelschap in audientie door koning Hendrik III ontvangen. Namens de deputatie voerde Leoninus het woord en verzocht hij de koning de souvereiniteit over de Nederlanden te willen aanvaarden. Toen er geen overeenstemming kon worden bereikt over de voorwaarden, reisde men op 17 maart onverrichter zake huiswaarts en werd op 9 april ter Staten-Generaal verslag uitgebracht. Zie: N.Japikse (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal*..., deel V, 's-Gravenhage 1921, pp.42 en 431.

88) Nadere bijzonderheden in: J. Wagenaar, a.w., deel VIII, Amsterdam 1753, pp.55-67.

89) Nadat Robert Dudley (1533-1588), graaf van Leicester, eind 1585 in de Nederlanden was gearriveerd, viel Leoninus de eer te beurt hem op 17 januari 1586 te Den Haag namens de Staten-Generaal te verwelkomen; zijn redevoering in: J.P. van Cappelle, t.a.p., pp.181-184.

90) Op uitdrukkelijke wens van Leicester werd Leoninus op 11 februari 1586 lid van de Raad van State. Voor de contacten, die hij als zodanig met Leicester en de zijnen onderhield, zie: J. Roelink, a.w., pp.67-72 en de aldaar uitgegeven correspondentie met name met Bartholomew Clerck en Sir Henry Killigrew.

91) Begin december 1587 keerde Leicester voorgoed naar Engeland terug.

92) Vgl. P.F.M.Fontaine, *De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590*, Groningen/Djakarta 1954, p.53 en N. Japikse (ed.), *Resolutien der Staten-Generaal*..., deel VI, p.281.

93) Op 21 juni 1596 werd Leoninus door de Staten-Generaal medebenoemd voor een gezantschap naar Engeland. Eerst op 12 september van dat jaar vertrok de delegatie vanuit Vlissingen. Een "vervaerlyck tempeest" dreef haar terug. Vanwege een plotseling optredende "swackheyt ende indispositie" van Leoninus vertrokken de overige leden van de delegatie pas op 24 september opnieuw, ditmaal zonder de Gelderse kanselier; zie: 'Verbaal van de legatie van Leoninus, Van Loozen, Valcke en Franckena naar Engeland, in 1596', in: *Kronyk van het Historisch Genootschap* 22 (1866), pp.317-321; vgl. P. Bor, a.w., Boeck XXXIII, fol. 63vo vv. en L. Mulder (ed.), *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fisikaal van den Raad van State (1591-1602)*, deel II, 's-Gravenhage/Arnhem 1864, pp.139, 147 en 197.

94) Voor deze en andere beloningen, zie: J. Roelink, a.w., p.79.

95) Met name op het einde van zijn leven wordt de studiezin bij Leoninus steeds groter; vgl. J. Roelink, a.w., pp.260, 262, 272 en 277.

96) De onbekende kopiïst van de Nederlandse versie van Leoninus' autobiografie heeft het niet nodig geoordeeld hier een opsomming te geven van diens wetenschappelijke pennevruchten; hij vermeldt slechts: "NB nu teld de Aucteur op sijne door hem beschrevene boeken, die nog niet uytgegeeven syn, behalven de uytgegeevene".

97) Al zijn de officiële erven niet bekend, het staat vast dat Leoninus' handschriftelijke nalatenschap gedeeltelijk berustte bij en gedeeltelijk postuum is uitgegeven door zijn kleinzoon Elbertus Zo(e)sus (Sosius), te Utrecht († 1622); zie J. van Kuyk, in: *NNBW* III (1914), kol. 1518-1519 en J. Roelink, a.w., p.6.

98) Van deze commentaren van de Pandecten zag slechts het volgende het licht: *Commentarius in librum VII. Dig. De Usufructu*, Leiden 1600 in 8°, vermeld bij V. Goethals, t.a.p., p.147 en R. Dekkers, *Bibliotheca Belgica Juridica*, Brussel 1951, p.98.

99) Dit werk bleef onuitgegeven.

100) Vgl. noot 7. Ook deze handschriften werden nimmer uitgegeven.

101) Deze geschiedkundige aantekeningen zijn uitgegeven in: *Lias* IV (1977), pp.157-194.

102) Deze rede is opgenomen in: *Centuria Consiliorum Clarissimi Iurisconsulti Elberti Leonini... Aiecta est eiusdem Auctoris Oratio in Ordinibus generalibus habita, tempore Coloniensis de bello, de religione, et pace, per Belgium*, Antverpiae 1584; ook in: D. Gerdes, *Scrinium antiquarium sive Miscellanae Groningana nova ad Historiam Reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, tomus I, pars I, Groningae et Bremae, no.5, pp.309-318; J.P. van Cappelle, t.a.p., pp.159-169 (Nederlandse vertaling aldaar, pp.169-181).

A.E.M. JANSSEN

ELBERTUS LEONINUS (1519/20-1598), TEMOIN DE SON TEMPS

Relinquo etiam annotationes, quae historiam praeteritarum turbarum respiciunt, ex quibus particulares aliquot notae desumi possunt ad perfectiorem historiae concinnationem (1)*.

Dans le département des manuscrits de la bibliothèque de l'université de Groningue se trouvent sous la cote PE 93 deux textes que l'on peut attribuer à Elbertus Leoninus: *Fragmentum historiae belli Belgici - Authore E. Leonino* (fol.97-111) et *Excerpta ex Historia manuscripta E. Leonini* (fol.111-120v) (2). Le *Fragmentum* couvre la période qui s'étend de 1555, date de la transmission du pouvoir souverain de Charles-Quint à son fils Philippe II, à la création du Conseil des Troubles par le duc d'Albe en 1567. Les *Excerpta*, eux, décrivent un certain nombre d'événements qui se produisirent au cours des années qui séparent le procès contre les comtes d'Egmont et de Hornes, en 1567, et l'exécution du comte Guillaume de Hornes, seigneur de Hèze, en novembre 1580. A la fin d'une vie bien remplie, Elbertus Leoninus rédigea quelques notes autobiographiques, où il mentionne notamment avoir laissé des *annotationes* qui semblent bien correspondre aux deux textes en question.

S'ils se trouvent actuellement parmi les manuscrits conservés à la bibliothèque de l'université de Groningue, c'est qu'ils figuraient dans la bibliothèque de la société *Pro Excolendo Iure Patrio*, qui fut mise en dépôt permanent dans cette bibliothèque universitaire par convention du 23 juillet 1883 (3). Cette société savante, fondée le 28 février 1761 à Groningue, visait l'étude du droit national dans un sens très large; mais on y étudiait aussi, et non sans efficacité, l'histoire nationale. C'est ainsi qu'au cours des cinquante premières années de son existence, et particulièrement grâce à l'impulsion créatrice du professeur Jacobus de Rhoer de l'université de Groningue, elle s'adonna en fait à des travaux plutôt historiques que proprement juridiques (4). Un de ses membres, le juriste Robert Keuchenius Driessen (1759-1831), qui depuis 1811 se consacrait entièrement aux études historiques et avait été nommé archiviste de la province de Groningue en 1824 (5), sut acquérir les textes attribués à Leoninus. En 1832, un an après sa mort, lors d'une vente publique, ces manuscrits furent achetés par ladite société (6).

Reconstituer actuellement la genèse et les conditions matérielles d'exécution de ces textes semble impossible. Il est certain que les deux textes ainsi transmis ne sont pas de la main de Leoninus: celui-ci avait une écriture difficilement lisible; or les deux copies et les dix-huit textes avec lesquels elles sont regroupées, en un recueil unique, sous la cote PE 93, ont été écrits presque tous d'une même main bien lisible vers l'année 1621 (7). Selon toute vraisemblance, il s'agit ici de copies des textes dictés à un secrétaire au fur et à mesure de leur élaboration, ce qui expliquerait les nombreuses fautes d'orthographe et de grammaire (8).

* Notes voir p.184

La paternité de ces deux textes a déjà donné lieu à maintes discussions et spéculations. Ainsi, en 1956, M Vermaseren émet l'opinion que le *Fragmentum*, dont l'exorde latin laisserait attendre un plus vaste projet, serait visiblement inspiré par l'intention de l'auteur de remanier la *Vita Vigli* en un sens *anti gouvernemental* tandis que les *Excerpta* ne constitueraient que 'quelques notices décousues sans aucun rapport entre elles et sans aucune valeur' (9). Toujours pour M Vermaseren, Leoninus ne serait pas l'auteur de ces deux textes, qui auraient été simplement en sa possession (10). Ces conclusions furent mises en doute par M Woltjer, en 1962, dans une abondante note critique tout en constatant qu'il est actuellement impossible de reconstituer tous les maillons de la genèse et de la provenance de ces deux textes, M Woltjer, lui, n'hésite pas à en attribuer la paternité à Leoninus (11).

En 1966, un troisième historien, M Roelink, sans réussir à apporter la preuve irréfutable de cette paternité, n'en estime pas moins, à partir 'd'arguments de probabilités', qu'elle doit bien revenir à Leoninus. Mais sa conclusion selon laquelle le *Fragmentum* ne contiendrait pas de données capables de modifier ou de compléter l'image que nous avons de la période de 1555 à 1567, et donc ne vaudraient pas 'une édition in extenso', est bien discutable (12). En effet, dans le *Fragmentum* aussi bien que dans les *Excerpta*, on trouve nombre de détails intéressants et de particularités jusqu'ici inconnues, qui n'apparaissent ni dans Viglius (13) ni dans l'auteur (toujours inconnu) des *Memoires anonymes* (14). Cet apport nouveau justifie et rend souhaitable une édition intégrale des deux textes : elle attirera de nouveau l'attention sur Elbertus Leoninus comme observateur de son temps, et comme citoyen "desireux du repos et conservation (sic) de l'état publicq, sans aucune partialité" (15).

Bien qu'il ne soit pas nécessaire de s'attarder ici sur les dates et les événements, bien connus, de la vie d'Elbertus Leoninus (16), il paraît cependant utile de souligner quelques caractéristiques et mérites de cet érasmien du XVIe siècle, professeur, diplomate et homme politique. La latinisation de son nom suffirait à indiquer qu'Albert ou Elbert de Leeuw, né en 1519 ou en 1520 à Zaltbommel, en province de Gueldre, de parents, "cives mediocrium fortunarum" (17), bénéficia d'une formation humaniste, on sait par ailleurs qu'il la dut entre autres au célèbre philologue et pédagogue d'Utrecht, Georgius Macropeus (Joris van Langhvelde), et qu'il se perfectionna dans les lettres à l'université de Louvain, à l'époque unique université des Pays-Bas, en étudiant au Collège trilingue (fondé en 1517 et au développement duquel Erasme avait contribué), sous la direction du grand latiniste Petrus Nannius. Le Trilingue faisait partie, comme institution autonome, de la *facultas artium*, et contribua à l'efflorescence humaniste au cours du XVIe siècle dans cette université médiévale du Brabant (18).

Toujours à Louvain, Elbertus Leoninus étudia ensuite le droit, notamment près des professeurs Cahaert et Gabriel Mudaeus, et obtint la licence en 1547. Puis il séjourna environ un an à Arras, selon ses propres dires "linguae Gallicae discendae gratia" (19), et acquit en effet dans la pratique de la langue française une grande maîtrise, égale à celle qu'il possédait aussi en latin (20). Dès 1548 il était de retour à Louvain, il y épousa le 5 juin Barbara de Haze, fille du professeur Jean de Haze, avec laquelle il devait connaître pendant une cinquantaine d'années une vie conjugale heureuse et féconde (les sources connues parlent de trois filles et trois fils). Peut-être l'évolution rapide de sa carrière

académique ne fut-elle pas sans rapport avec le choix de son épouse; quoi qu'il en soit, dès le 7 juin il était nommé professeur en droit canon.

Deux ans plus tard, le 18 mai 1550, il fut promu docteur en droit sous la direction de Mudaëus; l'année suivante, il succédait à son directeur de thèse comme *professor primarius legum*, charge qu'il allait remplir officiellement jusqu'en 1580 (21). Sa réputation de juriste perspicace à l'éloquence proverbiale fut rapidement établie: *Leonino cantillante, saltat Cujacius* (22). On le nommait "den langen Docktoer" (23). Sa haute taille et son allure héroïque lui valurent le surnom de *Longolius* (24), et ses collègues, ses étudiants, plus tard aussi les souverains, les membres des états et les diplomates résidant aux Pays-Bas ou à l'étranger, le salueaient comme "eene man groot van persone ende van verstandt" (25).

Franciscus Dusseldorpius, un de ses contemporains, qui par ailleurs ne le traita pas de façon particulièrement bienveillante, le caractérisait ainsi: *In professione sua ita per nasum cantillabat, ut vicini longo tempore cantorem aliquem esse putarent; precipue vero ex sui evi scriptoribus insectabatur Joannem Corasium juris consultum, unde et in proverbium abiit: dum cantitat Longolius trepidiat (sic) Corasius. In hac professione claruit ...* (26). Ce même témoin à la langue acérée qualifiait Elbertus Leoninus de professeur *satis celebris...*, *ceterum homo plane incompositis moribus*, et il le montrait dans un de ses comportements bien personnels: 'après avoir jeté en tas ses livres dans la pièce où il étudiait, il s'y asseyait en tailleur; s'il cherchait un livre précis, il devait fouiller dans le tas comme un cochon dans ses pommes. Et afin de s'asseoir facilement par terre, il ne retenait sa culotte que par une ceinture autour du ventre. Si cette unique ceinture cédait lorsqu'il se rendait au collège, sa culotte tombait sur ses bottes au grand amusement des étudiants' (27). Ce juriste érudit et perspicace, qui pouvait être négligent dans sa vie quotidienne et distrait vis-à-vis de son entourage lorsqu'un problème occupait intensément son esprit scientifique, possédait une patience presque flegmatique, grâce à laquelle il ne perdait jamais son équilibre moral (28).

Dans sa fonction de professeur, il manifesta un zèle qui profita grandement à la science et à ses étudiants et s'épanouit en un nombre respectable d'oeuvres juridiques, qui ne furent pour la plupart éditées qu'après sa mort, survenue en 1598 (29). On ne peut passer sous silence son rôle dans la fondation de trois 'chaires royales' en droit à Louvain. En compagnie notamment de son ami Viglius ab Aytta Zuichemus (1507-1577), qui par son testament du 14 mars 1566 fit de lui son co-exécuteur testamentaire (30), Longolius sut obtenir de Philippe II, en 1557, la création de trois chaires destinées à dispenser un enseignement général élémentaire en droit romain et canon aux étudiants de première année (31).

L'activité qu'il déploya pour obtenir l'installation de trois professeurs ordinaires qui seraient nommés par le souverain et rétribués sur les finances publiques, témoigne de son zèle pédagogique, mais peut-être peut-on y voir également l'expression de son loyalisme à l'égard de l'autorité durant les années qui précèdent l'explosion de la Révolte dans les Pays-Bas; apparemment Leoninus n'est en rien gêné par le fait que la création de ces trois chaires renforce l'emprise souveraine et centralisatrice sur l'université de Louvain, indépendante parfois jusqu'à l'entêtement. La question de savoir si l'heureuse initiative de Leoninus et de Viglius fut inspirée essentiellement par des préoccupations pédagogiques ne peut être considérée comme purement académique. Selon ses notes autobiographiques,

il fut aussitôt après sa nomination en tant que *primarius legum* reconnu et consulté comme conseiller juridique "ab omnibus principibus et magistratibus Belgii"; son jugement pondéré et impartial était hautement apprécié par les grands de la politique tels que la gouvernante Marguerite de Parme, le cardinal de Granvelle, Guillaume d'Orange, les comtes d'Egmont et de Meghen et le duc d'Aerschot (32).

A partir de la Révolte déclenchée en 1566 dans le sud des Pays-Bas, Elbertus Leoninus, qui comptait parmi son auditoire des étudiants tels que Philippe-Guillaume, fils du prince d'Orange, et Johan van Oldenbarnevelt (33), mit plus que jamais sa compétence et sa réputation de savant juriste au service d'obligations plus spécifiquement politiques. Dans les missions de médiation qui étaient de plus en plus nécessaires, il fut et resta un "Oculus Justitiae" et "Jurisprudentiae Oraculum" (34), dont le jugement pondéré et la compétence impartiale étaient hautement appréciés par tous ceux qui y avaient recours: le savant de cabinet quelque peu distrait devint un intermédiaire inlassable entre des opposants rapidement poussés à l'extrême aux Pays-Bas. Ses qualités manifestes d'homme de confiance et de médiateur presque infatigable ne l'empêchèrent pas de faire prévaloir ses propres conceptions dans certaines questions fort débattues, surtout lorsque des jugements et des décisions étaient en cause en matière de politique et de religion. La grande envergure de son esprit et sa formation humaniste le préservaient toujours des jugements superficiels aussi bien que de l'engagement politique inconsidéré.

Au cours de la Révolte aux Pays-Bas, il apparut de plus en plus comme un représentant du groupe intermédiaire et modéré des neutralistes qui, jusque dans les années 1580, ne cesseront pas de militer en vue d'un compromis entre les deux extrêmes. Les séparatistes radicaux d'une part, les partisans acharnés du régime espagnol d'autre part. Ce groupe intermédiaire jusqu'ici, à tort, peu et mal considéré par les historiens, était récemment (35) nettement caractérisé comme un mouvement marqué de l'empreinte humaniste et érasmienne et qui, avec un sens quasi intuitif et pragmatique de l'opportunité, s'efforçait de manœuvrer entre les deux extrêmes. En effet Leoninus n'était ni antimonarchique ni anti-centraliste; au commencement de son action pendant cette période, il aspirait ouvertement et hardiment au maintien de la situation et des traditions établies en ce début du XVIe siècle à l'intérieur des Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois: il désirait qu'on y gardât l'idée de 'Généralité' sans porter pour autant atteinte au conglomerat artificiel des 'Dix-Sept' différentes provinces. Jusqu'en 1579/80 il ne se lassa pas de travailler à des solutions pragmatiques dans les difficultés et la confusion sans cesse croissantes au sein des Pays-Bas.

C'est ainsi que Leoninus se révéla en 1566 adversaire farouche de toute emprise de l'Inquisition, qu'il désapprouvait, ne fût-ce que pour sa procédure. En 1571, il n'hésita pas à rencontrer le duc d'Albe pour attirer son attention sur les conséquences néfastes pour les Pays-Bas de son gouvernement dur et autocratique (36). A peine un an plus tard, en septembre 1572, au nom de la ville assiégée, il alla trouver Guillaume d'Orange dans son camp devant Louvain: il sut obtenir le respect et, selon la tradition, les larmes du prince en face de ce grand courage, et parvint à lui faire lever le siège et renoncer à toute autre violence (37). Cette conduite intrépide lui valut tout d'abord la colère du duc d'Albe, à tel point qu'il se vit obligé de se cacher quelque temps en territoire liégeois, jusqu'au jour où ses amis Joachim Hopperus et le duc d'Aerschot prouvèrent au duc d'Albe son intégrité envers lui (38); cette même conduite fit que Requesens, successeur

du duc d'Albe, vit en lui un "bon personnage, homme confident et zéléateur du bien public, ayant eu cy-devant grande familiarité avec le prince" (39) et le considéra comme un médiateur tout désigné entre les autorités espagnoles officielles et les rebelles aux Pays-Bas. Certes les négociations se révélèrent finalement vaines en 1579/1580, mais cela ne porte en rien préjudice à la réputation de Leoninus. Face d'une part à l'irritation grandissante des 'malcontents' et d'autre part à l'obstination hollando-zélandaise qui tendait à établir un calvinisme exclusif, il resta un érasmien, pour qui la liberté de conscience était une nécessité absolue. Comme membre du Conseil d'Etat (à partir de janvier 1578) il s'efforça, avec d'autres, de consolider la fragile idée de 'Généralité'.

En même temps il était suffisamment réaliste pour constater que 'la seule et vraie religion réformée' était devenue dans la société des Pays-Bas un élément qu'on ne pouvait plus méconnaître, tout en conservant son sens de la relativité qui le portait à considérer qu'un état exclusivement calviniste était inacceptable. La Paix de Religion, conçue sur l'initiative du prince d'Orange et proclamée en juillet 1578 par l'archiduc Matthias, emporta sa pleine adhésion (40). Quand l'autorité espagnole suprême dans le territoire manquait à ses devoirs et voulait se maintenir par la tromperie et le mensonge, il n'hésitait pas à la dénoncer dans ses paroles et dans ses écrits (41), et ne s'estimait dès lors plus lié à elle par la loyauté. Le 11 avril 1579, alors que les pourparlers de paix à Cologne laissaient encore espérer la possibilité de maintenir la 'Généralité' telle quelle à des conditions acceptables pour le souverain légitime, Elbertus Leoninus prononça aux Etats-Généraux un discours retentissant (42) au cours duquel il lança un appel pathétique en faveur d'une union solide. Et le 25 novembre de la même année, alors que la division des Pays-Bas était consommée et que les pourparlers de paix à Cologne traînaient en longueur sans aucun espoir de succès, il plaide à nouveau devant les Etats-Généraux, en termes latins particulièrement choisis, pour la tolérance et la réconciliation réciproques (43).

Lorsqu'enfin il fut obligé de se rendre compte que tout espoir de réconciliation était vain, il se rangea résolument du côté de la Révolte. Selon ses propres dires dans les notes autobiographiques, c'est un ensemble complexe de facteurs qui le poussèrent inéluctablement à cette décision (44). S'il renonça en mai 1581 à occuper la chaire de professeur ordinaire qu'on lui proposait à l'université de Leyde, ce fut en partie pour répondre aux désirs de Guillaume d'Orange qui ne pouvait se passer de ses talents de diplomate (45). Le 3 juin de la même année, plus d'un mois avant que la plupart des provinces-unies cessent, par simple résolution des Etats-Généraux à la Haye, d'obéir au souverain Philippe II, Leoninus fut proposé, puis nommé comme chancelier dans sa province natale, qui comprenait le duché de Gueldre et le comté de Zutphen. Dans cette fonction, il joua un rôle important dans la direction de la province (46), et, comme membre du Conseil d'Etat, il continua néanmoins à participer directement au gouvernement du pays. C'est ainsi qu'on le voit en 1585 offrir la souveraineté des Provinces-Unies au roi de France, Henri III, comme porte-parole d'une délégation de ces Provinces. En janvier 1586, Leoninus, ce "very grave, wise, old man" (47), eut l'honneur de prononcer le discours de bienvenue pour Robert, comte de Leicester. Là encore le chancelier de Gueldre, loin de se montrer partisan des Etats ou de Leicester, manifeste son goût de la réconciliation, bien que les querelles et son grand âge le fissent aspirer à s'écarter des charges du gouvernement du pays. Peu à peu, mais de façon irréversible, Leoninus allait se trouver au second plan, maintenant qu'une nouvelle génération d'hommes d'Etat, tels Johan van Oldenbar-

nevelt et le comte Maurice de Nassau, commençait à dominer la vie politique

Les conceptions et les prises de position religieuses de Leoninus ont été jusqu'ici diversement appréciées par les historiens. Sous la plume acide de Franciscus Dusseldorpius on lit "sine religione vixit et mortuus est" (48), tandis que tout récemment dans les Pays-Bas du Sud deux expositions cataloguaient le professeur de Louvain comme protestant (49). Par ailleurs, en décembre 1574, au cours d'un repas dans une auberge à Delft, Leoninus aurait laissé entendre que s'il y avait une religion, la romaine était la vraie (50). Quatre ans plus tard, en 1578, Philippe Marnix de Ste Aldegonde, le qualifie d' "atheologus", mais il semble difficile de donner à ce terme le sens d'indifférentisme religieux pur et simple (51). Quoiqu'il en soit, ce jugement pertinent de Huizinga, dans l'oeuvre duquel par ailleurs le nom de son collègue louvaniste du XVIe siècle ne figure malheureusement pas, convient parfaitement à Elbertus Leoninus. 'Jusqu'après 1600, et surtout parmi les gens cultivés, l'on a souvent affaire en matière de foi à des hommes sérieux, qui, au plus profond de leur âme n'avaient pas encore pu choisir entre l'ancienne et la nouvelle Eglise' (52). Par analogie avec le jugement que porte Huizinga dans son *Erasmus* sur le grand humaniste de Rotterdam, on peut bien considérer aussi Leoninus, dont la vie se déroule dans la seconde moitié de ce XVIe siècle difficile et agité, comme un homme de la nuance et de la mesure en toute chose. Sans aucun doute, il fait partie du groupe intermédiaire important des 'indécis' qui n'avaient pas encore fait leur choix entre Genève et Trente et qui désiraient rester aussi longtemps que possible à l'écart de ce dilemme (53).

A ce propos, citons ici le fragment bien connu tiré des notes autobiographiques de Leoninus où, peu avant sa mort en 1598, il donnait de ses conceptions religieuses ce témoignage très personnel

Et quoniam religionis controversia totam Rempublicam perturbat, qui omnia scrutaretur, inextricabiles controversias susciperet. Ego simplicem religionem amplectendam semper praedicavi, et etiam praedico, prorsus divina et humani ingenii captum excedentia divinitati et secreto Dei et Angelorum iudicio relinquens, honorandam potius et admirandam divinitatem quam definiendam iudicavi. Enixe laboravi, ut nimium subtiles disputationes ex Republica ejicerentur, de quo meminimus in oratione ad Ordines habita, quae post primam centuriam Consiliorum meorum impressa est (54).

Comment ne pas voir à travers ces lignes la preuve claire qu'Elbertus Leoninus doit être compté au nombre de ceux qui ont travaillé inlassablement en faveur de la tolérance universelle? Son comportement irénique, tant à l'égard de l'Eglise qu'à l'égard de l'Etat, fait de ce juriste et diplomate à la formation humaniste un authentique héritier d'Erasmus.

Les textes qui suivent ont été transcrits sans aucune modernisation, avec la plus grande fidélité. Pourtant, en vue d'une meilleure lisibilité, la ponctuation a été adaptée çà et là. Le français utilisé dans le texte comporte nombre d'inexactitudes d'orthographe et de grammaire (par exemple "au mois d'Aougst" (f 109v), "leur justifications" (f 112r), "tous le torments" (f 116v), "les Provinces tombé es mains de leurs ennemis" (f 117r) et "le dit accord fut acceptée" (f 119v)), il ne nous a pas paru souhaitable de les signaler par un *sic*. Là où elle manquait, nous avons pourvu d'une majuscule le premier mot d'une nouvelle phrase.

FRAGMENTUM HISTORIAE BELLI BELGICI

AUTHORE E. LEONINO

- f. 97r Scripturus historiam rerum gestarum in Belgio, post translatum Principatum istarum ditionum patrimonialium a Carolo V Imperatore in filium ejus Philippum Regem Hispaniarum (55); exordium faciam a fine belli Gallici, quod inter ipsum Carolum et Henricum II Regem Galliarum inceptum, *varia fortuna* diu continuatum et tandem a Rege Philippo feliciter fuit (56). Nam expugnato direptoque fano Sti Quintini (57), fuso Gallorum exercitu et praecipuis Galliae magnatibus nobilibusque captis, et ingenti pretio redemptis, cum Gallorum res inferiores viderentur, de pace agi ceptum: quae post varios conventus et colloquia inter Deputatos utriusque partis conclusa fuit certis conditionibus et pactis; in quibus Isabella filia Regis Henrici Philippo Regi desponsabatur (58). Ex quo magna rerum omnium tranquillitas cum summa populorum laetitia et hac Reipub. felicitate secuta est, quae brevi temporis spatio ad summum gradum perducitur. Florebat mercatura; civitates spectacula ludosque exhibebant frequentes, adeo ut perpetua quaedam festa agitari viderentur; magnates in flore aetatis constituti et gloria rerum gestarum elati, ad luxum conversi deposita Reipub. / sollicitudine, ad alearum lusum, ad ebrietatem et quae haec comitantur immoderata convivia inclinabant.
- f. 97v

- In universum omnia prosperrima et in tuto versari videbantur. Sed non diu mansit illa felicitatis et securitatis possessio, propter insecutam fortunae variationem. Nam Rex Philippus omnia tranquilla, et in tuto posita, confirmataque existimans, redditum instituit in Hispaniam, conventu Ordinum Gandavi habito, ut valediceret (59). Cum Ordines ceperunt instare, ut copias Hispanicas, quas ex Hispaniis secum adduxerat et circa fines Galliae in praesidiis erant secum abduceret, vel alio transferret exoneratis ditionibus ab externo milite, secundum id, quod M^{tas} sua ex inauguratione sua jurato promiserat. Et quanquam sive per instigationem Granvellani (qui tum propter sumptum Cardinalatus pallium (60) et immodicam auctoritatem, quam apud Regem obtinebat, externus et suspectus habebatur), sive aliunde motus, difficilem se praeberet, tamen ad requisitionem Ordinum, propter antiquum odium Hispanorum vehementius instantium, ne juramentum praestitum violaret, tandem consensit et Hispanica praesidia ex istis ditionibus sustulit (61). Et quia non obscure apparebat, Regem indignari Ordinibus ac aurei velleris Principibus (qui Ordinum supplicationi subscripserant)
- f. 98r et, ob / eorum acriorem instantiam averso animo Hispanica praesidia tollere major quaedam inter principales oriebatur adversus Hispanos suspicio et oblocutio de studio atque instituto minuendae pristinae libertatis et promovendae sanguinolentae inquisitionis, per quam multa hominum millia trucidata constabat (62); nec solum provinciales et Provinciarum Ordines, verum etiam ipsi Principes aurei velleris ex his causis de Rege male suspicari, abalienari atque etiam timere ceperunt. Rex vero securus de omnibus, fiducia potentiae, quae iudicabatur insuperabilis, navigat in Hispaniam, Margaretha Austriaca, Ducissa Parmensi (63), constituta Gubernatrice generali per omnes Belgii provincias, adjuncto illi

- Status consilio, delecto ex praecipuis viris et Principibus Belgu (64), cum quibus omnia Reipub negotia communicaret atque resolveret Inter hos Granvellanus, propter singularem industriam et assiduam rerum aulicarum tractationem, eminebat, et quamvis civili moderatoque esset animo nullique prudentia et humanitate secundus et a crudelitate abhorrens, tamen propter invidiam sumpti palli Cardinalitu et quia solus praecipua fere negotia cum Ducissa tractabat, ab alius magnatibus voluptatibus suis potius quam Reipub negotus operam dantibus obtrectationibus calumnusque subuciebatur et malevoli omnia ejus etiam recte dicta factaque sinistra interpretabantur, illi imputantes omnia, quae propter Inquisitionem / rigorem Edictorum, publicationem Concili Tridentini et erectionem novorum Episcopatum (65), acerba et contraria provincialium privilegis accidere videbantur Tametsi illa re vera neque ab ipso, neque a Praeside Viglio (66) procederent, sed a diu antea deliberata et firmiter constituta Hispanorum resolutione, cui propter formidatam atque irrefragabilem potentiam et obstinationem Regiae sententiae resistere non audebant, ne per irritum conatum a Regis gratia et benevolentia exciderent, interim non ignorantes ea, quae urgebantur in Regis absentia, Reipub periculosa fore In quo pusillanimitatem admiserunt et gravissime peccarunt in eo, quod rem tantam per se tractaverunt et soli amplissimas divitias Abbatiarum in novos Episcopatus distribuebant, absque communicatione cum Magnatibus atque alius Ordinum primoribus, quorum multi gavisi fuissent et studio juvandi promovendique suos verisimiliter probassent institutum, et pro beneficio et splendore Reipub populo persuasissent et ad exitum deduxissent Tantum momenti est in occasionibus, ut etiamsi res sint recte beneque constitutae, nisi opportune gerantur, ad destinatum finem non perveniant Praeterea maximum erratum Cardinalis et aliorum fuit, quod immodicis suspicionibus apud Regem onerarent Auracum (67) Egmondanum (68) et plerosque alios, qui in Regia fide stabiles et ab religione Catholica non abalienati, dubi inter tam magna molimina rerum novarum, quae in magna populi licentia videbantur acerbissima, / studio moderationis ferebantur et leniter confirmati quodvis officium Regi atque Reipub exhibuissent quae omnia verissima sunt, et qui aliter scribunt magis opinionem et persuasionem irritati vulgi quam veritatem sequuntur Crescente igitur invidia et populo efferato ac tam acerbis rerum novarum molitionibus Principes quoque illud indigne tulerunt praeripi sibi a Ducissa et Cardinale dispositionem rerum particularum, etiam in Provincius illorum gubernationi commissis Nam cum Principes ipsi dissolutae vitae essent, et gubernationum suarum non admodum sollicitam curam haberent, Ducissa manum et auctoritatem suam extendit ad omnia Quod eos valde offendit et adulationibus quorundam impiorum inflammati corae et mutua confederatione colloqui ceperunt (69) de sorte que l'onzième de Mars 1563, le Prince d'Oranges, le Conte d'Egmont et le Conte de Hornes (70) (après avoir sur ce tenu longue communication avecq les aultres Seigneurs, leurs adherans) firent par leurs lettres entendre au Roy, que si Sa Maté vouloit conserver la Republicque, elle debvroit oster le Cardinal du Conseil et de la maniance des affaires Ausquelles lettres fut par sa Maté respondu modérément, remettant la chose à sa venue par deça Des lors en avant commencerent les dits Seigneurs

f. 99v déclarer la confederation entre eux faicte, faisants porter à leurs serviteurs la manchotte avecq le trousseau des flesches, menans la chose si avant, que la Duchesse de Parme, Gouvernante / des dits païs s'est peu à peu laissé persuader, d'acquiescer à leur volonté, envoyant son Secretaire Armenteros (72) en Espagne, pour declarer au Roy le peril et danger, auquel estoit le dit Cardinal, lequel on tient avoir aussi signifié le mesme à sa Maté, en ce que (du consentement d'icelle) il se pourroit retirer en Bourgoigne, sous couleor tant de ses particuliers affaires, que de ceulx de sa famille: ensemble à fin, qu'il pourroit veoir et visiter sa mere, ja fort caducque et de grand aage. Et s'estans convoquez les Estats generaux de ces dits païs pour le mois de Decembre au dit an [15]63, les dits Seigneurs refusoient y comparoir à la proposition, sçavant que le Cardinal y debuoit estre present; dont estoit iceluy adverti à Malines, (où il estoit lors) diffiera son retour en Court, jusques à ce que les dits Estats furent renvoyez. La cause de la convocation des dits Estats estoit pour obtenir d'iceulx contribution à l'entretenement des garnisons et gens de guerre ordinaires. Peu apres (73) retourna le dit Armenteros d'Espagne avec la response du Roy. Et au mesme temps le Sr de Chantonnay (74) frere du dit Cardinal, vient aussi à Bruxelles de France, où il avoit esté longuement Ambassadeur pour sa Maté, et le 13e de Mars [1564] partirent par ensemble vers Bourgoigne, assez contre la volonté du dit Cardinal (75).

f. 100r Et posteaquam Auraicus et Egmondanus repudiassent ejus colloquium, in quo offerebat sui purgationem adversus calumnias, quibus ab eo abalienati fuerant; / paratus, si non satisfaceret, gratiam precari (76): quae res postea, audito adventu Ducis Albani (77), Auraico et Egmondano displicuit, enixe aspirantibus ad reconciliationem Cardinalis, qui tunc interpellatus malo fato se difficilem praebeuit. Apres le partiment du dit Cardinal, invidi ejus laetabantur, et ipsa Ducissa se credebat liberatam a necessitate participandi consilia cum Cardinale. Sed moderatio motuum, aut emendatio priorum malorum nulla secuta est: sed prioribus malis hoc accessit, quod provisiones officiorum et beneficiorum, item remissiones et similes expeditiones ceperint esse venales et usurae permitti; salvi conductus, securitates corporum, et similia passim concedi. Ex quibus dictus Armenteros, Secretarius et domesticus Consiliarius dictae Ducissae, dicebatur magnos thesauros congregare (78). Illud vero a Cardinalis discessu obtentum fuit, ut omnes quaestiones religionis, Inquisitionis, Edictorum, Concilii Tridentini et novorum Episcopatuum tractarentur in Consilio Status. Et tandem eo res perducta fuit, ut Ducissa, consideratis difficultatibus Provinciarum, propter haereticorum (ut vocabant) multitudinem, populi abalienationem et oblocutionem, ingens aes alienum et onera, quibus Respub. laborabat, ex Magnatum consilio per legationem judicaret suae Mat^{ti} omnia significanda: ad quod Egmondanus tandem delectus fuit. Et variantibus opinionibus in constituendis articulis commissionis, de quibus Egmondanus cum Rege ageret, / Auraicus aperto sermone dixit (79); libere et aperte agendum esse, sine ultiore dissimulatione significandumque suae Mat^{ti} Rempub. in statu, quo erat, diutius non posse subsistere. Et quia in omnibus Regnis et Provinciis vicinis religio mutationem acceperat, impossibile esse per Edicta, Inquisitores et novorum Episcopatuum erectionem,

f. 100v

praesertim in magna depravatione morum Ecclesiasticorum in his ditionibus religionem in suo antiquo statu atque tenore conservare. Item necessariam esse reformationem Consiliorum pro majori sinceritate administrandae justitiae. Item, publicationem Concilii Tridentini esse intolerabilem in istis Provinciis, proximis Germaniae, in qua omnes Principes, tam Protestantes quam Catholici, dicti Concilii publicationi et observationi contradicebant. Et quod Rex melius dissimularet, ad exemplum Principum Germaniae, et tolleret, aut ad minus moderaretur poenas Edictorum: eo addito, quod ipse intenderet adhaerere religioni Catholicae, et nihilominus durum judicaret, Principes velle imperare conscientius hominum, illis auferendo libertatem fidei et religionis. Post quae instructione a Praeside Viglio concepta et a Consiliario Hoppero ampliata (80), proficiscitur Egmondanus in Hispaniam (81); ejusque reditum plurimi avide exspectabant, qui sperabant ex legatione illius mutationem Reipublicae. Rediit Egmondanus in principio Maii, anno [15]65, cum Regio responso, quod aliis valde displicebat, quia Ma^{tas} sua inclinans ad / conservationem religionis Catholicae, remittebat examinationem illius ad iudicium novem personarum, quae post examinationem suae Ma^{ti} facerent relationem, scriptis litteris: expresse declarando, quod mallet millies mori, quam latum unguem discedere a vera Catholica religione (82). In quem finem paulo post aliae allatae sunt litterae (83), per quas Ma^{tas} sua iudebat, ut sine dissimulatione procederetur contra haereticos et Anabaptistas in carceribus detentos: quae mandata valde commoverunt supra dictos Principes et displicebant admodum ipsi Comiti Egmondano, quem opprobriis excipiebant alii, illi imputantes, quod potius sua propria negotia, quam Reipub. cum Rege tractasset; et quod bassus fuisset se corrumpi honoribus et muneribus in Hispania: cuius contrarium postea supplicium de eo sumptum ostendit.

Post haec Ducissa sequendo litteras Regias evocavit novem personas: tres Episcopos, tres Theologos et tres Praesides (84), qui sententiam suam retulerunt in Consilio Status, in praesentia Ducissae, Auraici, Egmondani, Hornensis et quorundam aliorum, quibus sententia dictarum personarum non erat grata; quantumvis contineret aliquam moderationem; quam Ma^{tas} sua intellectam probare noluit; ob quod deinceps plurimi male loquebantur de Rege, instigando populum ad turbam ac tumultum contra Regem, reiecta culpa in Cardinalem et alios, quos appellabant Papistas et Cardinalistas, miscendo consilia et consultando, qua via et quibus mediis imminentes calamitates declinari / possent. Et quia instabant nuptiae Principis Parmensis cum consanguinea Regis Portugaliae (85), quibus omnes principales magnates, cum maxima parte Nobilitatis Belgii, Bruxellis interessent, die nuptiarum constituta in principio Decembris, existimabant hoc tempus suis conatibus et studiis maxime oportuno. Deinde sponsa per Comitem Mansfeldium (86) ex Portugalia Bruxellas adducta, celebratis nuptiis, incidit festum D. Andreae (87), qui habetur Patronus dicti Ordinis; ob quod Praeses Viglius, tanquam Cancellarius eiusdem Ordinis, apud dictos Principes aurei velleris orationem habuit, qua hortabatur eos ad constantiam in fide Regia, in religione et mutua concordia, allegans inter alia locum ex legenda D. Andreae; quod mox deridendo alii in vulgus sparserunt, Praesidem Viglium ex legenda D. Andreae fidem Catholicam confirmasse (88). Catalogus autem

Principum aurei velleris, qui tunc erant, est is, qui sequitur.

Dux Arschothanus (89),

Princeps Auraicus,

Comes Egmondanus,

Comes Megensis (90),

Comes Hornensis,

Le Conte de Linge (91),

Monsieur le Conte de Hoochstraten (92),

Monsieur le Conte d'Aremberg (93),

Monsieur le Conte de Mansfeld,

Monsieur le Conte de Montigni (94),

Monsieur le Conte d'Overemden (95),

f. 102r Monsieur le Marquis de Bergues (96),

Monsieur d'Achicourt (97),

Monsieur de Barlaymont (98),

Monsieur le President Viglius, succédé en la place du Chancelier du dit Ordre, par le trespas de feu Maistre Philippe Nigri (99).

Celebratis nuptiarum solemnibus supervenerunt literae Regiae, quibus iniungebatur Ducissae diligens cura et sollicitudo observandorum placatorum et Edictorum in religionis negotio; et ut omni modo favorem et auxilium Inquisitoribus in exercitio suarum commissionum impertiretur. Quibus literis praedicti Magnates admodum movebantur et metuebant, ne publicatio dictarum literarum magnos clamores et turbas excitaret contra suam Ma^{tem}. Nihilominus suadendo Ducissae, ut per suas literas perscriberet Regis mandata Consiliis Provincialibus; et quod sua Ma^{tas} postea videret rem non bene fuisse institutam. Sed Praeses Viglius, praevidendo malum eventum, tutius iudicabat dictas literas retinere secretas, donec sua Ma^{tas} propius de statu rerum et periculo, quod instare videbatur, admoneretur: aliis contra sustinentibus, non esse differendam dictarum literarum publicationem, sed Ma^{ti} suae obtemperandum, ne Ducissa per moram incideret in Regiam indignationem. Quibus Ducissa acquiescens, mandavit statim dictas literas mittendas ad Consilia Provincialia (100). Post quam resolutionem Auraicus conversus ad alium; videbimus brevis principium tragoediae (101). Publicatis dictis literis et mandatis de observandis Edictis et auxilio praestando /

f. 102v Inquisitoribus, Deputati quatuor principalium Civitatum Brabantiae (102) graviter conquesti sunt apud Cancellarium et Consilium Brabantiae, requirendo, ut ipsi pro officio informarent Ducissam, ad finem, ne gravarentur praeter consuetudinem. Quibus intellectis Ducissa evocavit causam ad Consilium Status, in quo ingens disputatio exorta est, affirmantibus Consiliariis Brabantiae, Inquisitionem numquam fuisse admissam. Id quod a Ducissa et aliis Inquisitionem abhorrentibus non fuit improbatum. Interea convenerunt dicti Magnates Bredae et in castro Hoochstratano (103); sed post varias consultationes absque solida conclusionem parum consentientes recesserunt. Egmondanus enim a reditu suo ex Hispania, post intellectam immutabilem Regis sententiam et quamvis optaret Reipub. tranquillitatem, tamen in Regis fide permanere et Regis benevolentiam et gratiam recuperare omni modo instituit. Princeps ipse quoque, animadvertens

- instantes vulgi motus et totius Reipub. perturbationem, respexit ad fidem et clientelae obligationem, qua Regi tenebatur; et sollicite apud Ducissam egit et per luterar Regem frustra rogavit, ut vitandae suspicionis gratia liceret sibi secedere et vitam privatam agere spe concepta temporis quietisque beneficio reconciliationem a Rege obtineri posse. Quamvis interim, dum omnia adhuc in incerto essent, fratri suo Ludovico (104), Brederodio (105) et aliis rerum novarum cupidis, benevolentiam exhibere non destiterit; unde alii suspicionem /
- f. 103r occultae societatis et instigationis et calumniae arripiebant. Soluta conventu Bredano et Hoochstratano, Ludovicus frater Principis, Dominus de Brederode cum Comite Culenburgensi (106) et aliis suarum molitionum consortibus, inito compromisso, confederatione, seu liga, de servanda Regia fide, et non tolerandis ulterius acerbis Edictis et Inquisitionibus, plures ex omnibus partibus Nobiles in suam societatem pertrahebant. Mox fama huius rei perlata est ad Ducissam, nunciatumque brevi Bruxellis adfuturos centum Nobiles, qui per supplicationem a Celsitudine sua postularent abolitionem Edictorum et Inquisitionis, permissa libertate conscientiae. Deinde 5^a Aprilis anni 1565 (107) venit Bruxellas magna Nobilium multitudo, montans vers son Alteze, trois de rang, par les grands degrez d'icelle Court, tendans par requeste à l'abolition ou moderation des dits placats, pour destourner la ruine et perte des dits pais de sa Maté et d'en faire autres par l'advis et consentement des dits Estats generaulx; supplians aussi que pendant que sa dite Maté entendroit à icelle leur requeste, de pourveoir au mal et danger, qu'ils disoyent apparent, par une surseance generale tant de la dite Inquisition que de l'exécution des dits placats, tant que sa Maté en auroit aultrement ordonné. Sur laquelle presentation de requeste ceux du Conseil d'Estat s'assemblerent à diverses fois, tant de nuit que de jour, en Court de son Alté et au / logis du President Viglius. Et en fin fust respondu par la dite Duchesse, qu'elle enverroyeroit et ayderoit à ce qu'elle verroit convenir à l'Estat de l'affaire. Et cependant escrivoit aux Inquisiteurs et Magistrats, qu'ils auroient à y proceder tellement, que personne n'eust juste occasion de se plaindre. Admonnestant aussi les dits Supplians à ce qu'entretant ils n'attentassent riens de nouveauté: et furent choisis les Marquis de Bergues et le Sr de Montigni, pour aller en Espagne et entendre sur ceci l'intention du Roy. Et partant le dict Marquis et Sr de Montigni, le Prince d'Oranges recommandoit à eux la justification de sa fidelité et innocence et escript derechef lettres à sa Maté, contenant entre aultres pointcs plusieurs excuses de se deporter de ses charges, alleguant qu'on se desfioit de luy en Court. Surquoy le Roy respondit par ses lettres, le premier d'Aoust 1566, qu'il le tenoit pour un de ses plus fideles et qu'il eut à continuer en ses dits loyaulx services. Comme aussi le dit Sr de Montigni, arrivé en Espagne, escrivit au dit Sr Prince avoir trouvé sa Maté bien disposé et qu'il y avoit bonne esperance, que sa Maté mettroit tout le passé en oubliance. Pendant les dits confederez firent retourner en ce pays ceux, qui en avoyent esté bannis pour le faict de la Religion, et crier *Vive les Geux*, ayans eux mesmes imposé le nom de Geux. Quelque temps apres
- f. 104r Pasques 1566, le peuple alteré d'ensuivre la Religion, que l'on / appelloit en ce temps nouvelle, ou Calvinistes commencerent à faire presches és lieux, qu'ils trouvoient à leur commodité, ayans gens armez pour leur garde contre les Pro-

vosts et Officiers de sa Ma^{te}, qui pretendoient leur donner empeschement, et s'augmentant l'exercice des dits presches, demanderent par requeste à leurs Superieurs de lieux, pour eriger des temples pour leur dit exercice, que leur fust accordé en certaines lieux de Flandres et Brabant, enseignez par aucuns à ce deputez, et mesmes en la ville d'Anvers (108)

Le dit Sr Conte d'Egmont fut envoye de par la Court en Flandres, pour y moyenner, comme le cas se presenteroit, et suivant la charge de son Alt^e Et comme le retour des dits Commissaires en Espagne tardit aulcunement, s'assemblerent derechef les dits confederez en la ville de Cyntron (109), au pays de Liege, y appellans vers eulx plusieurs hors de villes et aultres lieux, qui s'estoyent addonnez à la nouvelle Religion, proposans à iceulx en premier lieu, de fournir argent pour les frais necessaires et apres d'attirer le peuple à leur societe, et faire peur aux Catholicques par quelque voye extraordinaire, qui fust d'assembler et louer çà et là la desbeuchee canaille du peuple (110) et par eulx faire rompre et ruiner les Eglises et Monasteres, comme se fist au mois d'Aoust et Septembre (111), avec grande insolence et petulance Pourquoy les
f 104v entreprises des dits confederez n'ont este aulcunement / avancez, ains entiere-
ment empeschez et rompus, à cause que le dit brisement des images sembloit
destable à tous gens de bien, et que les nouvelles presches, forfaitcs et in-
solences, qui se commettoient, causoient dissension entre les bourgeois, et
manans des villes et plat pays, où paravant tous, tant Catholicques qu'autres,
estoyent unis irritez et enchauffez contre l'Inquisition, rigueur des placcarts et
aultres nouveautez, de sorte que par ce moyen fut mis en neant le principal
desseing des confederez et rompuz les forces de tous les villes et provinces du
pays bas, avec estonnement et intimidation de tous les gens de bien si avant,
que la Duchesse mesme, à cause de la grande confusion et dissention, estoit
deliberee de se retirer de Bruxelles à Mons en Haynault, si elle n'eusse changee
d'opinion par assurance des aultres Sieurs, et cuex du Magistrat de Bruxelles,
consentans recevoir en la dite ville telles garnisons, que bon luy sembleroit,
avec promesse, de delivrer aussi quelques enseignes de bourgeoisie, pour avec
les aultres resister à toute force de dehors A quoy acquiescant, la dite dame
choisit le Conte de Mansfeld, pour prendre en charge la dite ville de Bruxelles,
envoyant le Prince d'Aurange (112), pour garder celle d'Anvers, le Conte de
Hoochstraten pour garder celle de Malines, le Conte d'Egmont en Flandres,
le Conte de Hornes à Tournay et le Sr de Noircarmes (113) à Valenciennes Et
f 105r à ceste occasion se desbandoyent les dits confederez, la plus / grand part d'iceux
se repentans, comme d'une folie, s'enforçoient d'empescher les preches nou-
velles et remettre le tout en son ancien estat, se confians en l'assurance de la
Duchesse Au dit Anvers, y estants arrivez des Predicans, tant Calvinistes que
aultres, ausquels se donnoit lors le tiltre de la confession d'Ausburch, l'on per-
mettoit erection des nouveaux temples, pour l'exercice de la nouvelle Religion,
sous couleor que la dame Duchesse l'avoit permis, par ce qu'elle avoit seule-
ment consenti, pour eviter plus grand tumulte, que es lieux, où les dits presches
avoient esté auparavant faites, icelles on ne laisseroit par force troubler
(114) Et non obstant, que le dit consentement de la dame Duchesse ne pouvoit

- grandement servir à l'intention de ceux, qui avancoient le fait de la dite Religion, estimoyent toutes-fois, que leur cas estoit en seureté et commençoient peu à peu s'en eslargir, exerçant publiquement leur dite Religion. Ce que en ce temps, (estant le Sr Conte de Hoochstraten en Anvers) la Duchesse mandoit à luy par ses lettres, d'assister et accompagner par tout le Prince d'Oranges, et s'informer, et secretement advertir de ses actions son Alteze (115). Lesquelles lettres estants communiquez en confidence par le Conte d'Hoochstraten au dit Prince, luy donnoient une grande impression de diffidence contre le Roy et contre la Duchesse. Le mesme temps envoya la dite Duchesse le Sr de Noircarmes, pour
- f. 105v aller empescher les dits presches à Valenciennes, où luy resistoyent / opiniastrement les bourgeois et Magistrats, et apres avoir tenté en vain par plusieurs moyens de les reduire en obeissance, en fin assemblant quelque nombre des soldats, commença à les serrer et menacer. D'autre costé les alterez commençoient aussi à se mettre en armes au pays de Lile, et s'estant assemblez en un village, nommee Waterloon (116), les en fait le Sr de Rassinghen (117) retirer, avec perte de quelque nombre d'iceux; et rassemblans derechef leurs forces pres de la Noye (118), pour secourir les dits de Valenciennes, le Sr de Noircarmes avec la plus grand partie des souldats, qu'il eut devant le dit Valenciennes, les y alla combattre, et les defist, occupans en chemin inopinément la ville de Tournay et retournant de là au dit siege de Valenciennes, reduisoit aussi la dite ville, apres que les bourgeois avoyent refusé d'appointer au nom de la Duchesse avec le Conte d'Egmont, duquel et d'autres des dits confederez ils avoyent esperé secours. Dequoy esmeu le Sr de Brederode, un des chefs des dit confederez, vient en Anvers, et y assemblant quelques Nobles de la confederation, escrivoit avec menasses à la dame Duchesse Gouvernante, qu'il viendrait à Bruxelles, mais estant la dite ville lors pourveu des garnisons, ne s'est laissé icelle dame s'estonner, ains luy respondit avec autorité; dont le dit Brederode abbaissé se retire avec quelque nombre des soldats, qu'il avoit commencé à lever, vers Vianen. Et craignant la dite Duchesse, qu'il eust peu prendre la ville d'Utrecht, fist incontinent aller celle part le Conte de Megen, avec quelques enseignes, qu'il / avoit
- f. 106r levé en Gueldres, où il estoit Gouverneur, lequel rompit au dit Brederode son emprinse. Au mesme temps pensoient les dits confederez occuper en l'Isle de Walcheren les villes de Flissingen et Middelburg. Et comme la Duchesse les avoit aussi prevenu, viendrent vers Anvers, en un village nommé Oosterweel (119). La dite dame Duchesse y envoya incontinent quelques enseignes des soldats, sous la conduite du Sr de Beauvois (120). Estant approchez au dit Oosterweel le 14 de Mars 1567, tuent les dits confederez, avec leur chef, qui estoit Jean de Mar-nix, Sr de Toulouse (121), et ce à la venue de la ville d'Anvers, du Prince d'Oranges et Conte de Hoochstraten, dont se sont esmeus en la dite ville grandes tumultes et divisions, se posans en armes et ordre d'un costé les Calvinistes sur le Meere (122), pres la bourse, les Catholicques avec les Martinistes d'autre costé, tous prest à ruer l'un sur l'autre. Mais le Prince d'Oranges y envoyé par son Alteze, avec quelques autres, les appaisoit et induisoit, qu'ils ne sortissent, disant, qu'ils perdront leurs vies. Mais eussent non obstant les dits admonitions sortis, si un gentilhomme dict Brecht (123) ne les eust empesché de passer, par

la rompture d'un pont, ou estoient assez pres deux ou trois bendes d'ordonnance du Roy, aguettans leur sortie, pour en faire boucherie Dont non seulement le dit Brecht, ains aussi le Prince mesmes, tombirent en danger envers ceux de la Religion, si avant, que aulcunes entre eux accuserent le dit Prince, qu'il ne les secondoit en leurs desseins, de / sorte qu'un entre eulx de la Religion demonstra vouloir tirer le dit Prince, l'appellant Traistre ou Schelm Depuis la defaite sus dite ceux de la Religion commencerent à perdre courage, envoyant le dit Magistrat d'Anvers demander pardon a la dite Duchesse, offrans retourner en obeissance et debvoir (soubz certaines conditions, qu'ils proposoyent) fut avec iceulx tellement faict, qu'ils se soubmettoient entierement à ce que par le Roy et la dite Duchesse leur seroit commande

Le Prince d'Auranges, pendant que les dits d'Anvers tractoyent de leur reconciliation avec la Duchesse, et ayant entendu la venue du Duc d'Alve se trouvoit en grande peine et consultoit de ce qu'il auroit a faire Et comme par communication un des aultres, convoquez a cest effect, demandoit, s'il ne pourroit à soy attribuer le commandement de la gendarmerie et garnisons, respondit que non et qu'il estoit en tout prevenu Dont est ensuivie la resolution, que le plus seur seroit, de se retirer Et ce suivant partit le dit Prince d'Anvers, accompagné d'aulcunes S^{ts} et gentilhommes du pays et quelques harquebuziers pour sa garde, se retire à Breda et envoya ses plus pretieuses meubles, qu'il avoit par deça, en Allemagne (124), alloit aussi à Willebroeck (125), sur la nouvelle reviere du dit Bruxelles, où le Conte d'Egmont et aultres S^{ts} aussi estoient où entre aultres propos et communications il admonnestoit le Conte d'Egmont,

f 107r qu'il ne se fias trop / aux persuasions et promesses d'Espagne et se retira en fin en Allemagne a Dillenbergh, apres avoir donné ordre, le meilleur qu'il pouvoit, a ses affaires, à intention de ceder au courroux et l'indignation du Roy, jusques à quelque meilleure opportunité, declarant a la derniere heure de son departement (126), d'esperer de s'en avoir bien acquité en toutes charges et qu'il aimeroit mieulx mille fois mourir, que d'une fois penser prendre les armes contre son Roy, si ce n'estoit qu'on touchoit son bien, ou honneur ce que fust en apres rapporté au President Viglius, le Sr de Barlamont et aultres, jusques à ce que le Duc d'Alve mesmes, apres son arrivement, en estoit adverti, qui neantmoins en apres fit proclamer et bannir le dit Prince et confisquer ses biens Dont le dit Prince en apres prenoit occasion et justification d'en faire la guerre Et pour notable exemple de la variation de la fortune et incertitude et inconstance des choses humaines, convient icy admonnester, que comme le Cardinal partant des pays bas, cerchoit tous moyens possibles, pour se reconcilier avec le dit Prince et Conte d'Egmont ainsy au contraire estant les affaires en l'estat sus dit, regardans plus long que par avant, aspiroyent separément, et chascun en son endroit à la reconciliation du dit Cardinal, qui en fust aussi sollicité à cest effect, ains voyant l'inclination des affaires des dits S^{ts} tel, ne se monstroient volontaire

f 107v Apres la sortie du dit Prince d'Anvers (127), la Duchesse / accompagnée du dit S^r d'Egmont et aultres S^{ts} de son Conseil d'Estat, assistée oultre sa garde de corps de deux compaignies d'Ordonnance de sa Ma^{te} et de quinze enseignes de bonnes soldats Walons, soubz la conduite du Sr de Beauvois et le Conte de Mans-

feldt, y entra incontinent (128) et fist demolir les nouveaux temples et cesser toute exercice de la nouvelle Religion Et comme apres la reduction de Valenciennes les alterez tenoyent encores la ville de Maestricht et Bolducq, allant de Sr de Noircarnes avec gendarmerie et artillerie vers Maestricht, les bourgeois d'icelle se rendirent incontinent et passant le dit S^r oultre vers Hollande, contre le Sr de Brederode, qui estoit en Amsterdam, avec quelques enseignes de pietons, qu'il avoit levé Lequel Brederode, voyant cela, s'enfuit de la par eau Et pour la reduction de Bolducq la dite Duchesse envoya certaines Commissaires, à sçavoir le Chancelier de Brabant (129) et le Sr de Merode (130), qui estans entres en la dite ville se trouvoient mal traictez, sans effectuer quelque chose d'importance, jusques à ce que le dit Conte de Megen, ayant assiege la dite ville, avoit reduict les bourgeois d'icelle a l'obeissance de la dite Duchesse Les aultres villes d'Hollande se sont legierement laisse reduire par le dit Sr de Noircarnes

f 108r Le Conte d'Aremberge chassant hors la ville de Lewarden les Predicans here-
tiques et appaisant aulcunement / les bourgeois persuadit aussi tellement ceux de Groningen, qu'ils receurent garnison (131) par ou les dits presches commençoient a cesser par tout et se redresser les images, qui avoyent esté abbatus, avec restablissement de toutes choses en son premier estat és pays bas, assistans aussi les Magistrats des lieux pour punir les dits briseurs d'images et saccageurs d'Eglises, par eux paravant souffert, de sorte que plusieurs de la Religion se trouverent aussi menez és mains des bourreaux, qui avoyent en ce temps assez a prendre et couper testes mesmes en la ville et Chastellerie de Lile en Flandres et Tournay, ensemble au dit Valenciennes, ou furent executez entre aultres par l'espee Michiel Herrein (132) et son fils Iceluy Herrein pere fust executé en une chayere, pour s'estre donne quelque coup mortel en prison, apres qu'il eust entendu sa condemnation capitale

Bien tost apres le parlement du Sr de Brederode, dont cy devant est dict, pres Harlingen en Frize, les S^{ts} enfans de Batenborch, qui suivoient le dict Sr de Brederode, à sçavoir Theodore Baron de Batenborch et Guillebert de Bronckhorst (133), dict de Batenborch, et aultres, en nombre dixhuict, furent attrapez par moyen de quelque marinier et gens du Conte d'Arenberg, estants chargez d'avoir esté des Capitaines et Officiers de la troupe des gens equippez en armes
f 108v sous le dit Brederode Peu de temps auparavant / cecy avoit le dit Brederode prié avec grande instance au Conte d'Egmont, que par son moyen il pourroit retourner a la grace de la dite Duchesse, laquelle refusant le recevoir en grace, sinon à condition, qu'il se soubmettroit à la libre disposition de sa Ma^{te}, ne s'osa le dit Brederode en ce fier et aima mieulx se retirer ailleurs, et ne trouvant autre remede pour sa melancholie, que de s'en enyvrer, tomba en une fievre chaude et finit ses jours (134) En ce mesme temps envoyerent aulcunes Princes protestans d'Allemagne Deputez vers la dite Duchesse en Anvers, requerrans, qu'elle n'usast de rigueur contre ceux, qui s'estoyent addonnez à la nouvelle Religion, ne veuillans, comme ils disoyent, excuser les rebelles et violateurs des Eglises, ausquels la dite Duchesse respondit modestement, que ceux, qui avoyent voulu introduire en ces pays, contre la volonté du Roy, la dite nouvelle Religion avoyent esté cause de toutes les dits rebellions et troubles, à l'endroit desquelles

elle ne pouvoit disposer, sinon à l'ordonnance de sa Mat^é. En faisant semblablement l'Empereur instance, à cause que l'arbitrage de la controverse au regard des dits alterez luy fut commis, respondit la dite Duchesse en la mesme maniere, qu'elle n'avoit puissance de consentir en quelque chose telle, mais que le tout dependoit de sa Mat^é, Princes et S^{rs} de ces pays.

- f. 109r Demeurant la dite Duchesse en Anvers et considerant, que la nouvelle Religion y avoit prins racine bien profondement, consultoit diligemment avec le Conseil, parquel moyen cela se pourroit peu à peu extirper, sans beaucoup endommager la Republicque; et y faisant à cest effect publier un Edict, s'estimoit, qu'elle y avoit donné un bon commencement, combien que iceluy ne pleust si bien au Roy de prime face, jusques à ce, que la dite dame Duchesse eut escrit a sa Mat^é les causes et raisons, qu'avoyent meu à publier le dit Edict. Et s'estant sa Mat^é à plein informée de tout ce que cestoit icy advenu, retient par delà le Marquis de Bergues et Sr de Montigny, qui y avoyent esté envoyez l'esté precedent, et entretant fust le dit Marquis de Bergues surprins de maladie et y mourut (135). Et comme lors on consultoit, tant en Espagne au Conseil de sa Mat^é, que par deça au Conseil d'Estat avec la dite Duchesse, pour mettre absolut ordre et disposer de l'estat de toutes choses du pays bas, aulcunes advisoyent sa dite Mat^é, estre besoing d'envoyer en diligence gens de guerre és dits pays: ains le Sr Conte d'Egmont et aultres S^{rs} du pays disoyent le contraire, soustenans, qu'en consideration de la reparation desia faicte, devotion du peuple és Eglises Catholiques et obligation et renversales donnez par les dits confederez à la Duchesse, n'estre besoing mander la dite armee d'Espagne. Ce que le Conseil de
- f. 109v sa Mat^é ne trouva bon, ny convenable: mais estimoyent l'envoy de / la dite gendarmerie necessaire, pour tant plus seurement reduire et assubjectir les dits de ces pays bas, sans plus contrevenir à l'obeissance de sa dite Mat^é. Et à cest effect la dite Duchesse avoit en particulier bien amplement à sa Mat^é déclaré, n'estre suffisant assez, pour seule porter et soustenir si grandes affaires, sans l'ayde de quelque principal S^r, pour l'assister et commander à la dite armee, qu'elle attendoit, et ce sous espoir et attente, que sa Mat^é, en respect des bons devoirs et offices, qu'elle avoit faict, à ce commetteroit son mary, le Duc de Parme. En quoy icelle Duchesse fust bien frustree, par la finesse du Duc d'Alve (136), qui obtient pour luy mesmes la dite commission, non seulement de commander à la dite armee, mais aussi pour succeder en la place de la dite Duchesse au gouvernement general des dits pays bas. Ce que luy desplaisoit grandement et fist grandes plainctes de son erreur.

- Bien tost apres, à sçavoir au mois d'Aougst l'an 1567, le dit Duc d'Alve assisté de sa sus dite armee de dix mille d'infanterie et quatre mille de chevaliers, tant Italiens, Espaignols, Albanois, que hault Bourgoignons, approcha pres du dit Bruxelles. Icelle infanterie estoit de tiers de Naples, de Sicile et de Lombardie. Et estant iceluy Sr Duc d'Alve ainsi pervedu au dit Bruxelles, le dit Sr Conte d'Egmont, ne faisant cas des advertences et remonstrances à luy faictes par plusieurs, de se retirer et garder du dit Duc d'Alve, pour le bruit qui courroit, qu'il le feroit apprehender et decapiter. Il alloit accompagné / de quelques aultres S^{rs}, au devant d'iceluy Sr Duc (137), luy faisant present d'aulcunes che-
- f. 110r

vaulx de grand pris: Mais il ne demonstroit en faire cas, usant vers luy, S^r d'Egmont, de froides salutations et caresses; que fut une petite advertence du dit bruit, de le faire traicter d'icelle sorte. Ce que iceluy Conte (de tant valeureuse reputation) ne sçavoit entendre par son aveuglissement, vient ainsi devant (138), et quelque peu à costé du dit Sr Duc d'Alve, entrans par la porte de Louvain, assisté de dix enseignes des dits Espagnols, trois ou quatre compagnies des chevaux legers, lanciers et harquebusiers, prins hors la dite armee, fut ainsi conduit et mené jusques au logis de Madam de Jasse, pres du logis du dit Sr Conte d'Egmont au dit Bruxelles, où demeura une enseigne des dits dix enseignes pour la garde d'iceluy Sr Duc (139). Peu de jours apres le dit arrivement au dit Bruxelles, le dit Duc d'Alve print le Gouvernement du dit pays, en vertu de la commission et instruction, qu'il avoit de sa Ma^{té}, y ordonna un Conseil, dit de troubles, pour lequel creer et establir furent commis un dit Vergas (140) et un Delrio (141), Docteur és Loix (qui estoyent venus quand et (142) cestuy Sr Duc d'Espagne) et aultres Conseilliers esleus et mandez des Courts et Parlements des dits dixsept Provinces (143). A sçavoir, les Presidents des Conseulx de Malines, de Flandres (144), d'Arthois (145) et de Namur, le Conseillier Blasere (146) et le Procureur general du dit Conseil et Parlement de Malines

f. 110v (147), les Conseilliers / Haelvelman (148) et Van der Stegen (149), de la Chancellerie de la dite Duché de Brabant, La Porte (150), Advocat Fiscal du dit Conseil en Flandres, et le Conseillier Hessele (151), d'iceluy Conseil et aultres. Les Secretaires de cestuy Conseil des troubles estoyent les Secretaires du Conseil privé, comme La Torre (152), Vlierden (153), Mesdach (154) et Prats (155), et leurs huissiers estoyent Van den Haghe (156), huissier du dit Conseil à Malines, et deux aultres. Iceux du Conseil des troubles estoyent gagez, à sçavoir le dit Vergas seize florins par jour, le dit DelRio 12 par jour, un aultre Docteur Olsignano (157), qui y survint apres d'Italie, en avoit huict florins par jour; et les aultres Conseilliers d'Arthois, de Flandres, de Brabant et des dits aultres Provinces, en avoyent chacun six florins par jour; et les huissiers 24 patars par jour, à estre payez par les mains du Tresorier Van den Berge (158), et apres par un Anthoine del Rio, Sr de Cleydale (159), tous les trois mois. Furent aussi ordonnez des receveurs et des Commissaires, pour annoter et manier les biens confisque, ou à confisquer, de quoy n'apparoissoit encores tant que le dit Sr Duc d'Alve et ceux de son Conseil eurent faict la trousse aux dits Sts Contes d'Egmont et de Hornes. Plusieurs venoyent de tous costez presenter Requestes au dit Conseil de sa Ma^{té}, pour le faict des troubles, à fin d'obtenir main levee de ce

f. 111r qui leur estoit deu par les absens et banniz pour / le dit faict des troubles, tant de debtes reelles que personnelles. Iceulx du Conseil n'estoyent contents des lettrages, qu'ils exhiboyent, de rentes et obligations autenticquees par gens de loix, ou Notaires du pays: mais disoyent par apostille, que l'on auroit à exhiber les enseignemens originels et de faire ce translat en François de ceux estans en Thyois (160) ou Flameng et Allemans, pour en estre faicte collation par un des dits S^{ts}. Et estans à la longue collationnez, lettres closes se depeschoyent aux recevoir et gens de loix des lieux, où que les biens des dits bannis et absents gisoient et apres aux Commissaires du quartier, pour en estre advertis. Apres

l'on serroit de plusieurs escriptures de Libels contentionnels de preuves et aultrement, aux escripts des Fiscaulx. Ce fait par longueur de temps estoit ordonné par les dits du Conseil, estre le tout mis és mains des Commissaires, pour en faire visitation et rapport, auquel estat demeuroient les pretensions, en longues poursuytes, sans en vuidier, ayans ainsi la continuelle maniance et administration des biens, que se confisquoyent et des debtes et charges d'iceux. Et pour sçavoir des menees d'icelles poursuittes, les povres trouver des poursuivans, me deportant d'en faire plus longue declaration (161).

f. 111v

EXCERPTA EX HISTORIA MANUSCRIPTA

I. LEONINI

Le Duc d'Alve faisant le proces aux Contes d'Egmond et Hornes et oyant, que leur procureur Landas (162), sujet du Conte d'Egmond, insistoit fort sur la declinatoire des privileges de l'ordre de la toison, demandant justice sur ceste exception. Surquoy le President Vargas, avec son Conseil de troubles, furent bien empeschez. Il feit venir devant luy le dit procureur, le menaçant deux fois par ces paroles: *Os alterays la gente? Vuestra cabeça melo pagara* (163). De sorte que le procureur intimidé se retira au pays de Liege (164).

Quand le Duc estoit resolu de saisir les dits Contes, les feit mander en la Court, comme s'il avoit à faire de leur advis (165). Feit entrer le Conte d'Egmond (estant le donion, sale et la maison pleine des soldats Espaignols, de sorte que les Contes, avec leurs gentilhommes mal-aysément fendoyent la presse) en sa chambre, commençant quelque propos de chasse. Le Conte de Horn fut entre-tenu en une autre chambre. Cependant les Prevosts (166) entrerent, saisissant chacun à part et leur ostant les espees, sans que l'un savoit de l'autre: les menans chacun en une chambre, aux quelles chambres fust ostee toute la lumiere, serrant les fenestres avec des cloux. De façon, que continuellement se faloit servir de chandelles, comme si fust esté tousjours nuict. Le jour destiné pour le supplice, on les ramena de Gand devers Brusselles (167), leur faisant accroire, qu'on leur donneroit leurs maisons propres pour la prison et qu'ils y seront avec leurs femmes.

f. 112r

Quelque temps apres leur mort (168), un homme d'armes (169) de la / bende du Conte d'Egmond, et aussi son sujet, estant renommé pour un brave guerrier, qui avoit confessé d'avoir voulu delivrer son dit Seigneur, fust mis sur une banc croisee et avec une barre de fer deux bourreaux luy rompirent bras et jambes, luy donnant 42 coups, et le tournant et mettant tantost sur le ventre, tantost sur le dos, sans luy toucher aux parties vitales, comme la poitrine, ou teste. Ce qui dura longtemps avec piteuses clameurs du patient et horreur des spectateurs; jusques à ce qu'un Capitaine Espaignol en ayant compassion, crioit aux bourreaux de luy rompre le col. On luy mit aussi sur (170), d'avoir attenté sur la personne du Duc d'Alve: lequel il nia fort et ferme, jusques au dernier souspir; confessant seulement d'avoir voulu sauver son maistre et Prince.

Quarante hommes de bien de Flandres se vindrent presenter en Court, sur les generaux adjournemens, en ferme confiance de se purger aysément. Ceux cy furent appelez en une chambre, comme pour ouyr leur justifications, et incon-

tinent saisis et executez hors mis deux, dont l'un se cacha derriere un tapiz, sans estre prins; l'autre se sauva de prison. Les 38 moururent la plus part Catholiquement et ceux ci eurent la teste trenchee. Quelques uns faisans profession de la Religion reformee furent pendus.

f. 112v Les prisonniers pour la Religion furent abandonnez à la petulance et indiscretion des soldats Espagnols, qui leur donnerent durant la captivité mille tourmens. Et voyoit on que sur les cols de ceux qu'on menoit au supplice, les dits soldats jetterent meches ardentes. Et quand les / pouvres gens monstrerent d'en avoir peine, les soldats s'en mocquans dirent: *Como, Lutherano? esto os haze mal? agora sereys quemado vivo* (171).

Don Frederico a tué quelques bourgeois à Naerden de sa propre main (172). Apres que Leyden fut quasi miraculeusement secouru (173), resolut Don Louys (174) de chercher conference de paix, envoyant à celle fin le D. Leoninus (175) au Prince d'Oranges, et Estats d'Hollande et Selande. Le dit Prince entretenoit quelque temps le dit Docteur, et à grand peine fait condescendre les dits Estats, estans alors en tres grande furie et diffidence contre le Roy, à la communication de paix, sans attendre le Conte de Swartzenbourg (176), qu'on disoit estre en chemin de la part d'Empereur. Et estoit beaufrere du dit Prince. Sur quoy survint l'assemblee de Breda, où vindrent de la part de Don Louys le Sr de Rassinghen, President d'Hollande (177), D. Leoninus et autres (178). De la part d'Hollande le Sr Boisot (179), Dorp (180) et autres (181). Et cependant survient aussi le Conte de Swartzenbourg, pour moyenner les dits affaires au nom de l'Empire, combien que selon le jugement du Prince d'Oranges sa commission estoit bien maigre.

f. 113r Les nouvelles vindrent au dit Bruxelles en Court, qu'icelle paix estoit traictee ou du moins prestre à resouldre. Ce non obstant, apres communion par eux faite, se trouverent en question et different d'aulcuns poincts. principalement à cause que ceux d'Hollande et Selande refusoyent quitter l'exercice de la Religion reformee, que le dit Commandeur ne vouloit consentir d'exercer, par où se passa icelle paix sans effect en fumee (182). Et neantmoins les S^{rs}, / qui avoyent esté de la part de sa Mat^é en la communication de Breda, regardant au longueur hasards et confusions procedants de la guerre, remonstroyent au dit Sr Commandeur, estre convenable de s'en eslargir un peu plus avant de la part de sa Mat^é, pour y mettre fin à tant de calamitez. Et fist le dit D. Leoninus par charge du dit Commandeur, et aultres, une Remonstrance par escrit, laquelle fut soubsignee par tous les S^{rs} et envoyee en Espagne, dont la copie est encores pardeçà és mains de plusieurs. Et que plus est, le dit Sr Conte de Swartzenbourg, apres que le dit traicté de Breda estoit rompu, se transportoit en Anvers et proposoit au Commandeur et son Conseil certaines poincts et articles d'une trefve et suspension d'armes, laquelle fust rejettee par le dit Sr Commandeur, dont le Conte de Swartzenbourg se plaindoit en apres au dit Docteur Leoninus, qui ayant communication des dits poincts et articles, les disoit estre trop rudes és oreilles des Espagnols, et qu'on pourroit traicter quelques trefves soubz conditions plus douces: à sçavoir, qu'en Hollande et Selande seroit toleré l'exercice d'ambedeux Religions, à sçavoir Catholique et Reformee, par le terme de certaines annees, et

jusques à ce que par solemnele assemblee des Estats Generaulx sur le faict de la Religion en seroit ordonné absolument Ce que goustoit au dit Conte de Swartzenbourg, de sorte qu'il prenoit à sa charge, d'aller en Hollande et proposer le dit moyen au dit Prince et Estats d'Hollande et Selande, et d'advertir le dit Docteur du succes Ce qu'il fist aussi, escrivant au dit Docteur, que ceux

f 113v d'Hollande et Selande, avec le dit Prince cendescendroyent, / le requerant par ses lettres escript en Latin, de vouloir aussi obtenir l'acceptation et consentement du dit Commandeur mayor dont le dit Docteur fort resjouy presentoit les dits lettres au dit Commandeur, qui en fist sur ce assembler les Srs du Conseil d'Estat, où apres plusieurs discours la plus part des dits S^{rs}, et principalement le Commandeur mesmes, et Rhoda refusoient d'accepter le dit moyen, disant le dit Rhoda au Docteur susdit, qu'il avoit d'affaire d'une grande absolution, à cause d'avoir eu tant de hantises avec les hereticques (183) Et le dit Docteur, desireux du repos et conservation de l'estat publicq, sans aulcune partialité, se trouvant en peine pour la dite resolution prins au Conseil, fist une responce au dit Conte de Swartzenbourg en Latin, luy advisant, que le dit Sr Commandeur ne vouloit entendre aux trefves susdites, *nisi Reformati (ut vocant) in totum desisterent ab exercitio Religionis reformatae* (184) Laquelle letre escript au net, et sousignée par le dit Docteur, estant monstre au dit Commandeur, fust par luy retenue quelque temps, et apres renvoyee, avec congé de l'envoyer, au dit Docteur, qui icelle letre, sans regarder plus pres, fermoit et envoyoit au dit Conte de Swartzenbourg, sans penser arriere, jusques à ce que un jour ou deux apres il recontroit le Sr Conseiller d'Assonville, qui luy dit en riant "Monsr le Commendeur vous a bien trompé, mettant en vostre letre en lieu du mot *Reformati* le mot *Deformati*" A qui respondit le Docteur, que cela ne luy pourroit grandement prejudicer, à cause que la letre contenoit *Reformati*, ut vocant

f 114r Dont on peut comprendre, par quelle imprudence et / vanite les bonnes occasions sont passez d'assopir les troubles, et conserver les pays en repos et obeissance de sa Ma^{te}

Un peu devant la prinse d'Alost (185), les ammutinez Espaignols viendrent une fois ou deux devant Bruxelles, pour y entrer et chercher leur payement mais les bourgeois, se souvenans de ce qu'estoit advenu en Anvers devant deux ans, les en empescherent Dont s'en suivit, que les dits mutinez se ruerent sur une proye plus foible à resister et saisirent Alost Peu apres un lacquay, ou quelque aultre des gens du Conseillier Rhoda, conduisant les affaires avec Julien Romero et Chuappin Vitellio (186), vers le Conseil d'Estat s'avança de proferer quelques menaces, disant entre aultres qu'il laverait ses mains au sang des bourgeois de Bruxelles sur quoy il fut incontinent massacré (187), avec une esmotion du peuple, que mesmes le Conseil d'Estat estoit en danger Pour lequel eviter et appaiser le peuple, il feist publier le placcat, par lequel les mutins Espaignols furent declarez pour ennemis de sa Ma^{te} (188) Au dit temps les dits mutins se firent maistres du chasteau de Lykercke (189), se vantans, qu'ils vouloyent estre payez, et avoir la ville de Bruxelles à leur volonté Et presenterent Rhoda et Romero d'aller vers eux et de les induire à quelque accord et modestie A quelle fin ils furent conduits hors de Bruxelles par le Duc d'Arschot et Conte de Mans

f 114v feldt Mais ils ne traicterent rien de bon avec les mutins, voire se joindrent avec eux et les assisterent de conseil Ce qui rengregea (190) / les esmotions et le peuple de Bruxelles se meist de plus en armes Ce mesme temps (191) un bourgeois donna un soufflet a un Espagnol, pour s'estre vanté, qu'il vouloit faire courrir vingt bourgeois avec une manche de ramon (192) A cause duquel soufflet fut publié, que le bourgeois comparoistroit en 24 heures devant le Magistrat, pour en respondre Sur quoy cinq ou six compaignies des bourgeois se rangerent en armes, contraignans le Magistrat, d'abolir la dite publication Ce que se feist au soir bien tard, a la lumiere des flambeaux, demeurant l'Espagnol souffleté prisonnier et sortist quelques jours apres, par le moyen de grands amys

Au dit temps (193) le Sr de Glymes, grand Bailly de Brabant (194), vient au dit Bruxelles et assiste d'une compaignie des ge[n]s de pied du Regiment de Monsr de Hese, lequel avoit este leve par charge des Estats de Brabant, se trouva en Court des dits Srs Gouverneurs, declarant aux bourgeois, en montant par la rue en icelle Court avec icelle compaignie des soldats, qu'ils n'eussent crainte de riens et que ce n'estoit à eulx, qu'ils en avoyent Et parvenus en ceste Court cinq de rang, ou estoyent assemblees en la chambre du Conseil d'Estat, le Sr Conte de Mansfeldt, le Conte de Berlaumont (qui estoit parvenu a ce tiltre au temps du dit Duc d'Alve), le Conseillier d'Assonville, le President Sasbout du privé Conseil et d'Estat, paravant Chancelier de Gueldres, esleu a cest estat de President, apres le trespas du dernier President Tysenacq (195), et y estoit aussi le Sr Marquis de Havrech (196) et les Srs Berths (197) et Scharenbarg
f 115r (198) Et estant iceluy S^r / de Glymes monté les degrez jusques à la porte du dit Conseil d'Estat, il rompit, ou fist rompre icelle porte, que ne luy estoit ouverte, suivant ses soldats à la fil, donnerent quelques harquebousades, et icelle porte ainsi facilement ouverte, apprehendirent et emmenerent prisonniers iceulx Srs du Conseil, au logis dict le Broothuis, sur le dit grand marche, allant, quant et quant aussi prisonnier le Docteur Foncq (199), n'agueres envoyé de Rome, et pourveu d'estat de Conseillier du dit privé Conseil, natif d'Hollande (200), le Doctor Del Rio, lequel en estoit pourveu par le dit Duc d'Alve, et apres Conseillier de ce Conseil privé Boisot (201), peu paravant Advocat fiscal de la Chancellerie de Brabant Tous lesquels prisonniers estoyent accostez, allant és dits prisons, les dits soldats, et le dit Glymes devant

Le dit emprisonnement du Conseil d'Estat procedoit d'une haine du peuple et estoit imprudemment pratiquee en une secrete conspiration des Srs de Heese, de Barseel (202), Marquis de Bergues, des Abbés de St Gertrudt de Louvain (203), de Perch (204) et quelques aultres, à l'insceu du plus grand part des Estats de Brabant, qu'ils en estant requis par les Colonnels Allemans, Polwijler (205), Fronsberg (206) et Fugger (207), par lettres, de relaxer les dits Srs du Conseil, ou declarer la cause du dit emprisonnement, avec menaces, qu'aultrement ils sçavoyent ce qu'ils auront à faire dequoy estonnez les Estats dudit Brabant, desadvoyerent le dit fait et le mettoient sur les dits Srs de Heese, Barseel et
f 115v Abbees sus dits dont l'Abbé / de Perch mourut incontinent de peur et le Sr de Barseel, Heesen et aultres estoyent prests de s'enfuyr et laisser les pays tomber en evident danger et ruine Car tous les villes et fortes places en tous les pays

estoyent encores gardez de la part du Roy, qu'il avoit lors encores en ce pays plus que quarante mille hommes (208); où au contraire les Estats n'avoient que dix ou douze compagnies nouvellement enrollees et quelque petit nombre des chevaulx. Et s'en augmentoit le danger parce que les aultres Estats, à sçavoir de Flandres, Arthois, Haynault et aultres refusoient comparoir devant la relaxation des dits S^{rs} oultre ce qu'il n'avoit ni seau, ni Secretaire du Conseil, ni autorité pour faire legitime convocation, durant ce danger. Les dits de Heese, Berseel, et aultres prennoient leur refuge vers le Sr Duc d'Arschot en sa maison de Bruxelles, où estant mis l'affaire en deliberation, demonstroyent d'estre en grande peine et perplexité. En fin fut on aussi appelé à la dite communication par le dit Duc, qui dit, n'estre meilleur expedient, si non que les dits d'Heese, Berseel et aultres, declaroyent ouvertement, que c'estoit leur faict et qu'ils avoyent grande raison et juste cause pour l'avoir faict. Laquelle ils ne vouloyent declarer, si non en la pleine assemblee des Estats Generaux de tous les pays: ce qu'en fin apres quelques discours fut resolu et effectué par le dit Heesen et aultres. Les dits Colonels Allemans estant advertis de ladite declaration, s'esmerveilloient et prennoient soupçon de quelque grand / crime des dits S^{rs} prisonniers, comme

f. 116r aussi faisoient les aultres, tant des Estats que du peuple. Incontinent apres fut relaxé entre aultres le President Sasbout, avec les secretaires Scharenberge et Berty, pour depescher en forme accoustumee lettres de convocation aux Estats de tous les pays, y joinct des lettres dudit Sr Duc d'Arschot, qui avoit grand credit par Flandres, Haynault et Arthois: de sorte que bien tost apres les Estats de toutes Provinces se trouvoyent assemblez à Bruxelles. Et comme pendant la convocation des dits Estats, plusieurs insolences et actes execrables se commettoient, et que Rhoda, estant au chasteau d'Anvers, s'en attribuoit le gouvernement des pays, faisant commandemens aux villes et garnisons, comme gouverneur, le peuple et aussi les Estats venoyent à une si grande indignation et alteration, que le dit faict d'emprisonnement des S^{rs} demeuroit arriere et passa per silence, estants les Estats irritez, comme dit est, empeschez pour y pourveoir et mettre ordre contre les debordemens du dit Roda et foules des Espaignols. Et à cest effect le dit Sr Duc d'Arschot fut choisi pour General, qui avec les Estats faisoit surprendre plusieurs places et forteresses, occupez par les gens du Roy.

Suivant le commencement de l'assemblee des Estats Generaux au dit Bruxelles, à sçavoir, de Brabant et quelques aultres, se feist une petition de la part des

f. 116v dits Estats illecq assemblez, pour subvenir aux despens, qu'il / convenoit pour les gens de guerre à la deffence du pays. Les bourgeois de Bruxelles fort joyeux de la prinse des dits Srs du Conseil (que plusieurs demandoient avoir mort) accordèrent le 20e denier, esperant estre gardez et preservez des forces et oultrages des dits ennemis; ne ayant auparavant icelles apprehensions des dits S^{rs} voulu accorder aucune demande, disant qu'ils ne donnoient argent, que pour leurs ennemis. Et se commençoient au dit temps faire plus grandes ligues, unions et signatures entre les Srs Estats des pays et autres, y envoyant à tous costez pour solliciter plus grande union et alteration entre les bourgeois et garnisons des villes et fortresses, tenans encore la partie du Roy. Ce que succedoit en plusieurs

lieux, à cause du trepas du Commander Mayeur, faute d'autorité et mauvais paijements entre les soldats, avec l'inclination du peuple, par l'esperance de plus grande liberté.

Un François Martini Stella, praticien et versé de divers langages, fut lors envoyé aux pays de Gueldres, Overysse, Frise, Groningen etc. (209), où les Magistrats et autres principaux demonstroyent bonne inclination. Mais s'excusoient, de ne se pouvoir declarer, pour les garnisons des Allemans, qui occupoyent leurs villes. Le dit Stella fut constitué prisonnier à Groningen par le Gouverneur Caspar de Robles (210) et miserablement gehenné, pour declarer sa charge et instructions. Mais riens declaroit il, endurant tous le torments en grande patience. Durant encore sa prison, la garnison de Walons se meit en mutination contre leur Colonel Robles, le / mettant en prison (211) et en ostant le dit Stella, luy prestant le serment de fidelité pour les Estats Generaux, et le renvoyant à Bruxelles pour en faire rapport.

Les garnisons Allemandes estoient en tout 72 enseignes, tenans garnison non seulement au pays de Gueldres et Overysse (212), mais aussi en beaucoup de villes de Brabant, comme Boisleduc, Malines, Breda etc. pretendans payement de quatre ans. Les Estats feirent grand devoir d'appointer avec eux, mesmes le Duc d'Arcot y fait beaucoup. Mais la commune de Bruxelles se desfia de luy, murmurant encores, que sous semblable pretext d'accorder avec les mutins Espaignols, il avoit aydé à faire sortir Rhoda et Julien Romero. Pour laquelle desfiance le dit Duc se voulut retirer de Bruxelles, mais le Magistrat et principaux le prièrent, d'y vouloir demeurer. Ce qu'il fit et redressa l'estat publicq, qui lors estoit en extreme danger. Et sans l'autorité, maniance et direction du dit Duc eussent les Provinces tombé es mains de leurs ennemis, en perpetuelle servitude (213). Les Contes de Bossu, Hierges et Megen (214) commandoyent sur trois Regiments d'Allemans au pays de Gueldres et Utrecht. Pour les quels gaigner envoya le Prince d'Orange devers eux, leur offrant toute amitié et faveur et participation d'autorité, s'ils choisissoient le party de la Generalité et n'entrer en traité ou communication particuliere avec Don Jean (215). Promeit aussi de moyenner la delivrance du Conte de Berlemont, pere des deux susdits Hierges et Megen. Lesquels promeirent au Prince tout ce qu'il desiroit. Mais f. 117v Hierges / ne se pouvoit contenir de faire un tour secretement vers Don Jean: parquoy le Prince ne fait plus cas de luy, ains le tenoit suspect et avançoit Bossu, estant alors à Utrecht.

Les grandes villes en Brabant commencerent alors de dresser de colleges, comme à Anvers et Bruxelles furent establis colleges de 18 personnes, choisis par les nations; lesquels s'attribuerent l'autorité et surintendance des affaires concernans la deffence de leurs villes et quartiers, ne laissant quasi aux Magistrats, que la maniance des proces civils et criminels.

En Octobre 1577 sortit de l'assemblee des Estats Generaux Louys Carlier, pensionnaire de Mons en Hainaut, luy estant monstree une sienne letre escrite au Don Jean, pour l'avertir de ce qui se passoit. Comme en estoit aussi sorty l'Evesque d'Ypre (216) et quelques autres, demonstrant avoir bonne affection au dit Don Jean, tendans par leur avis et opinions renvoyer autrefois vers le dit Don

Jean, pour le fait de la paix et éviter la guerre contre luy.

- La nuit de St Michel (217), l'an 1577, le Duc d'Arscot, contre l'avis de son conseil, se laissoit choisir Gouverneur de Flandres. Et le 23 d'Octobre il partit de Bruxelles pour Gand, estant sa commission depechee par les Estats Generaux. Y estant receu (218), se mettoit incontinent avec les S^{rs} d'Oignies (219), Mouqueron (220), Swevegem (221), Rassingem, le President de Flandres (222) et aultres suspects au Sr de Ryhoven (223), Jean d'Embyse (224) et autres, qui comme bons patriots estoient lors en credit et grande autorité envers ceux de Gand. Et pour ce que le dit Duc ne s'estoit adressé à eux, ny avoit demandé leur avis pour bien gouverner, ils le suspectoyent et persuadoient aux bourgeois, qu'ils estoient tous trahis et que chacun eut à se mettre en armes, pour se defendre. De sorte qu'estans eschauffez les dits bourgeois et tous en armes, ils apprehenderent la nuit suivante (225) le dit Duc, avec tous les autres S^{rs} ensemble le President (226) et Evesques de Bruges et Yperen (227), publiant une justification et causes du dit saisissement et chargeant les dit S^{rs} auoyent protesté en la derniere assemblee des Estats en la ville de Gand: lequel protest fut dicté par le Sr de Champaigny et escrit par les mains du Sr Swevegem, contre le Gouverneur de Brabant, à sçavoir le Prince d'Oranges (228), à fin que le gouvernement demourant depourveu, dissensions et desunion se pourroyent practiquer entre les pays bas et signamment entre les Provinces de Brabant et Flandres. Aussi on leur mit sus, qu'ils estoient d'intention de amener l'Archiduc Matthias (229), frere de l'Empereur, en la ville de Termonde, pour tenir frontiere contre Brabant et ainsi separer les pays bas, rendant le dit Matthias fort et puissant et le faisant Gouverneur general, sans le sçeu et autorité de sa Ma^{té} et sans l'aggregation des Estats Generaux et faire eriger un nouveau Conseil d'Estat à Gand ou Termonde, à leur fantasie etc. Le contenu du dit discours procedoit plus d'une haine et envie des dits Ryhoven, Embyse et autres que de la verité: combien qu'il y eut soupçon contre les dits S^{rs} à cause que le dit Rassingem, Evesques et autres / favorisoyent Don Jean et que le Duc d'Arscot avec quelques autres, voyans continuer le malentendu avec Don Jean et journellement augmenter les confusions et miseres avoyent sans preallable communication avec le Prince, fait traiter avec l'Archiduc.

Le 27 de Janvier presterent serment les Conseillers d'Estat nouvellement establis par la direction du Prince d'Oranges, Lieutenant general de l'Archiduc. Les noms des dits Conseillers sont le S^r de St Aldegonde, Lijsfelt (230), Sr de Fromond (231), Sr de Fresin (232), l'Abbé de Marole (233), le Docteur Elbertus Leoninus (234), le pensionnaire de Bruges Moetkercke (235), le Conseiller du Conseil en Flandres Me Peter de Bevere et quelques autres. Aussi presterent le serment le Marquis de Havre (236) et le Sr de Lykercke (237), chefs de finances: ensemble Damhouder (238), Ringout (239), Oyenbrugge (240), commis; Schets Thresorier (241); et Baext (242) Receveur general.

Le Baron de Selles (243), à sa premiere arrivee, avec la creance et instruction du Roy, pour traiter la paix, disoit que sa Ma^{té} se conformeroit à la pacification de Gand. Mais bien tost apres vindrent lettres de sa Ma^{té}, contenans entre autres pointes, que de la pacification de Gand on n'auroit à dire ny parler (244).

Plusieurs des Estats n'entendoyent faire la guerre offensive, mais bien defensive comme aussi le Sr Lazarus Swendi (245) par ses lettres avisoit au Sr Prince et le D^e Leoninus, qui avec la plus part des gens de bien l'eussent bien voulu ensuyvre Mais les crieries des grands patriots et commun peuple prevaloît, avec indicible dommage des pays bas, à raison qu'on feît venir avec excessives despenses
 f 119r une infinité de Reitres Allemans sous la conduite du Duc Casimir (246), en vain, et sans raison veu que l'armée des Estats estoit alors souffisante pour defendre les limites du pays et que rien d'importance restoit pour invahir et occuper, avec apparence de quelque succes

Don Jean ne voulut ouyr les Ambassadeurs de France et Angleterre, venans pour moyenner la paix, disant, qu'ils n'avoient à se mesler des affaires du Roy son maistre et ses pays bas

Quand le Conte d'Efmond (247) en Juing 1579 essayast en vain d'occuper la ville de Bruxelles, il avoit au mesme instant promis aux Estats Generaux estans a Anvers, de secourir avec son Regiment la ville de Maestricht, a quelle fin les Estats luy fournirent de l'argent, procede des dons liberaux des bourgeois d'Anvers Mais sortant d'Anvers, au lieu de marcher avec son Regiment et quelques compagnies de cavallerie vers Maestricht, print la route de Bruxelles, y entrant pour la bonne confiance, que les bourgeois y avoient de sa fidelité, feignant d'un grand matin de sortir de la ville, pour aller descouvrir les ennemis, gaigna la porte, par l'ayde d'aucuns soldats cachez pres de la ville et a l'instant feît entrer l'entiere trouppé

Au mesme temps l'Abbe de St Gertruyd a Louvain, qui avoit esté un des auteurs des troubles, estant avec autres Deputez en la diete de Cologne, changea d'opinion et quittant l'union des Estats, se conformoit avec ceux d'Arthois et Haynault et tenant la partie du Roy, s'enforçoit d'induire et persuader à la
 f 119v mesme / partye ceux de la ville de Boisleduc (248)

A quoy les dits de Boisleduc estoient plus enclins, tant à cause du desastre de la ville de Maestricht (249) et confusion en suïvie, que aussi, et principalement, que incontinent apres la sortie des garnisons Allemans, ceux de la Religion reformee et patriots en la dite ville de Boisleduc par plusieurs menees taschoyent ad-vancer les presches et aultre exercice de la Religion reformee, au mescontentement du Magistrat, et plus grande partie de la bourgeoisie Et combien que le Sr de Borstel (250), gouverneur au dit Boisleduc, avoit fait plusieurs debvoirs, toutesfois les dits patriots, avec intelligence de ceux d'Anvers et Bruxelles, passoyent oultre en leur pratique et machination des surprinses et aultres oultrages si avant, que au mois de septembre 1578, ils s'avancoyent par force de recevoir trois compagnies d'infanterie en leur assistance mais furent reboutez par les aultres de la bourgeoisie, dont en apres ceux du Magistrat et mestiers de la dite ville se sont plaincts au dit Sr Archiduc, en demandant Commissaires, pour s'en informer et remedier, comme aussi à cest effect furent deputez le dit Doc-teur Leoninus et le S^r d'Oorschot et Duffele (251)

Quoy ensuyvant se sont les dits S^{rs} deputez transportés au dit Boisleduc, où ils ont faict debvoir, que apres plusieurs debats, parties ont esté accordees, que ceux de la Religion reformee auroyent deux Eglises pour l'exercice de leur Reli-

gion, avec aultres poincts et articles portez par le traicté, qui sur ce fust faict
 f 120r (252) Et combien le dit accord fut volontairement, et avec grande joye / accep-
 té par les ambedeux parties, neantmoins les dits patriots ne pouvoyent estre en
 repos, ains passoyent oultre par diverses menees, pour s'en asseurer de la dite
 ville de sorte qu'au mois de Juillet 1579 les parties se sont rencontrees en
 armes, se combatans longuement (253), jusques a ce que ceux de la Religion
 furent dechassez, avec le Sr de Lockeren (254), lors gouverneur hors de la ville,
 y estants demeurez plusieurs morts et blessez, tant de l'ung costé que de l'aut-
 tre Dont estant adverti le dit Sr Archiduc et Prince d'Oranges renvoyerent in
 continent les dits S^{rs} D Leoninus, Oorschot et Duffele (255), pour asseurer la
 ville et appaiser le trouble et mal entendu, mais travailloyent les dits S^{rs} deputez
 en vain, non obstant que les dits du Magistrat faisoient semblant, qu'ils vou-
 loient tenir bon et demeurer avec la Generalité, sans que ceux qui estoient sor-
 tis ne retourneroyent et qu'ils auroyent au lieu du dit Sr Lockeren, le Sr Dum-
 merseel (256) pour gouverneur, qui estoit content et acceptoit la dite charge
 moyennant commission convenable Laquelle fut accorde et envoye tant par le
 dit Sr Archiduc, que par le dit Sr Prince Mais enfin les dits de Boisleduc
 faisoient premierement dilay et apres refus, se conformans avec ceux d'Haynault
 et Arthois (257), nonobstant toutes Remonstrances a eux faictes par les dits S^{rs}
 Commissaires

f 120v Au mois d'Octobre 1580 (258) faisoit on le proces criminel au Sr Guillaume de
 Hornes, Sr de Heese, detenu prisonnier de par le Prince de Parme, charge de
 plusieurs conceptions et entreprises contre iceluy Parme et les siens, estants
 pour le service de sa Ma^{te}, contenant icelles charges 29 articles (259), de soy
 avoir oublie au devoir et serment, qu'il avoit a son souverain S^r et Prince na-
 turel, et se avoir traistrement (260) porte et desloyaument acquité en son en-
 droit, assiste d'un sien serviteur et domestique, son maistre d'hostel dict Muele-
 nare (261), Robert de Merode, Sr de Waroux et de Tyant (262), un surnomme
 Cencourt son Lieutenant, L'Espine, Lieutenant du Cap^{ne} La Biche, avec aultres
 ses complices

Et veu le dit proces criminel instruit a charge et descharge et conclud en
 droict contre le dit Sr de Heese prisonnier, charge et convaincu tant par ses con-
 fessions, que aultrement, de plusieurs secretes meschantes et detestables con-
 spirations Entre aultres, d'avoir tenu a diverses fois secretement assemblees en
 son logys, pour induire, gaigner et suborner divers Cap^{nes} et chefs de guerre,
 estants au service et gages de sa Ma^{te}, d'avoir conspire de surprendre les villes
 de St Ghyslain et de Conde, avec aultres, d'avoir escouté le dit Waroux sur les
 surprises d'Arras, de Bethune et aultres, d'avoir avec ses complices voulu ou
 deliberez faire mutiner l'infanterie Walonne par faulx bruit et faire couper la
 gorge a la cavallerie a la premiere occasion qui se representeroit, d'avoir este
 f 121r traicte, en sa presence, de traistrement saisir les personnes du Marquis / de Ryck-
 bourg (263), Baron de Montigny (264) et aultres bons chefs de guerre, militans
 sous le service de sa Ma^{te}, d'avoir receu lettres du Duc d'Alençon (265) et y en-
 voye le dit Muelenare, son maistre d'hostel, avec lettres de credence, ensemble du

dit Prince d'Oranges; et aultres diverses charges apparantes par le dit proces.

Veus les informations, preparatoire et interrogative, ses confessions et denegations, le recollement d'aucuns tesmoins contre luy produits, et confrontations d'iceux, les moyens par luy alleguez par devant les Commissaires de diverses Provinces à ce deputez, qu'il a employé pour ses excuses, justifications et deffenses, la conclusion de l'Avocat fiscal du pays et Conté d'Haynault contre luy prinse, et tout considéré, le Roy sur ce eu l'advys tant des Presidents et gens de son grand Conseil, que de ses Conseils de Flandres, Arthois, Haynault et des Officiers et gens de Justice en sa Gouvernance de Lille, qui tous ont communication du dit proces, le tout reveu en son Conseil privé avec les dits Commissaires, et rapport en fait bien particulièrement au Conseil d'Estat, en presence du dit Sr Prince, a dict et déclaré le dit de Heese, par ses meschans et detestables crimes et mesfaits sur dits, avoir commis et perpetré crime de lese Mat^é, et pour ces causes l'a condempné et condempne au dernier supplice par l'espee, tous ses biens confisquees au proufit de sa Mat^é. Faict à Mons, le 21 d'Octobre 1580. Prononcé à Quesnoy, le 7 de Novembre du dit an 1580. Et illecq esté executé le lendemain /, 8e jour d'iceluy mois de Novembre (266), ayant pour confesseur le fils du Conte de Barlaimont (267), Archevesque de Cambray. Lequel monta sur le hône (268) ou eschafau, parvient avecq le Cap^{ne} de Justice et Prevost general des dits Provinces reconciliez à sa dite Mat^é. Se voulant iceluy S^r patient mal appareiller à la mort; disant entre peu de paroles qu'il tient, est ceci pour mes recompenses? et haussant ses espaulles se mist à genoux pour la seconde fois, que lors fut depesché par l'Officier des haultes oeuvres. Par où pouvez juger des humeurs et conditions des nobles et grands potentats, et comment les vassaulx et sujets se doivent conduire et maintenir en leurs services, pour ne cheoir en desordre et inconveniens de correction capitale, et aultrement au dernier supplice, par faulte de bon ordre vertueuse, requise pour la garde de l'honneur appartenant à tous, selon leurs rangs et qualitez principales.

NOTLS

1) *Vita Elberti Leonini Gelriae cancellarii quam ipse scribere olim orsus*, cité d'après G H M Delprat, 'Bydrage tot de levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus', dans *Bydragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* 6 (1848), p.179, cf B A Vermaseren, 'Rond het auteurschap der "Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas"', dans *Bydragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 11 (1956), p.224, note 2 et J Roelink, 'Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966', dans *idem* 20 (1965-1966), p 287

2) Archives de l'Etat à Groninge, archives *Pro Excolendo Iure Patrio*, inv no 22, p 11, H Brugmans, *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groninganae bibliothecae*, Groningae 1898, p 356.

3) A G. Roos, *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*, Groningen 1914, p.46

4) A Th. van Deursen, *Jacobus de Rhoer 1722-1813 Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd*, Groningen 1970, pp.87-89.

5) P C. Molhuysen, dans *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, tome IV (1918), col. 531-532 Le 30 juin 1804, R. Keuchenius Driessen tint devant cette société une conférence sur la Pacification de Gand, mentionnée dans H Brugmans, *o c*, p.294 Dans le texte de cette conférence, conservé à la bibliothèque de l'université à Groningue, le nom d'Elbertus Leoninus, signataire de cette

Pacification, ne figure cependant pas. Le 3 janvier 1897 Keuchenius Driessen allait démissionner de cette société (voir Archives de l'Etat à Groningue, archives P.E.I.P., inv.no.9, lettre no.4); cf. J. Roelink, *l.c.*, pp 292-293.

6) H. Brugmans, *o.c.*, p.357. Les recherches faites dans les archives de la société pour savoir comment Keuchenius Driessen est entré en possession de ces manuscrits et pour découvrir des détails sur la vente publique de 1832, sont restées sans résultat.

7) J. Roelink, *l.c.*, p.288

8) *Ibidem*, pp 289-290.

9) B.A. Vermaseren, *l.c.*, pp.222-225.

10) M. Vermaseren traduit ainsi "Excerpta ex Historia Leonini" 'extraits des travaux historiques dont Leoninus était le possesseur' (*l.c.*, p.225), alors que le manuscrit PF 93 de Groningue contient en son titre même, le terme *manuscripta*.

11) J.J. Woltjer, *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962, p.240, note 1; dans la suite cet auteur a également cité un fragment des *Excerpta* dans *Handbuch der Europäischen Geschichte*, tome III, Stuttgart 1971, p 673 et dans. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 89 (1976), p.310.

12) J. Roelink, *l.c.*, p 291 et p 299.

13) *Vita Viglii ab Aytta Zuichemi..*, dans C.P. Hoynck van Papendrecht, *Analecta Belgica*, tome I, Hagae Comitum 1743, *Mémoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas*, éd. par Alph. Wouters, Bruxelles 1858.

14) *Mémoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565-1580*, éd. par J.B. Blaes et A. Henne, (5 tomes) Bruxelles 1859-1866.

15) *Excerpta*, fol. 133v. Cf. G. H.M. Delprat, *l.c.*, p.170

16) On se relèra ici aux principales publications sur Leoninus. J.P. van Cappelle, 'Elbertus Leoninus', dans *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1828, pp 3-204; F.V. Goethals, 'Leoninus', dans *Histoire des Lettres, des Sciences et des Arts, en Belgique et dans le pays limitrophes*, tome I, Bruxelles 1840, pp.98-148, A. Le Roy, dans *Biographie Nationale de Belgique*, tome V, Bruxelles 1876, col 363-377, J. Roelink, *Een honderdtal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus*, Nijkerk 1946.

17) G. H.M. Delprat, *l.c.*, p 165.

18) H. de Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, (4 tomes) Louvain 1951-1955.

19) G. H.M. Delprat, *l.c.*, p.165.

20) J. Roelink, 'Bij de herdenking..', *l.c.*, p.292.

21) Sur la carrière de Leoninus à Louvain, voir notamment. V. Brants, *La Faculté de Droit de l'Université de Louvain à travers cinq siècles*, Paris/Bruxelles s.d., p.11, p.114 et pp.199-202; H. de Vocht, *o.c.*, tome II, p.149, note 1, p.217; tome IV, p.360, note 8, D. van de Auweele, dans *550 jaar Universiteit Leuven*, 1976, p.299.

22) Cité notamment par F.V. Goethals, *l.c.*, p 101, A. Le Roy, *l.c.*, p.364.

23) Cité par J. Roelink, *Een honderdtal brieven...*, p.34.

24) Cf. J. P. van Cappelle, *l.c.*, note 27 (p.108) et J. Roelink, *o.c.*, pp.33-34.

25) P. Bor, *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche Oorlogen*, Leiden 1626, Boeck 35, fol 69

26) R. I. ruin, *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpii Annales 1566-1616*, 's-Gravenhage 1893, p.203.

27) *Ibidem*. La traduction néerlandaise se trouve dans J. Roelink, *Bij de herdenking...*, *l.c.*, p.292.

28) P. Bor, *o.c.*, fol 69, sur Leoninus "hem werdt na ghegeven, dat hy hem in voorspoet niet en verblide, noch in teghenspoet niet en bedroefde, ende altijts even lanckmoedigh was, zonder dat hy hem oock eenighsins verstoorde, wat hem bejegende, maer verdroech alles patientlyck, sonder sijn ghemoedt erghens in te ontrusten." Hugo Grotius le caractérise comme "homo natura consecutus, quo veterum magistrorum praecepta nituntur, ut affectu pene omni vacaret" (*Hist. de Reb. Belg.*, Lib. VII, Amsterdam 1658, p.506, citation empruntée à J. P. van Cappelle, *l.c.*, p.108, note 28).

29) Les oeuvres imprimées de Leoninus sont mentionnées notamment dans J. P. van Cappelle, *l.c.*, pp.152-153, A. Le Roy, *l.c.*, col 376-377, J. Roelink, *Een honderdtal brieven...*, *o.c.*, pp.42-43 et dans *550 jaar Universiteit Leuven*, p.299.

30) C. P. Hoynck van Papendrecht, *o.c.*, pp 212-213

- 31) 550 jaar Universiteit Leuven, p 65 p 296 et p 299 cf V Brants, *o c*, p 12
- 32) G H M Delprat, *l c*, p 166
- 33) Voir I H van Leghen, *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz*, tome II, Utrecht 1960, p 465, J den Tex, *Oldenbarnevelt*, tome I, Haarlem 1960, pp 50-52
- 34) Cite par J Roelink, *o c*, p 45
- 35) H Schilling, 'Der Aufstand der Niederlande Bürgerliche Revolution oder Litenkonflikt?' dans *200 Jahre amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung*, ed H U Wehler, Göttingen 1976, pp 181 184
- 36) J Roelink *o c*, p 46
- 37) Cf G H M Delprat, *l c*, p 167 Ch Piot, *Histoire des troubles des Pays Bas, par Messire Renon de France*, tome I, Bruxelles 1886, pp 443-444
- 38) G H M Delprat *l c*, p 168
- 39) L P Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange*, tome III, Bruxelles/Leipzig/Gand 1851, p 374, note
- 40) *Archives*, tome VI, pp 469 et 501
- 41) P A M Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten, 1566 1584*, Nijmegen/Utrecht 1956, p 74
- 42) On en trouvera le texte dans P Bor *o c*, Boeck XIII, fol 101 et une traduction anglaise dans *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, ed I H Kossmann et A F Mellink, Cambridge 1974, pp 177 179 cf L P Gachard, *Actes des Etats Generaux des Pays Bas 1576-1585*, tome II, Bruxelles 1866, p 182 et P A M Geurts, *o c*, pp 86 87
- 43) Imprime dans *Centvria Consiliorum Clarissimi Iurisconsulti Elberti Leonini, Primarii iuris civilis Professoris in florentie paulo ante Academia Lovaniensi, et Cancellarii Ducatus Geldriae et Comitatus Zutphaniae Adiecta est eiusdem Auctoris Oratio in Ordinibus generalibus habita, tempore Colonien-sis de bello, de religione et pace, per Belgium*, Antverpiae 1584 et D Gerdes, *Scrinium antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad Historiam Reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, tomus I, pars I, Groningae et Breae, no 5, pp 309 318 J P van Cappelle, *l c*, pp 159-169 (traduction neerlandaise *ibidem*, pp 169 181) mentionne dans L P Gachard, *o c*, pp 294 295
- 44) G H M Delprat, *l c*, p 169
- 45) P C Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, tome I, s-Gravenhage 1913, pp 25-26
- 46) Les activites de Leoninus comme chancelier de Gueldre meritent de plus amples recherches Ici on ne renvoie qu'a A Aarsen, 'Ien beroemd Gelderschman en zijn zoon Eene aanteekening', dans *Geldersche Volks Almanak* 19 (1853), pp 82 89 et A W van de Bunt, 'Fibertus Leoninus, kanselier van Gelderland', dans *Gelders Oudheidkundig Contactbericht*, no 40, 1969, pp 1-6
- 47) J Bruce, *Correspondence of Robert Dudley, Earl of Leycester, during his Government of the Low Countries in the Years 1585 and 1586*, London 1844, p 485 (cf p 46 et p 58) Cf L J Roger, *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen/Utrecht 1948, p 15 Cf le jugement de Leicester sur Leoninus 'My opinion ys, that the old chauncelor is the fittest for many respectes ' (H Brugmans, *Correspondentie van Robert Dudley graaf van Leicester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*, tome I, Utrecht 1931, p 276)
- 48) R I ruin, *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpi Annales*, p 140
- 49) Voir D van den Auweele dans *550 jaar Universiteit Leuven*, p 299 et le catalogue d'exposition *Eenheid en Scheiding in de Nederlanden 1555 1585*, Gent 1976, p 216
- 50) R I ruin, *o c*, p 140 "si est aliqua religio, absque dubio Romana est vera", cf J den Tex, *o c*, p 89
- 51) Le 18 mai 1578, Philippe Marnix de Ste Aldegonde ecrivait a Leoninus "Nihil enim est in te quod non sit suavissimum, si hoc unum demas, quod nimium es atheologus Dum enim tuis illis formulis, quid dico formulis? imo oraculis, neminem laedere, honeste vivere, aliusque tanquam scopulis inhaerescis, videris mihi Apostolorum omnium ac Prophetarum laborem omnem prope inanem ducere" dans A Lacroix, *Oeuvres de Ph de Marnix de Sainte Aldegonde Correspondance et Mélanges*, Paris/Bruxelles 1860 p 245 citee dans *Archives*, tome VI, p 503 et J P van Cappelle, *l c*, p 115, note 30 Cf W A Nolet, *Marnix als theoloog Historische inleiding*, Nijmegen 1948, pp 103-104
- 52) J Huizinga, 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw Een schets', dans *Verzamelde*

Werken, tome II, Haarlem 1948, p 452

53) J J Woltjer, 'Het beeld vergruisd?' dans *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 4 (1972), pp 137-138

54) G H M Delprat, *l c*, p 179, cf ci-dessus note 43

55) En tant que souverain des Pays-Bas bourguignons et habsbourgeois, Charles-Quint abdiqua à Bruxelles, le 25 octobre 1555, en faveur de son fils Philippe II

56) La trêve conclue le 5 février 1556, à l'abbaye de Vaucelle, pres de Cambrai, n'aboutit que le 3 avril 1559 à la Paix de Cateau-Cambresis, ratifiée le 15 mai 1559

57) La bataille et la prise de Saint-Quentin eurent lieu le 10 août 1557, jour de la St Laurent

58) En 1560, Philippe II épousa Elisabeth de Valois (1545-1568), fille d'Henri II de France et de Catherine de Médicis

59) Les Etats-Généraux se réunirent dans cette intention à Gand, le 7 août 1559 Philippe II quitta définitivement les Pays-Bas, par Flessingue, le 25 août de cette même année

60) Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586), évêque d'Arras depuis 1538, fut nommé archevêque de Malines le 25 novembre 1561 Le 25 février 1561, il avait été promu cardinal, voir M van Durme, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)*, Brussel 1953, *passim*

61) Les soldats espagnols ne se retirèrent que le 10 janvier 1561

62) Pour une plus exacte évaluation du nombre des victimes de l'Inquisition, voir J Scheerder, *De Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw*, Antwerpen 1944, pp 102-105 et P F Valvekens, *De Inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, Brussel/Amsterdam 1949, pp 337-338

63) La duchesse Marguerite de Parme fut gouvernante des Pays Bas de 1559 à 1567

64) Pour la composition de ce Conseil d'Etat, voir M Baelde, *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578) Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel 1965, pp 221-222

65) Par la bulle *Super universas* (mai 1559) du pape Paul IV

66) Wigle ab Ayta de Zwichem (1507-1577), surnommé Viglius, fut depuis 1549 président du Conseil Privé et depuis 1554 président du Conseil d'Etat et membre de la Consulta avec Granvelle et Berlaymont

67) Comte Guillaume de Nassau (1533-1584), prince d'Orange depuis 1544, fut notamment membre du Conseil d'Etat, membre de l'Ordre de la Toison d'Or, stathouder de Hollande, Zélande et Utrecht

68) Le comte Lamoral d'Elgmont (1522-1568) fut membre du Conseil d'Etat, membre de la Toison d'Or, stathouder de Flandre et d'Artois

69) In margine *Videtur author scriptorem suam Gallice cepisse postmodum in Latinam linguam voluisse transferre, quod non absolvit*

70) Philippe de Montmorency (1524-1568), comte de Hornes, membre de l'Ordre de la Toison d'Or, et, depuis 1561, membre du Conseil d'Etat

71) Cf *Vita Viglii*, p 38 "symbolo quodam manipuli sagittarum vestibus servitorum insuti" et *Notae ad Vitam Viglii*, p 182 "Non hic primum confederationis signum fuit Gestarant famuli prius atras vestres, et super pallii latus, aureo intermitente filo, morionis cucullum, tamquam ludibrium, quod non obscure ad Granvellanum referebatur Cum id Gubernatricem offenderet, loco cuculli repositus fasciculus sagittarum, qui procerum concordiam indicaret"

72) Tomas Armenteros, espagnol et secrétaire particulier de la duchesse de Parme A cause de la façon malhonnête dont il s'enrichit dans l'exercice de cette fonction, il fut surnommé *Argenterios* (cf *Memoires anonymes*, tome I, p 46, note 2)

73) Fin février 1564

74) Thomas Perrenot, seigneur de Chantonnay (Champtonnay)

75) Il faut comparer ce texte français (depuis la note 69) avec la *Vita Viglii*, p 38

76) Dans les notes autobiographiques d'Elbertus Leoninus "Ik vond den cardinael (voor zijn vertrek uyt Nederland) seer neederig en geneegen tot de vrede, indien Orangie en Elgmont tot deselve eenigzins hadden overgehield" (G H M Delprat, *l c*, p 166)

77) Fernando Alvarez de Toledo, duc d'Albe

78) Comparez la note 72 avec la *Vita Viglii*, pp 38-39

79) In margine *Consilium Auraici* Guillaume d'Orange tint son interminable discours, reste fameux,

devant le Conseil d'Etat, le 31 décembre 1564, cf *Vita Viglii*, pp.41-42.

80) C'est que Viglius fut frappé d'apoplexie le 1 janvier 1565, lendemain du discours de Guillaume d'Orange, voir *Vita Viglii*, p.42

81) Il partit de Bruxelles le 18 janvier 1565.

82) Cf. *Vita Viglii*, p.43 "Se mille mortes oppetere malle, quam ab Catholica Religione vel latum unquam discedere".

83) Il s'agit des lettres dites du Bois de Ségovie, des 17 et 20 octobre 1565.

84) Pour le nom de ces neuf personnes, voir *Notae ad Vitam Viglii*, p 186.

85) Alexandre Farnèse, duc de Parme, fils de la gouvernante Marguerite, épousa à Bruxelles, en décembre 1565, Marie, fille du prince I douard de Portugal et d'Isabelle de Bragance, cousine germaine de Philippe II.

86) Le comte Pierre Ernest de Mansfeld était gouverneur de Luxembourg, après l'éloignement de Granvelle, il quitta l'opposition, dirigée par les nobles.

87) Le 30 novembre 1565

88) Pour l'interprétation injuste du discours de Viglius sur l'apôtre André, voir *Vita Viglii*, p.44, selon F.Rachfahl, *Wilhelm von Oranien und der niederländische Aufstand*, tome II, 2, Halle 1908, pp.532-533, c'est surtout Nicolas de Hames qui ajouta aux pieux propos de Viglius un commentaire sarcastique.

89) Philippe de Croy, duc d'Aerschot, prince de Chimay, comte de Beaumont, était depuis octobre 1565 membre ordinaire du Conseil d'Etat.

90) Charles de Brimeu, comte de Meghen, stathouder de Gueldre depuis 1560.

91) Philippe, comte de Ligne et de Fauquenberg, conseiller et chambellan de Philippe II.

92) Antoine de Lalaing, comte de Hoogstraeten, gouverneur de la ville de Malines.

93) Jean de Ligne, comte d'Arenberg, stathouder de Frise, Overijssel, Groningue et Lingen.

94) Flore de Montmorency, comte de Montigny, frère du comte de Hornes.

95) Jean, comte de Frise orientale et d'Over-Lmden, gouverneur des pays de Limbourg, Fauquemont, Daelhem et autres d'Outremeuse.

96) Jean de Glymes, marquis de Berghen, membre du Conseil d'Etat et gouverneur de Valenciennes et de Cambray.

97) Philippe de Montmorency, seigneur de Hachicourt, oncle des comtes de Hornes et de Montigny, et président du Conseil des Finances depuis 1554.

98) Charles, comte de Berlaymont, membre du Conseil d'Etat depuis 1554.

99) Philippe Nigri avait été chancelier de l'Ordre de la Toison d'Or depuis 1546.

100) Cette lettre date du 18 décembre 1565.

101) Cf. *Vita Viglii*, p.45. "Qua conclusionē accepta, Princeps Auriacensis cuidam in aurem dixit (qui post id retulit) quasi laetus gloriabundusque. visuros nos brevi egregiae tragoediae initium".

102) Le 22 janvier 1566, les villes principales du Brabant Bruxelles, Anvers, Louvain et Bois-le-Duc transmettent leur remontrance. Voir P.Bor, o.c., *Ferste Boeck*, fol. 26r-27v.

103) Les rencontres eurent lieu fin février au château de Guillaume d'Orange à Breda et le 13 mars à Hooghstraeten.

104) Le comte Louis de Nassau, frère de Guillaume d'Orange, participa à la préparation du 'Compromis des Nobles' (décembre 1565) et établit les contacts entre ce compromis et les consistoires calvinistes.

105) Le comte Henri de Brederode, seigneur de Viane, présenta à Bruxelles, le 5 avril 1566, au nom des nobles mécontents la supplique ('Smeekschrift') à la gouvernante Marguerite de Parme.

106) Flore de Pallandt, comte de Culenborg, qui mit son hôtel de Bruxelles à la disposition des nobles mécontents, pour leurs réunions.

107) Il faut lire "1566".

108) Selon Maximilien Morillon, Libertus Leoninus s'efforçait pendant cette période d'apaiser les esprits des rebelles, dans sa Gueldre natale. Le 7 avril 1566, de Bruxelles, Morillon écrivait élogieusement à Granvelle à propos de "la diligente et grande sollicitation de Libertus: que a en ce fait ung grand service au publicque, et que servira d'exemple aux autres magistrats des villes..." (F.Pouillet, *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, tome I, Bruxelles 1877, p.197: phrase déjà citée par M.J. Roelink, l.c., p.286). Le 16 juin 1566 Morillon écrivait à Granvelle "Il n'y aura aussi que bien que

Elbertus l'entende, qui est alle *in patriam* dont je suis joyeux, car il fera bon office " (F Poulet, *o c*, p 308)

109) In margine *S^f Trou* Dans cette ville située sur la territoire liegeois se rassemblèrent environ deux cent nobles, le 15 juillet 1566 Quatre jours plus tôt, de Bruxelles, Morillon, parlant de "Sainctron", écrivait à propos de la patience de Leoninus "Pour rompre la dicte asssemblée, il sambleroit bon a Elbertus que Son Alteze depeschit lettres d'abolition et pardon a tous que ont signe contre l'Inquisition, et que de ce elle se fait fort que Sa Majesté ne resentiroit jamais voulu mecre, et que au surplus chascun se partit comme bon et léal subject et vassal " (F Poulet, *o c*, p 358) Evoquons la pondération du jugement de Leoninus dans cette affaire, telle qu'elle ressort de ses notes autobiographiques "want in den beginne, als de hertoginne van Parma nog in Nederland was, en als alle de heeren van het Gulde Vlies en de voornaemsten uyt den adel tzidderden van angst, en voor den toorn des konings schrikten soo had hij omtrent de kleyngheden, die sij bedreven hadden, moeten oogluiken en hen wederom in genaede moeten aenneemen" (G H M Delprat, *l c*, pp 173-174)

110) Ce qualificatif méprisant à l'égard des iconoclastes n'est pas exceptionnel M J Roelink (*l c*, p 298) a déjà fait remarquer le peu d'attention que Leoninus attachait à tout ce que n'était pas son environnement social propre

111) C'est à Louvain que Leoninus fut directement confronté au mouvement iconoclaste, que s'était violemment déclenché le 10 août 1566 (jour de la Saint-Laurent) au couvent de St Laurent à Steenvoorde, dans le quartier ouest Mais dans cette ville universitaire, en rassemblant leur forces, les "studiosi et cives" surent, au dernier moment, prévenir les actes illégaux et les violences et Leoninus prit une part importante à cette action C'est ainsi que, le 25 août, de Louvain, Morillon, témoin oculaire, pouvait écrire à son ami Granvelle " Je voudroie que Vostre IIIme S^{rie} veiest nostre docteur Elbertus, habille en soldat S'il fust aussi fort comme il est long, bon et saige, ce seroit ung grand capiteine Il faict ung service increable a ceste ville et au publicq" (L Poulet, *o c*, p 435 et p 435, note 2) A peine un mois plus tard, selon le même témoin, Leoninus faillit être molesté, et n'échappa aux coups que de justesse "Le docteur Elbertus fut affronté mardi an dict Anvers d'aulcuns hérétiques, mesmes d'ung qui at este icy en prison, duquel mes lettres précédents font mentions, et luy heussent taict un mauvais tour, ne fust este qu'il feist tirer son chariot jusque au logs de M le prince, qu'est loge sur les Schetz, jusque ou ils le suivirent " (*ibidem*, p 505)

112) Le 18 août 1566, de Louvain, Morillon écrivait à Granvelle "Elbertus a envoié au prince d'Orange le gouverneur (= Henri de Wittpergh) de son fils, que demeure icy, pour l'admonester de garder la Religion et l'auctorité du Roy " (L Poulet, *o c*, p 417 pour l'appréciation modérée de Leoninus au sujet du prince d'Orange, cf *o c*, tome II, Bruxelles 1880 p 199, p 222, p 243 et G H M Delprat, *l c*, p 168)

113) Philippe de Ste-Aldegonde, seigneur de Noircarmes, grand bailli et capitaine-général du Hainaut et de Cambrai depuis le 1er juillet 1566, et membre de l'Ordre de la Toison d'Or depuis le 19 août de la même année

114) Comparez ce passage au sujet d'Anvers, avec ce jugement extrait de la *Vita Viglu* (p 49) "Ant-verpiae vero accitis aliunde concionatoribus, tam Calvinisticae, quam Martinianae sectae, quae Augustanae Confessionis titulum praeferabat, Auriacensis Magistratusque, Ducissa contradicente, templum nova erexere"

115) In margine *Deffiance de la Duchesse contre le Prince d Oranges*

116) Lire "Waterloo"

117) Maximilien Vilain, baron de Rassenghien, fut nommé en 1567 gouverneur de Lille, Douai et Orchies

118) Le gros de l'armée rebelle fut anéanti le 29 décembre près de Lannoy, par Noircarmes, qui s'empara ensuite de Tournai le 2 janvier 1567

119) "Austruweel" village au nord d'Anvers

120) Philippe de Lannoy, seigneur de Beauvoir, depuis le 13 novembre 1566 chef de deux compagnies d'arquebusiers pour la garde de la duchesse de Parme

121) Jean de Marnix, seigneur de Toulouse, frère aîné de Philippe de Marnix, seigneur de Ste-Aldegonde

122) Cf *Memoires anonymes*, tome I, p 31 "sur le lieu dict le Merrebrughe"

123) Il s'agit vraisemblablement du capitaine Thierry de Brecht, cf *ibidem*

124) Cf la *Vita Vigli* (p 52) "paulo post missa in Germaniam pretiosa supellectile", et F Rachfahl, *o c* , p 886 "Was er (= le prince d'Orange) selber nach Deutschland mitnahm, das war nicht viel an barem Gelde, mehr an Pretiosen und anderen Mobilien" et *o c* , p 94

125) Willebroek, bourgade près de Malines, sur le canal récemment creusé entre Bruxelles et Anvers

126) Le 22 avril 1567, l'Albertus Leoninus s'était rendu chez le prince d'Orange à Breda. Voici ce qu'en dit Morillon "le docteur Elbertus m'a dict comme il at esté à Breda environ deux heures avant le parlement de M^r le prince, pour vers luy adssister Melchior Schetz " (p 418), "le dict docteur dict qu'il trouvit le dict S^r (= le prince d'Orange) triste, et assez aspre, mais résolut en prompt en toutes ses responses" (I Poullet, *o c* , p 418 et p 420), cf F Rachfahl, *o c* , p 888

127) Le 11 avril 1567

128) Le 28 avril 1567

129) Jean Scheyfve, seigneur de Rhode-Sainte-Agathe, chancelier du Brabant depuis 1557

130) Jean de Merode, seigneur de Petershem

131) Ces evenements eurent lieu le 6 juin 1567

132) Michel Herlin, chef des insurgés de Valenciennes, était "ung riche marchant" (*Mémoires anonymes*, pp 18-19 et p 38)

133) Les freres Didier et Gilbert de Batenbourg-Bronkhorst furent exécutés à Bruxelles, le 1er juin 1568. Les noms des seize autres condamnés se trouvent dans *Mémoires anonymes*, p 59, note 2

134) Il mourut le 15 février 1568, au château de Josse de Schouwenburg, dans le duché de Clèves

135) Le 21 mai 1567 De Bruxelles, Morillon écrivait à Granvelle, le 14 septembre 1567 "Elbertus at appointé la maison mortuaire du marquiz de Berghes " (I. Poullet, *o c* , tome III, Bruxelles 1881, p 6)

136) In margine *La Duchesse fut trompée par le Duc d'Alve*

137) Cette rencontre eut lieu le 22 août 1567

138) Le comte d'Elmont avait déjà rencontré quelques jours auparavant le duc d'Albe à Tirlemont

139) Cf *Mémoires anonymes*, pp 42-43

140) Juan de Vargas, juriste espagnol, un des membres les plus tristement célèbres du Conseil des Troubles

141) Louis del Rio, né à Bruges et d'origine mi-espagnole, sa mère, Madelaine de la Torre, était une soeur de Jacques de la Torre, secrétaire du Conseil Privé, sous Philippe II

142) "quand et", preposition, qui signifie "en même temps que", cf E Huguet, *Dictionnaire de la langue française du XVIe siècle*, Paris 1925

143) La composition du Conseil des Troubles indiquée ici n'est pas tout à fait exacte. Pour cette composition et les mutations, voir *Mémoires anonymes*, pp 44-47, L.P.Gachard, 'Notice sur le conseil des troubles institué par le duc d'Albe', dans *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, tome I, Bruxelles 1890, p 142 et A Jamees, *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten*, Brussel 1958, pp 5-6

144) Nous n'avons pu identifier le président du Conseil de Malines, le président du Conseil de Flandre était Jacques Martens, qui exerçait cette charge depuis 1557

145) Pierre Asset, président du Conseil d'Artois

146) Jean de Blasere, conseiller au Grand Conseil de Malines depuis le 18 décembre 1562.

147) Jean du Bois, procureur général au Grand Conseil

148) Jean Heuvelmans, conseiller du Brabant

149) Nicolas Vanderstegen, conseiller du Brabant, ne fut nommé membre du Conseil des Troubles qu'en avril 1569, en même temps que Jean Heuvelmans.

150) Jean de la Porte, conseiller et avocat fiscal au Conseil de Flandre.

151) Jacques Hessele, *alias* Hessels, depuis 1554 conseiller au Conseil de Flandre.

152) Jacques de la Torre, voir note 141 ci-dessus

153) Jean van Vlierden, ancien secrétaire du Conseil Privé

154) Jean Mesdach, secrétaire du Conseil Privé

155) Lsteban Prats, catalan, depuis longtemps aux Pays-Bas

156) Il s'agit de Jean Vanderhaeghen

157) Jérôme de Olzignano, italien, membre du Parlement de Bourgogne.

158) Martin van den Bergh, conseiller et commis des finances

159) Antoine del Rio, seigneur de Claydale, "paravant marchand de la nation d'Espaigne audict Anvers" (*Mémoires anonymes*, p.47).

160) "Thyois" signifie "bas-allemand" (*diets*).

161) Le sens de cette dernière phrase nous est resté obscur.

162) Nicolas de Landas, seigneur de Heule et grand bailli d'Armentières, qui "avait obtenu la faculté de s'adjoindre Jean Wamesius, Albert Leoninus et Pierre Peckius, professeurs à l'université de Louvain..." (*Mémoires anonymes*, p.63, note).

163) On comparera ces paroles de Vargas aux mots du duc d'Albe s'adressant à Landas *vos hazes muchas y alboratais la gente contra me vostra cavesa me la de pagar*, dans *Mémoires anonymes*, p.64.

164) Par une sentence du 7 septembre 1568 Landas fut condamné à l'exil et à la confiscation de ses biens, cette sentence a été publiée dans: *ibidem*, pp.327-328.

165) Le duc d'Albe les fit venir, le mardi 9 septembre 1567 à l'hôtel de Jauche, alors sa résidence à Bruxelles.

166) Il s'agit de Sancho d'Avila, capitaine de la garde du corps du duc d'Albe, qui arrêta le comte d'Egmont, et du capitaine Salinas qui désarma le comte de Hornes et l'emprisonna.

167) Le 22 septembre 1567, les comtes d'Egmont et de Hornes furent emmenés à Gand et y furent emprisonnés dans le château, où ils demeurèrent pendant leur procès. Ce n'est que le 4 juin 1568, qu'ils furent transférés à nouveau à Bruxelles.

168) L'exécution eut lieu le 5 juin 1568, sur la Grande-Place de Bruxelles.

169) Jean de Beusart d'Armentières, qui fut exécuté le 13 juin 1568, voir *Mémoires anonymes*, pp.68-69.

170) "mettre sur quelqu'un", c'est "accuser quelqu'un de quelque chose", cf. F.Huguet, *o.c.*

171) Cf. *Mémoires anonymes*, p.60.

172) Le 1er décembre 1572, sous le commandement de Romero, capitaine de l'armée de Don Frédéric, les troupes espagnoles plongèrent Naarden dans un affreux bain de sang.

173) Le 3 octobre 1574.

174) Don Luis de Requesens, grand commandeur de Castille, fut gouverneur des Pays-Bas de 1573 à 1576.

175) Il chargea Leoninus de cette mission par une lettre officielle, adressé "A nostre très cher & bien Amé, Messire *Albert Leonin*, Docteur & Professeur & Droits en l'Université de Lovain", datée "de Bruxelles le dernier jour de Novembre 1574", voir. *Resoluitien van Holland 1574*, pp.896-897.

176) Gunter, comte de Schwartzembourg, beau-frère de Guillaume d'Orange depuis 1560 par son alliance avec la comtesse Catherine de Nassau-Dillenburg, présenta ses lettres de créance aux Etats de Hollande le 3 février 1575, en tant qu'ambassadeur de l'empereur dans les négociations de paix.

177) Cornelis Suys, seigneur de Ryswyk, président de la Cour de justice de Hollande.

178) Entre autres Arnoult Sasbout, chancelier de Gueldre.

179) Il s'agit du gentilhomme Charles van Boisot.

180) Il s'agit du gentilhomme Arent van Dorp.

181) S'y trouvaient également envoyés par les Etats de Hollande et de Zélande Jacob van der Does, Philippe Marnix de Ste-Aldegonde, Dr Johannes Junius de Jonghe, gouverneur de Veere, le gentilhomme Willem van Nyvelt, Mr. Adriaan van der Myle, Mr. Paulus Buys, Mr. Nanninck van Foreest en Cornelis Adriaansz Backer, pensionnaire de Zierikzee.

182) Sur les pourparlers de paix, qui commencèrent le 3 mars 1575, on lira R.I ruin, 'Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572-1576', dans *Verspreide Geschriften*, tome II, 's-Gravenhage 1900, p.373 et suiv., pour les interventions de Leoninus, voir L.P Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne, Prince d'Orange*, tome III, Bruxelles/Leipzig/Gand 1851, pp.403-430.

183) Cette dernière phrase a été citée trois fois par M Woltjer, cf. note 11, ci-dessus.

184) Le 13 avril 1575 Leoninus écrivit d'Anvers au comte de Schwartzembourg, au sujet de Requesens, "qui...contentus est suspensionem armorum utrumque fieri et observari, si alteri parti ita placeat, usque ad festum domini Johannis proxime instans, idque tam mari quam terra fluminibusque, sub lege et conditione at interim per Hollandiam et Zelandiam cesset exercitium religionis reformatae, ut vocant, discendantque ministri..." (L.P.Gachard, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, tome II, Bruxelles/Gand/Leipzig 1858, pp.308-309, note).

185) Le sac d'Alost eut lieu le 25 juillet 1576.

- 186) Chiapin Vitelli, marquis de Ceton
- 187) Cet incident eut lieu le 31 août 1576
- 188) Le placard date du 26 juillet 1576
- 189) Le château de Liedekerke, situé à environ quatre lieues de Bruxelles
- 190) "rengreger", terme vieilli pour "aggraver"
- 191) Le 14 août 1576
- 192) "manche de ramon", terme vieilli pour "manche de balai"
- 193) Le 4 septembre 1576
- 194) Jacques de Glymes, bailli de Nivelles et du Brabant wallon, agissait sur les ordres de Guillaume de Hornes, seigneur de Hèze. Ce dernier était membre du Collège des Nobles des États du Brabant et avait été nommé chef des gens de guerre que les États du Brabant avaient levés au mois d'août 1576 pour résister aux Espagnols
- 195) Charles de Tisnacq, cf. *Notae ad Vitam Vigli*, p. 187
- 196) Charles-Philippe de Croy, marquis d'Havré, frère cadet du duc d'Aerschot.
- 197) Jean-Baptist Berty, premier secrétaire du Conseil d'État depuis 1574.
- 198) Il s'agit d'Urbain de Scharenberger
- 199) Il s'agit du Dr Jean Fonck. Voir à son sujet A. le Cosquino de Bussy, *Het ontstaan der Satis factie van Utrecht*, Amsterdam 1910, pp. 150-151
- 200) En réalité, Fonck naquit à Amersfoort, dans la province d'Utrecht
- 201) Jean de Boisschot, membre du Conseil Privé depuis 1573
- 202) Jean de Witthem, seigneur de Beersele (Berselle)
- 203) Jean van der Linden, abbé de Ste-Gertrude à Louvain
- 204) Charles van der Linden, abbé de Parck (près de Louvain)
- 205) Nicola, baron de Polviller (Polweider) et Florimont, colonel allemand
- 206) Georges, baron de Frundsberg (Frondsberg)
- 207) Il s'agit de Charles Foucquer (Foncker, Focker)
- 208) Nous possédons actuellement des nombres dignes de foi sur les soldats au service des Espagnols aux Pays-Bas. En mai 1576, cette armée comptait au total 51 437 hommes (G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659*, Cambridge 1972, p. 271)
- 209) François-Martin Stella (van der Sterre), pensionnaire de Bruxelles, arriva à Groningue le 19 novembre 1576. L'objet de sa mission était de hâter le ralliement des provinces citées à la Pacification de Gand
- 210) Gaspar de Robles, seigneur de Billy, portugais, frère de lait de Philippe II, stathouder de la rive et de Groningue depuis 1573
- 211) Le 23 novembre 1576
- 212) A savoir Roermond, Deventer et Kampen
- 213) L'auteur manifeste ici, sans ambages, son respect pour Philippe de Croy, duc d'Aerschot. Cf. C. H. M. Delprat, *l.c.*, pp. 167-168 et la communication de Morillon à Granvelle, datée du 26 octobre 1576, qui signalait que les Bruxellois "ont voulu tuer le docteur Libertus pour l'opinion qu'ilz ont eue que Monsr le Duc (= d'Aerschot) se vouloit retirer par son advis, et qu'il vouloit qu'il se tint neutre" (Ch. Piot, *o.c.*, tome VI, Bruxelles 1887, p. 147). Le 9 octobre les États Généraux avaient refusé une requête des bourgeois de Bruxelles, visant à ne pas charger Leoninus des pourparlers de la Pacification (cf. *Resolutien der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, éd. N. Japikse, tome I, 's-Gravenhage 1915, p. 19)
- 214) Lancelot de Berlaymont, seigneur de Beauraing, devenu comte de Meghen par son alliance avec Marie, fille de Georges de Brimeu et héritière de Meghen
- 215) Don Juan, demi-frère de Philippe II, était arrivé à Luxembourg au début de novembre 1576, pour succéder à Requesens. Pour le jugement de Leoninus sur Don Juan voir C. H. M. Delprat, *l.c.*, p. 175
- 216) Maarten de Riethove (Rythovius), premier évêque d'Ypres depuis 1561
- 217) Le 29 septembre
- 218) Il fut reçu à Gand le 28 octobre
- 219) Philippe d'Ongnies, bailli de Bruges
- 220) Ferdinand de la Barre, seigneur de Mouscron, grand bailli de Gand.

221) François de Halewin, seigneur de Zweveghem.

222) Guillaume de Pamele, président du Conseil de Flandre depuis 1576.

223) François de Kéthule, seigneur de Ryhove, grand-bailli et gouverneur de Termonde.

224) Jean d'Hembyse nommé, le 28 octobre 1577, premier échevin de la "Keure" à Gand.

225) Le 28 octobre 1577.

226) Selon les *Mémoires anonymes*, p.81, le président Guillaume de Pamele réussit à échapper à l'arrestation.

227) Remi Drieux, évêque de Bruges depuis 1569 et Martin de Riethove (Rythovius), évêque d'Ypres depuis 1561.

228) Le prince Guillaume d'Orange avait été proclamé gouverneur (*Ruwaert*) du Brabant le 22 octobre 1577.

229) Matthias, archiduc d'Autriche, frère de l'empereur Rudolphe II, neveu et beau-frère de Philippe II, était arrivé aux Pays-Bas, à Maestricht, le 25 octobre 1577, sur invitation du duc d'Aerschot *cum suis*. Elbertus Leoninus fut chargé avec d'autres par les Etats-Généraux, le 12 octobre, de le saluer et de l'accompagner à Lierre. En passant par Diest et Lierre, l'archiduc se dirigea vers Anvers (15 novembre), d'où il se rendit à Bruxelles le 18 janvier 1578. Pour le jugement de Leoninus sur Matthias, voir G.H.M. Delprat, *l.c.*, p.175.

230) Il s'agit de Charles de Liesfelt.

231) Jean de Bourgogne, seigneur de Fromont (Froidmont).

232) Charles de Gavre, seigneur de Fresin.

233) Frederic d'Yve, abbé de Marolles (Marolles).

234) La nomination d'Elbertus Leoninus provoquait encore des remous le 27 janvier 1578; "La résolution de cedict Conseil d'Estat ne se feist sans grand débat, demandans lesdictz tenant de ladicté religion ung autre au lieu dudict docteur Léoninus, et ceulx de ladicté religion romaine demandoient de y avoir ung aultre au lieu dudict Aldegonde, chascun pour le maintiennement de sa religion". (*Mémoires anonymes*, tome II, p.165). Le même jour on attribua à Leoninus un traitement annuel de f. 1.800,- et on lui permit de conserver sa charge de professeur à Louvain pendant un an encore, cf. J.C.H. de Pater, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)*, 's-Gravenhage 1917, p.52.

235) Adolphe de Meetkercke, receveur et pensionnaire du franc de Bruges.

236) Charles Philippe de Croy, marquis de Havré.

237) Charles de Hannaert, seigneur de Liedekercke, vicomte de Bruxelles.

238) Josse de Damhoudere, membre du Conseil des Finances.

239) Jacques Reingout, ancien secrétaire de Lamoral, comte d'Egmont, et depuis 1570 mandataire du Conseil des Finances.

240) Ingelbert d'Oyenbrugge, mandataire du Conseil des Finances depuis 1572.

241) Gaspard Schetz, seigneur de Grobbendonck, trésorier-général du Conseil des Finances depuis 1564

242) Nicolas Baert, receveur-général du Conseil des Finances depuis 1570.

243) Jean de Noircarmes, seigneur de Selles, avait été envoyé aux Pays-Bas, par un instruction de Philippe II en date du 20 décembre 1577, pour négocier avec les Etats-Généraux. Dans ces négociations (fin janvier-avril 1578), Leoninus joua un rôle important, cf. *Resolutien der Staten-Generaal*, tome II, 's-Gravenhage 1917, pp.40-45. J.Roelink, *Een honderdtal brieven...*, p.55, G.H.M.Delprat, *l.c.*, p 168.

244) Les lettres de Philippe II, datées des 22 février et 15 mars 1578, amenèrent les Etats-Généraux à conclure le 24 avril, "que Sa Majesté ne veut entendre au contenu de la Pacification de Gand, pour y estre aucuns articles scandaleux, et que, celle se maintenant, la religion se gâteroit..." (*Resolutien der Staten-Generaal*, p.45); cf. aussi P.A.M.Geurts, *o.c.*, p.74.

245) Lazarus Schwendi, baron de Landsberg, "acquiesce une très-grande renommée par son habileté dans les guerres contre les Turcs. En prudence et en expérience de l'art militaire il n'avait guères d'égal. Le Prince d'Orange avoit en lui beaucoup de confiance" (G.Groen van Prinsterer, dans. *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, première série, tome I, Leide 1841⁽²⁾, pp. 178*-179*)

246) Au cours de l'été 1578, le comte palatin Jean Casimir arriva aux Pays-Bas avec une armée

levée grâce aux subventions de l'Angleterre.

247) Philippe, comte d'Egmont, fils de Lamoral, fit, le 4 juin 1579, une tentative infructueuse pour s'emparer de Bruxelles, voir A.Henne et A.Wauters, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, tome I, Bruxelles 1968⁽²⁾, pp.409-410.

249) L'abbé de Ste-Gertrude avait plaidé devant les Etats du Brabant pour que les magistrats de Bois-le-Duc soient incités à empêcher la minorité calviniste de cette ville d'y fomenter un coup d'état. Même lorsqu'il était à Cologne, il continuait à pousser Bois-le-Duc à opposer une résistance aux actions des réformés, voir G.H.M.Delprat, *l.c.*, p.173; L.P.L.Pirenne, *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht. Staatkundige geschiedenis 1576-1579*, Tongerlo 1959, pp.206, 217 et pp.233-234.

249) Maestricht fut prise le 23 juin 1579, puis pillée pendant trois jours, après avoir subi depuis le 8 mars le siège des troupes du duc de Parme.

250) Jean de Hoorne, seigneur de Boxtel.

251) Libertus Leoninus, Richard de Mérode, seigneur d'Oirschot, et Guillaume de Mérode, seigneur de Duffel, arrivèrent à Bois-le-Duc le 20 septembre 1578; voir M.Pirenne, *o.c.*, pp.163-165.

252) Le 3 octobre 1578, une paix de religion fut signée à Bois-le-Duc, par laquelle des réformés obtinrent deux églises et deux chapelles pour l'exercice de leur culte. C'est au cours de ce mois d'octobre que Leoninus proposa l'idée d'importer une paix de religion à "toutes les provinces unies" (*Archives*, tome VI, p.469).

253) Cette bataille eut lieu dès le 1er juillet 1579.

254) Maximilien de Hoorne, seigneur de Locres.

255) Selon M.Pirenne, *o.c.*, pp.232-233, ce ne fut pas Guillaume de Mérode, seigneur de Duffel, que l'archiduc Matthias envoya à la mi-juillet avec Leoninus et Richard de Mérode à Bois-le-Duc, mais l'"amman" d'Anvers van der Linden, frère de Jean van der Linden, abbé de Ste-Gertrude. Cf. G.H.M.Delprat, *l.c.*, p.173.

256) Engelbert d'Immerseel, seigneur de Bokhoven.

257) Cet accord eut lieu le 20 octobre 1579.

258) Le verdict fut prononcé le 21 octobre 1580.

259) Voir *Pointz et Articles des Charges proposees contre Guillaume de Hornes, seigneur de Hèze, avecq la Sentence Criminelle et Capitale sir icelles rendue*, Mons 1580.

260) "traistrement", terme vieilli pour "traîtreusement".

261) Ce personnage n'a pu être identifié.

262) Robert de Mérode, seigneur de Thiant.

263) Robert de Melun, marquis de Richebourg, vicomte de Gand.

264) Georges de Montigny, seigneur de Rossignol et de Noyelles.

265) François, duc d'Alençon, frère cadet d'Henri III de Valois, roi de France.

266) Le 13 novembre Alexandre Farnèse écrivit de Mons à Philippe II, que l'exécution du seigneur de Hèze avait eu lieu le 8 novembre, en la place du château de Quesnoy. Le coupable était mort en bon catholique, mais peu courageusement (J.Lefèvre, *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, tome II, Bruxelles 1953, pp.85-86).

267) Ce confesseur fut Louis de Berlaymont, archevêque de Cambrai. Pour les circonstances qui entourèrent l'exécution du seigneur de Hèze, voir L.van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parma, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, tome II, Bruxelles 1934, pp.291-292.

268) Le substantif "hone" nous est resté obscur. Y a-t-il un rapport avec le néerlandais *hoon* (mépris)? Ou bien est-ce un endroit à Quesnoy où avaient lieu les exécutions?

2422

FRAGMENTEN UIT DE OPSTAND
IN DE NEDERLANDEN

A. E. M. JANSSEN

overdruk uit KLEIO 20 (1979), pp. 111-117

PRINS WILLEM VAN ORANJE EN DE VERLATINGS

EEN HISTORIOGRAFISCHE BIJDRAGE
TER WEERLEGGING VAN EEN VERBEELDE HISTORIE

Historia scribitur ad narrandum non ad demonstrandum. Und wenn sie dennoch etwas beweist, ist das um so besser.

(Jacob Burckhardt)

Bij gelegenheid van de viering van Calvijns vierhonderdste geboortjaar werd in 1909 te Genève het denkbeeld gelanceerd midden in deze "pépinière du calvinisme" een passend en tastbaar gedenkteken ter ere van de hervorming op te richten. Nog in datzelfde jaar werd hiervoor alvast de eerste steen gelegd. Onder de auspiciën van een internationaal comité kwam het hervormingsmonument goed acht jaar later gereed. Terwijl in Duitsland vanwege de oorlogsomstandigheden een Luther-herdenking bij gelegenheid van vierhonderd jaar "Thesenanschlag" (een thans goeddeels achterhaalde aanleiding) moest worden uitgesteld, kon de onthulling van het monument der reformatie te Genève op zaterdag 7 juli 1917 tijdens een sobere plechtigheid doorgang vinden. Het resultaat van de samenwerking tussen de Zwitserse architecten J. Taillens, E. Monod, A. Laverrière en Ch. Dubois en de Franse beeldhouwers H. Bouchard en P. Landowski mag een even merkwaardig als indrukwekkend monument heten: enerzijds is het een onwrikbaar toonbeeld van onverbiddelijke strengheid en religieuze ingetogenheid, anderzijds moet het worden beschouwd als duurzaam exemplaar van defensieve zegepraal en vooringenomen verbeelding. De historicus van vandaag, die als geestelijke bagage altijd en overal "de waarde van de twijfel" met zich heeft te sjouwen, zal - zelfs met inachtneming van de spreekwoordelijke Zwitserse neutraliteit - dit Geneefse gedenkteken nu eenmaal niet meer argeloos of onbevengd kunnen passeren.

Het monument als geheel bestaat uit een honderd meter lange, op de oude vestingwerken van de voormalige bisschopsstad gebouwde muur, waarop in kloeke kapitalen de zinspreuk van Genève POST TENEBRAS LUX staat ingebeld. Midden tegen deze zandstenen wand staan de maar liefst vijf à zes meter hoge standbeelden van vier calvinistische reformatoren: Guillaume Farel,

die als eerste in 1532 te Genève de reformatie verkondigde; naast hem staat de zes meter hoge statue van Johannes Calvijn, dan diens Geneefse opvolger Theodorus Beza en ten slotte John Knox, stichter van de presbyteriaanse staatskerk in Schotland. Aan weerszijden van deze reformatoren zijn in kleiner formaat zes standbeelden opgesteld van staatslieden die – blijkens ook menige recente reisgids – dienen te worden beschouwd als "les champions de la Réforme dans leur pays"; van links naar rechts figureren als zodanig de grote keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, vervolgens prins Willem van Oranje (hier door P. Landowski als "le Taciturne" versteend), dan de Franse hugenotenleider Gaspard de Coligny, voorts Roger Williams, Anglo-Amerikaanse puritein, dan de Engelse lord-protector Oliver Cromwell en tenslotte de Zevenburgse grootvorst Stephan Bocskay. Dit tienkoppige gezelschap wordt aan de zogeheten "Mur des Réformateurs" gecompleteerd met een achttal bas-reliëfs, door middel waarvan evenzovele hoogtepunten uit de geschiedenis van de calvinistische reformatie worden uitgebeeld (1)*. Eén hiervan – onmiddellijk links naast de ingetogen-strengte statue van Willem van Oranje – is de voorstelling (door H. Bouchard) van de fameuze Verlatinge uit 1581, geflankeerd door een Frans citaat uit de roemruchte *Apologie* (1581) uit de pen van diens hofprediker Pierre Loyseleur de Villiers. Boven dit bas-reliëf – zichtbaar geïnspireerd door een zeventiende-eeuwse plaat van de Noordnederlandse Staten-Generaal die de Engelse koning Karel II ontvangen (1660) – is op de Geneefse muur, eveneens in kapitalen, als volgt een welbekende zinsnede uit de considerans van de Verlatinge van 26 juli 1581 aangebracht:

D'ONDERSATEN EN ZYN NIET VAN GODT GHESCHAPEN TOT BEHOEF VAN DEN PRINCE OM HEM IN ALLES WAT HY BEVEELT WEDER HET GODDELICK OFT ONGODDELICK RECHT OFT ONRECHT IS ONDERDANIGH TE WESEN ENDE ALS SLAVEN TE DIENEN: MAER DEN PRINCE OM D'ONDERSATEN WILLE SONDER DEWELCKE HY EGHEEN PRINCE EN IS OM DESELVE MET RECHT ENDE REDENE TE REGEEREN (2).

Dat een dergelijke, ogenschijnlijk duurzame identificatie van de oudvaderlandse trits Oranje-calvinisme-Verlatinge uitgerekend in Genève, evenzeer "la Citadelle de la Réforme" als de bakermat van gerenommeerde instituten van supranationaal belang, gestalte heeft kunnen krijgen, moet met name worden toegeschreven aan de doorgaans kundige historicus-bronnenpublicist N. Japikse (1872-1944), onder meer van 1910 tot 1937 als (onder)directeur verbonden aan het Bureau voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën in Den Haag. Deze kenner bij uitstek van de totstandkoming van de Verlatinge informeert al in 1913 – vier jaar vóór de feitelijke voltooiing van de Geneefse Muur – zijn Nederlandse vakgenoten over "de gelukkige gedachte" van het "comité voor het internationale monument van de hervorming te Genève" namelijk om

* Noten zie p. 12

Bas-relief met zinsnede uit de "Mur des Réformateurs" te Genève.

"de Nederlandsche geschiedenis daarop te doen vertegenwoordigen door een standbeeld van den Prins van Oranje en een bas-relief, voorstellende de vervallenverklaring van Philips II door de Staten-Generaal. Gelukkig is die gedachte èn om de beteekenis, die deze gebeurtenis voor onze eigen geschiedenis gehad heeft, èn omdat in haar de invloed van Genève op ons door het onderwijs van Beza en Hotman duidelijk tot uiting komt" (3).

Ten overstaan van de vaderlandse goegemeente geeft Japikse zich in 1918 uitvoerig rekenschap van "dit grootsche monument" en van zijn persoonlijke medewerking "naar beste krachten ... om dan toch zooveel mogelijk van de historie in de voorstelling te doen overgaan" (4). Eveneens in 1918 verschijnt de door Japikse bewerkte derde band van de *Resolutien der Staten-Generaal*, waarin de jaren 1580-1582 centraal staan (5). Zijn *Inleiding* bevat een relatief summiere vermelding van de wording van de Verlatinge, "een noodzakelijk gevolg van de aanneeming van een nieuwen landsheer" (- in de persoon van de koninklijke onbenul hertog Frans van Anjou, wiens enige verdienste toen was dat hij in en buiten het door "Godsdienstoorlogen" verscheurde Frankrijk werd beschouwd als exponent der groepering van "les politiques" -). Voor Japikse is de gebeurtenis van 26 juli 1581 "gerechtvaardigd met een beroep op de nieuwe, toen vooral door het Calvinisme verbreide staatsleer, dat het geoorloofd was tyrannen af te zetten" (6). Als Japikse een jaar later, in 1919, zijn ontdekking van de minuut van de Verlatinge wereldkundig maakt (7), wenst hij deze vondst als een nieuw en sluitend bewijs te beschouwen; de zinsnede in de considerans van het plakkaat: *besondere by deliberatie van de Staten van den lande*, welke bewoordingen in de minuut ontbreken en derhalve expresselijk in de Verlatinge zelf zijn ingevoegd, interpreteert hij als

"een opmerkelijk uitvloeisel van het nieuwe, door het Calvinisme bevorderde staatsrecht. En ziet hier nu een afdoend bewijs, dat onder de "magistratus populares" van Calvijn in Nederland (*sic*) de Staten, althans volgens hun eigen opvatting, moeten verstaan worden: zij laten het zelf inlasschen in een gewichtig van hen uitgaand stuk!" (8).

De onversaagde bronnenpublicist Japikse is zo verguld met zijn eigen ontdekking en bewijsvoering dat hij zeven jaar nadien als geschiedschrijver de dan negen jaar oude Geneefse beeldspraak nog steeds onverkort meent te moeten onderschrijven. Ten overstaan van vakgenoten in binnen- en buitenland bekend hij in 1926 in zijn "auto-ergographie" (9) met zekere trots:

"Ich untersuchte im besonderen die Kündigung des Philipp II. geleisteten Eides (10) und zeigte, wie wenig feierlich die berühmte Unabhängigkeits-erklärung am 26. Juli 1581 vor sich gegangen war; diese Studie bildete dann die Grundlage für die Abbildung, die dieses Ereignis auf dem Reformationsdenkmal in Genf gefunden hat: als erstes öffentliches Zeugnis einer Regierung für die Auffassung des Calvinismus von der Politik hat es hier

unzweifelhaft einen Platz verdient. Die berühmten Worte aus der "Absage" an Philipp II., "daß die Untertanen nicht von Gott geschaffen seien um des Fürsten willen, sondern der Fürst um der Untertanen willen, ohne die er kein Fürst ist", prangen als Randschrift um das Bild und zwar in niederländischer Sprache, in der die Originalerklärung, deren Wortlaut ich wiedergefunden und veröffentlicht habe (11), abgefaßt war" (12).

Vanaf 1927, reeds één jaar later dus, gaan deze bevindingen van Japikse courante handboekennis vormen; het plakkaat van Verlatinge

"huldigt - en dit voor de eerste maal in een voor openbaarheid bestemd staatsstuk - de Calvinistische staatsleer, die hier culmineert in de beroemd geworden woorden: dat "d'ondersaten niet en zijn van Godt geschapen tot behoef van den Prince - maer den Prince om d'ondersaten wille, sonder dewelke hy egheen Prince en is"" (13).

Als Japikse, inmiddels sinds 1928 tevens als directeur aan het Koninklijk Huisarchief verbonden, zich zo'n tien jaar later nog eens uitlaat over het plakkaat van 26 juli 1581, is zijn oordeel ogenschijnlijk minder monotoon dan voorheen. De Verlatinge heet nu "in redactie, in stijl en in karakter" de mindere van *Wilhelmus* en *Apologie*; in vergelijking hiermee is zij "valer, omdat om politieke redenen de godsdienstkwestie niet wordt aangeroerd", maar zij blijft onverkort "de toepassing van de Calvinistische staatsleer, zoals zij zich ontwikkeld had, door een vergadering waarin naast Calvinisten ook nog Katholieken zitting hadden..."; behalve de *Apologie* heeft óók zij "den Orangistisch-Nederlandschen strijd om vrijheid en tot afweer van despotisme in een wijden kring bekend gemaakt en tot zijn juist begrip in hooge mate bijgedragen" (14).

De lezer zij gerustgesteld: hier staat geenszins de reputatie van een toegewijd en vruchtbaar (zij het wat ijdel) historicus op het spel, maar enkel en alleen een door hem *mede* ontworpen en gestileerd geschiedbeeld, waarvan het resultaat vanaf 1917 aan en tegen de Geneefse Muur prikt. Er kunnen ook andere, even gewetensvolle geschiedbeoefenaars - zowel generatiegenoten als geestverwanten van Japikse - worden aangehaald, voor wie de hierboven genoemde trits Oranje-calvinisme-Verlatinge een even natuurlijke als sacrosancte drieëenheid vormt en in wier smederij met vurige ijver steeds maar weer op hetzelfde aambeeld wordt geslagen. Zo bijvoorbeeld de Rotterdamse hoogleraar Z.W. Sneller precies een halve eeuw geleden, die in de thans te herdenken Unie van Utrecht en in de Verlatinge "de geboortepapieren van den Nederlandschen staat" ziet. Aan de hand van een uit de context gerukt, daardoor ten onrechte gebruikt citaat van R.C. Bakhuizen van den Brink constateert hij vervolgens: "... de opstand tegen Spanje was allereerst godsdienstig, eerst daarna politiek van aard". Sneller heeft vooral oog voor de "Calvinistische staatsleer", waarvan Calvin "de schepper" heet, terwijl "Beza, Hotman, Duplessis-Mornay en anderen" als uitbouwers

ervan worden genoemd De considerans van de Verlatinge is dan zonneklaar voor hem rechtstreeks uitvloeisel van de leer van de zogeheten monarchomachen en zij verkondigt "aan een iegelijk luid de staatsrechtelijke theorieën, voortgekomen uit de school van Calvijn, welke het verzet van de onderdanen rechtvaardigden tegen den tyrannigen vorst" Weliswaar geeft Sneller - zij het in één regel - toe dat de opvatting, volgens welke de onderdanen niet door God geschapen zijn ten behoeve van de vorst om hem in alles onderdanig te zijn en als slaven te dienen, maar dat de vorst er is omwille van de onderdanen, zonder dewelken hij geen vorst is, "reeds uit de Oudheid dagteekent", maar zijn exposé verwijst grif naar Japikse, en negeert volledig de middeleeuwse voorgeschiedenis van de verantwoordelijkheid en bevoegdheid van de staten (standen), als instanties die de (vanouds geconstitueerde geledingen van) onderdanen hebben te vertegenwoordigen ten overstaan van de vorst of landsheer (15)

De kerkhistoricus W F Dankbaar is - mede als gevolg van de druk der oorlogsomstandigheden? - nog in 1946 een onvervalst exclusieve opvatting toegedaan, hij vindt in de Verlatinge zelf "de Calvinistisch-theocratische leer" uitgedrukt Dat in 1581 "uitsluitend het natuurrechtelijk motief voor de afzetting [van landsheer Filips II] geldt", verwerpt hij omwille van een "fundamenteele gedachte", waarin nauwelijks plaats voor traditionele gedachtengang of bewijsvoering is ingeruimd.

"De considerans zegt immers, dat "een Prince van Godt ghestelt" is en van God geschapen "om d'ondersaten wille" De vorst ontvangt zijn macht van God en mag, bij misbruik van die macht, door het volk worden afgezet Dat is het theocratisch beginsel en alle juridische overwegingen, hoe uitvoerig die ook, om de genoemde politieke redenen, in dit stuk worden voorgedragen, blijven aan dit beginsel ondergeschikt De Calvinistische geloofsovertuiging als constitutief element voor staatsrechtelijke theorieën, gelijk wij die bij Willem van Oranje en zijn medewerkers aantreffen, is ook in de acte van verlating terug te vinden Op het oogenblik, dat de vrije Nederlandsche staat gereed stond om voortaan zijn eigen bestuursorganisatie te regelen, heeft hij, hoeveel moeilijkheden, tegenstand en mislukkingen er dan ook nog te wachten stonden, dit Calvinistisch grond-element in zich opgenomen" (16)

Een derde, meer recent en - historigrafisch beschouwd - meer verantwoord voorbeeld biedt de bijdrage, die H Smitskamp in 1964 als afzonderlijk hoofdstuk levert aan *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden*, een nogal obligaat gedenkboek Ook deze historicus oordeelt met betrekking tot de gebeurtenis van 26 juli 1581 "zowel de daad zelf als haar motivering van grote historische betekenis" Hij onderkent de in de Verlatinge aangevoerde argumenten als "verschillend van karakter en herkomst" De opsomming ervan is weliswaar nagenoeg compleet, maar zij is in een even merkwaardige als onjuiste volgorde gesteld, eerst registreert hij immers een "weerklink van de leer der monarchomachen,

de theoretici van de tirannenbestrijding, en tevens een herinnering aan de calvinistische opvatting omtrent het verzetsrecht der magistratus populares", dan pas een beroep op het natuurrecht en tenslotte "de argumenten, gebaseerd op de positief-rechtelijke theorie en praktijk van de contractverhouding tussen vorst en Staten" (17)

Tegen traditioneel-eenzijdige en eng-nationalistische (Hollandocentrische) opvattingen van historici-tijdgenoten is de geschiedschrijver-polemist P. Geyl (1887-1966) even alert als consequent met puntige pen van leer getrokken. Voor deze weerbarstige groot-Nederlander is de zestiende-eeuwse scheuring in de "zeventien" Bourgondisch-Habsburgse gewesten geen vanzelfsprekende aangelegenheid, geen natuurlijke onvermijdelijkheid geweest. In de Nederlandse Opstand wenst hij bij voorkeur een conservatief karakter te onderkennen, reden waarom hij beginselvast met name het aloude verzetsmotief van het *haec libertatis ergo* blijft blootleggen. De steeds bijgestelde visie van Geyl op de Verlatings mag dienaangaande een instructief voorbeeld zijn. In 1930 verschijnt het eerste deel van de *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, zijn baanbrekend maar onvoltooid gebleven *magnum opus*, en hiern wordt het plakkaat van 1581 vooreerst aldus getypeerd

"Zij die betoogden, dat onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de vorst de plicht van iedere Katholiek was, vergisten zich de geheele middeleeuwsche geschiedenis is daar om hen te logenstraffen. Inderdaad was "het plakkaat van verlatings", opgesteld door de Brabander Van Asseliers, veeleer een schitterende zij het late uiting van de stoere middeleeuwsche vrijheidstraditie, die het overal tegen het moderne absolutisme begon af te leggen, dan wel een specifiek Calvinistische geestesvrucht. Zeker was aan het Calvinisme, met zijn sterk besef van individuele rechten, en dat zich in de Nederlanden als vanzelf in de oude banen van privilege-zucht gevoegd had, veel van de innerlijke kracht die de doorvoering van het beginsel vereischte te danken. En ook was de opstand nu zoozeer met de zaak van het Calvinisme vereenzelvigd, dat het niet anders kon of de afzwering moest de Katholieken voor de borst stuiten" (18).

In de herziene, in 1948 verschenen uitgave van dit werk nuanceert Geyl - met inachtneming van enkele wijzigingen in spelling en interpunctie - dit oordeel, zulks dan door invoeging van de volgende markante regels vóór de laatste zin van bovenstaand citaat

" . Toch als men het stuk doorleest, wordt men getroffen door de afwezigheid van het zuiver religieuze argument. Waar men voornemens was zich in Anjou een katholiek vorst te geven, kon men ook moeilijk verklaren dat men ruimte wilde hebben om het land aan "de ware christelijke religie" te wijden. Men wilde ongetwijfeld de gewetensbezwaren der katholieke in-

gezetenen ook niet nodeloos krenken. In ieder geval werd het stuk een volslagen werelds betoog, een manifest van die politiek "omderwille van de vrijheid", die Oranje en een kringetje Generaliteitspolitici en -ambtenaren voorstonden en die zij steeds meer moeite hadden om in de praktijk tegen de Calvinistische geest van de Nadere Unie en van Gent te verdedigen"

Geyl voorziet deze in 1948 ingelaste regels dan van een opmerkelijke voetnoot, waarin hij de ingebetelde zinsnede uit de Verlatinge op de Geneefse Muur signaleert en afkeurt als

"een opmerkelijk staaltje van "protestants imperialism", een uitspraak die toch van alle specifiek Calvinistisch karakter verstoken is" (19)

De opvatting van "Nederland als protestants christelijke natie", waarbij uitgerekend protestanten prat gaan "op hun bijzondere band met de Oranjedynastie" is door Geyl stelselmatig gelogenstraft (20). Aldus komt bij de derde editie van zijn *Nederlandse stam* in 1961 de Verlatinge nog pregnanter dan voorheen ter sprake

"Het "plakkaat van verlatinge", opgesteld door de Brabander Van Asseliers, was dan ook geen specifiek Calvinistische geestesvrucht. Veel eer was het een schitterende, zij het late, uiting van de stoere middel-eeuwse vrijheidstraditie, die, voor het verzet tegen het allerwegen triomferende moderne absolutisme nieuwe kracht ontleende aan de - in het Katholieke kamp zogoed als het Calvinistische - nieuw opgekomen theorie van het natuurrecht. Wat het Calvinisme betreft, zeker was aan zijn sterk besef van individuele rechten, dat zich in de Nederlanden als vanzelf in de oude banen van privilegezucht gevoegd had, veel van de innerlijke kracht die de doorvoering van het beginsel vereiste te danken. Toch, als men het stuk doorleest, wordt men getroffen door de afwezigheid van het zuiver religieuze argument." (21)

Vier jaar later, in 1965, komt Geyl in een voordracht nog eens terug op de "indrukwekkende Acte van Verlatinge", die "de grondslag heeft gelegd voor de Nederlandse onafhankelijkheid" al zijn hierin "de oude vrijheden en privileges niet vergeten, de wet der natuur, die al zo dikwijls was aangevoerd, beheerst de gedachtengang" van het plakkaat, waarin "in elk geval . enig positief-calvinistisch geluid" ontbreekt (22).

In het voetspoor van Geyl noemt diens vakgenoot L.J. Rogier (1894-1974), die al - mede naar aanleiding van een voorbeeldige monografie van een veelzijdig mediaevist (23) - gefundeerd bezwaar had aangetekend tegen een voorstelling van Willem van Oranje als "paladijn van het calvinisme" (24), in 1966, onder verwijzing naar de Geneefse Muur, de Verlatinge der Staten-Generaal op 26 juli 1581 "een hamerstuk", dat met geen woord rept over de religie,

" Dit staat evenwel vast werd die stenen Calvijn daar te Geneve eens levend, dan zou hij onmiddellijk bedanken voor het gezelschap van een prins van Oranje, die alles liever geweest zou zijn dan een ijveraar voor het calvinisme" (25)

De door Geyl vanaf 1930 achtereenvolgens gevestigde aandacht op de "stoere middeleeuws(ch)e vrijheidstraditie", de "oude banen van privilege-zucht" en op "de nieuw opgekomen theorie van het natuurrecht" vormen variaties op thematieken van studies, waarin een aantal (rechts-)historici sindsdien hun nader onderzoek hebben verricht

In 1931, precies 350 jaar na de Verlatings, is zij als "de Onafhankelijkheidsverklaring der Verenigde Nederlanden" te Den Haag voor de afdeling Nederland van het Algemeen Nederlandsch Verbond herdacht. De bij die gelegenheid gehouden rede van de jurist J. van der Grinten (26) behandelt de Verlatings "in het licht van de staatstheorien en het staatsrecht van dien tijd", want het zijn vooral "de zestiende-eeuwsche staatstheorien", die "grooten invloed" hebben uitgeoefend op de formuleringen van het plakkaat. Het ligt voor de hand dat in deze bijdrage van een katholiek auteur toen ook is opgemerkt, dat de "tyrannenleer" diep in de middeleeuwen wortelt, maar tegelijkertijd wordt toegegeven dat het "de Calvinistische monarchomachen" zijn geweest

"die de zuiver staatkundig gehouden argumentatie van deze considerans van het Plakkaat hebben beïnvloed", doch "dit neemt niet weg dat de theoretische stellingen van den considerans zoó zijn geformuleerd, dat ook de katholieke tyrannenbestrijders deze konden aanvaarden" (27)

Als juridisch motief, als "argument van positief-staatsrechtelijken aard" wijst Van der Grinten dan onder meer op de fameuze Blijde Inkomste (1356), op grond waarvan formeel alleen het gewest Brabant zijn rechtspositie ten overstaan van de hertog-landsheer gewaarborgd wist (28)

Een jaar later wijdt A.C.J. de Vrankrijker in zijn Amsterdamse dissertatie ruime aandacht aan de Verlatings (29). Nu wordt met name het natuurrechtelijk motief van het plakkaat, dat "een rechtvaardiging tegenover de wereld, niet tegenover God" inhoudt, benadrukt

"Zoo was het vooral, het plakkaat geeft de meening van de staatslieden, die zich weinig om godsdienstige motieven bekommeren, maar zich tegenover keizer, vorsten en volken rechtvaardigen, tegenover het buitenland vooral, waar afdrucken van het stuk veelvuldig verspreid werden. Het natuurrechtelijke speelt de hoofdrol, al is het slechts in weinig woorden aangeduid. De beredeneering van het plakkaat berust dus niet op den grondslag van Calvijn. Alleen door te oppervlakkige beschouwing is de theorie in het plakkaat nog al eens op hem teruggevoerd of als niet essentieel verschillend beschouwd" (30)

Een proefschrift in de rechtsgeleerdheid van een twintig jaar later (31) vormt een andere, maar geen wezenlijk nieuwe bijdrage tot de gedachtenwisseling over de aard en inhoud van de motieven, argumenten en de staatsrechtelijke denkbeelden, die in de Verlatinge (zouden) zijn vervat. Onbegrip van de auteur inzake de aard, omvang, motieven en de onderscheiden fases van de Nederlandse Opstand en van de omstandigheden der direct betrokkenen doet hem in zijn "Slotopmerkingen" onder meer bekennen, dat in de considerans "een korte krachtige uiteenzetting" zou zijn te verwachten; nu moet hij er "in plaats daarvan een tirade, die niet op alle plaatsen een sterke indruk maakt", in lezen (32).

Ofschoon de totstandkoming en de motivering van het Plakkaat zelf al zo'n vijftientig jaar niet meer afzonderlijk voorwerp van nader onderzoek zijn geweest, terwijl de Verlatinge anderzijds in elke respectabele studie over de Opstand figureert, mogen hier nog enige opmerkelijke historiografische uitslatingen en oordelen worden genoteerd. Zo is de mening van de Vlaamse historicus L. Delfos in een betrouwbare monografie, waarvan alleen het tijdstip van verschijning en de gehanteerde taal inopportuun moeten heten, dat de motivering van de Acte van Verlatinge niet slechts is gebaseerd op de calvinistische staatsidee en de monarchomachen-theorieën, maar ook op de oude scholastieke opvattingen (33). Dat het voortdurend beroep op de privileges, met name dan op de hier reeds genoemde Blijde Inkomste in én buiten het hertogdom Brabant, als "echte oorlogspropaganda" een "wezenlijk onderdeel" heeft uitgemaakt van de motivering van de Opstand, is door P.A.M. Geurts aangetoond; deze auteur wijst er ook op dat ter versterking van de natuurrechtelijke motivering van het verzet ook de Verlatinge "zeer duidelijk" op de Blijde Inkomste zinspeelt, die dan te beschouwen is als belangrijk voorbeeld van de positiefrechtelijke band tussen vorst en onderdanen (34). De in de fameuze *Vindiciae contra tyrannos* (1579) neergelegde opvattingen inzake het recht van verzet zijn onder meer via de Staatse onderhandelaar Aggaeus Albada tijdens de rampzalig verlopen vredehandel te Keulen (1579/80) in de Nederlanden doorgedrongen en verbreid. Nog tijdens deze Keulse onderhandelingen zou bij (een deel van) de Staatse gezanten de volgende opvatting opgeld doen:

"Het is een "gemeyne spreekwoort, te weten dat de Princen ghemaect ende inghestelt zijn om de ondersaeten, maer d'ondersaeten niet om de Princen". Het is de algemene opvatting, de "seer ghemeyne opinie van de Philosophen, Wetgeuers, Heyligen ende Doctoren" (35).

Ook al omdat de zogeheten monarchomachen-theorieën zonder meer van katholieke en calvinistische oorsprong heten, mag hier onzerzijds - met het oog op de Geneefse Muur - van die te Keulen in herinnering geroepen "Doctoren" met betrekking tot de dan ongemeen actuele verhouding vorst-onderdanen er althans één worden genoemd: Maarten Luther. In 1525, dus ruim een halve eeuw vóór de Verlatinge, laat de Wittenbergse Doctor in zijn *Ermahnung zum Frieden auf die zwolf Artikel der Bauerschaft in Schwaben* zich onder meer ontvallen:

deze artikelen

"sind ia auch billich und recht, Denn oberkeyt nicht drumb eyngesetzt ist, das sie ihren nutz und mut willen an den unterthanen suche, sondern nutz und das beste verschaffe bey den unterthenigen (36)

Toegegeven, de discussie over de aard en oorsprong van de in de Verlatings gehanteerde argumentatie is niet afgerond, mede omdat (door de betrokkenen zelf) "natuur- en positief recht beide gebruikt worden op een oncritische en daardoor weinig vruchtbare manier" (37), maar vooralsnog mag worden ingestemd met de constatering dat het plakkaat van 26 juli 1581, waarbij de legitieme landsheer formeel de gehoorzaamheid wordt opgezegd, inzake argumentatie niets toevoegt aan hetgeen er gedurende al de tijd ervoor al zo vaak was geformuleerd (38). Dit gegeven mag dan ook de uniciteit van deze Verlatings relativeren, zodat een bindende uitspraak of een Salomonsoordeel gevoeglijk kan worden gemust.

Al ligt de conclusie voor de hand, dat de Nederlandse geschiedschrijving achteraf - ook nog gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw - veel meer in de Verlatings heeft *willen* zien dan er geschiedkundig beschouwd in *mag* worden gezien, het plakkaat als zodanig is in elk geval niet uit de lucht - en al helemaal niet uit de hemel - komen vallen. Wat vier juristen op generaliteitsniveau - respectievelijk Andries Hessels uit Brabant, Lieven Tayaert uit Gent, Jacob Valcke uit Zeeland en Pieter van Dieven uit Mechelen (39) - op grond van een principe-besluit van de inmiddels al deerlijk uitgedunde Staten-Generaal van 14 juni 1581 (40) te Den Haag concipieerden en hetgeen vervolgens door de Brabander Jan van Asseliers nader werd geredigeerd, was een door deze Staten-Generaal aldaar op 26 juli 1581 genomen beslissing *ad hoc*, die pas achteraf nationale implicaties en religieuze sentimenten zou opleveren. De Verlatings zelf is overigens bepaald niet rimpelloos verlopen. Een gewest als Overijssel heeft consequent geweigerd deze Acte te accepteren (41), terwijl in het hertogdom Gelderland na 26 juli 1581 - dus in het kader van de feitelijke *Afzwering*, die letterlijk een eed van de gewestelijke functionarissen eiste (42) - bij velen "in haar boezem een inwendighen schrick en wroeginghe" te voorschijn zijn gekomen om "sijn ouden en wettighen Erfheer te verzwieren ende een vreemd in de plaets te stellen" (43).

Hoe het ook zij, historische monumenten, die geschiedkundig gezien achterhaald zijn, kunnen rotsvast blijven staan waar ze staan, niet alleen omdat het te delicaat en te duur zou zijn ze te verwijderen en ze in de richting van het museum te verplaatsen, maar ook omdat zij voor de omfloerste twijfel van de historicus een bevestiging inhouden, hij herkent erin elke keer weer de ingebeelde vorm, waarin een "cultuur" rekenschap wenst af te leggen van haar verleden.

NOTEN

1) Een gedetailleerde beschrijving van (de totstandkoming van) het Geneefse reformatie-monument in: D. Buscarlet, *Le Mur des Réformateurs*, Genève z.j.

2) De lezer (én de bezoeker aan Genève) zij er op gewezen dat de hier geciteerde muurtekst naar woordschikking en spelling afwijkt van de officiële tekst van de Verlatinge, zoals die in 1929 door Z.W. Sneller is gepubliceerd in diens *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge. De wording van den Nederlandschen Staat*, Rotterdam 1929, p.59 vv.

3) N. Japikse, "Onafhankelijkheidsdag (26 Juli 1581)", in: *Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* (= *BVGO*) vijfde reeks, 1 (1913, pp.213-240), p.226. De resultaten van zijn onderzoek noemt Japikse vooralsnog "bedroevend", zulks bij gebrek aan genoegzame documentatie (t.a.p., p.236, vgl. ook p.214 en p.216).

4) N. Japikse, "Nederland op het Internationale Monument der Hervorming te Genève", in: *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, jrg.28, deel 56 (1918, pp.151-164), p.154, resp. p.164; niet zozeer de in dit met foto's verluchte artikel verkondigde, inmiddels ruimschoots achterhaalde opvattingen met betrekking tot de Nederlandse Opstand, maar veeleer het zelfvoldane Hollando-chauvinisme van Japikse, die persoonlijk nogal prat ging op zijn Friese afkomst (zie zijn in noot 9 hieronder aangehaalde pennevrucht, p.134), wekt bij een hedendaags lezer zekere irritatie op.

5) *Resolutien der Staten-Generaal van 1576 tot 1609*, deel III: 1580-1582, ed. N. Japikse, 's-Gravenhage 1918 (= RGP nr. 41).

6) A.w., p.XVI.

7) N. Japikse, "De Minuut van het Plakkaat der Afzwering (*sic*) van 26 Juli 1581", in: *BVGO* vijfde reeks, 6 (1919), pp.39-63.

8) T.a.p., p.45.

9) Dit in de Nederlandse geschiedboefening nogal unieke, zij het ietwat te onthullend ego-document, in: *Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbstdarstellungen*, ed. S. Steinberg, deel II, Leipzig 1926, pp.133-167; vgl. het levensbericht van Japikse door A.A. van Schelven, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1943-1945*, Leiden 1946, (pp.128-137), p.131.

10) Japikse verwijst hier naar zijn, hierboven in noot 3 aangehaalde studie: "Onafhankelijkheidsdag...".

11) Hier verwijst Japikse naar zijn, hierboven in noot 7 geciteerde bijdrage: "De Minuut van het Plakkaat...".

12) "Auto-ergographie", t.a.p., p.149.

13) I.H. Gosses en N. Japikse, *Handboek tot de Staatskundige Geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1927², pp.384-385.

14) N. Japikse, *De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau*, deel I, Den Haag 1948², pp.121-122 (de eerste druk van dit werk verscheen in 1937).

15) Z.W.Sneller, t.a.p., respectievelijk p.1, p.6, p.21, p.26 en p.27. Curiositeitshalve nog het volgende: schr. dezes wist in 1969 tijdens een veiling te Leiden het exemplaar van dit werk van Sneller uit de boekery van P. Geyl te bemachtigen. Naar aanleiding van Snellers uitlatingen over de monarchomachen en de calvinistische opvatting over de bevoegdheid der lagere magistraten tekent Geyl in de marge onder meer het volgende aan: "precies: de zwakheid van heel dit betoog is dat Sneller de middeleeuwse voorgeschiedenis verwaarloost en daarin wordt de macht der Staten voldoende gefundeerd om het zonder Calvin te kunnen stellen; de Staten die met Matthias en Anjou onderhandelden haalden hun eisen niet uit de Institutio..." (t.a.p., p.23).

16) W.F.Dankbaar, "Willem van Oranje. Zijn verdediging van het recht van den opstand en zijn strijd voor vrijheid van godsdienst", in: dezelfde, *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946 (pp.86-125), pp.108-109.

17) H. Smitskamp, "Van lotwissel en menigerlei geval (1555-1593)", in: *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot Volksvertegenwoordiging* (onder redactie van S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg), Assen 1964 (pp.28-63), pp.52-53.

18) P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, deel I, z.p. 1930, p.583.

19) P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel I, Amsterdam/Antwerpen 1948², p.272, vgl ook het in noot 15 opgenomen citaat uit Geyl's pen.

20) P. van Hees, "Verantwoording", in: *Verzamelde Opstellen van Pieter Geyl*, ed. P. van Hees, deel I, Utrecht/Antwerpen 1978 (= Aula-reeks 626), p.XII.

21) P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel II, Amsterdam/Antwerpen 1961³, p.340.

22) P. Geyl, "De Nederlandse Opstand", in: *Opstand en revolutie* (= Polemologische Studien 5) ed. B.V.A. Roling, Assen 1965 (pp.45-66), pp.62-63.

23) J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*, Amsterdam 1946¹ en 1960².

24) L.J. Rogier, "Oranje en de katholieken", in: *Herdenken en herzien, verzamelde opstellen van L.J. Rogier*, Bilthoven 1974 (pp.182-192), p.185; vgl. ook van dezelfde auteur, "Evoluties in het historisch portret van het huis Oranje", in: *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, deel I, Hilversum/Antwerpen 1964, pp.109-124.

25) L.J. Rogier, "Oranje en de Nederlandse staat", in: *Herdenken en herzien...*, (pp. 271-292), p.275.

26) J. van der Grinten, "Het Plakkaat van Verlatinge", in: *BVGO* zevende reeks 2 (1932), pp.161-178.

27) T.a.p., p.162, pp.165-167 en p.175.

28) T.a.p., pp.175-176.

29) A.C.J. de Vrankrijker, *De Motiveering van onzen Opstand. De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565-1581*, Nijmegen/Utrecht 1933, pp.123-132, pp.146-149, pp.159-161.

30) A.w., p.148.

31) P.F.Ch. Smit, *Enige opmerkingen over de considerans van het Placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581*, Leiden 1952.

32) A.w., p.86.

33) L. Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587. Ein Beitrag zur Geschichte der niederländischen Erhebung, insbesondere zu deren Verfassungsgeschichte*, Berlin 1941, p.211. Vgl. ook van dezelfde auteur: "Alte Rechtsformen des Widerstandes gegen Willkürherrschaft", in: *Widerstandsrecht* (ed. A. Kaufmann/L.E. Backmann), Darmstadt 1972 (pp.59-86), p.83.

34) P.A.M. Geurts, "Het beroep op de Blijde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog", in: *Standen en Landen* 16 (1958), (pp.3-15), p.15 en p.9; P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen/Utrecht 1956¹ en 1978², pp.146-147.

35) A.w., p.146.

36) M. Luther, "Ermahnung zum Frieden auf die zwolf Artikel der Bauerschaft in Schwaben", in: *Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, Band 18, Weimar 1908, p.299. Overigens blijkt Luther verderop in zijn *Ermahnung* weliswaar te verwijzen naar het natuurrecht, maar: "Denn ob sie [= de twaalf artikelen] gleich alle natürlich recht und billig weren, So habt ihr doch das Christlich recht vergessen..." (t.a.p., p.319). Deze verwijzing naar Luther heb ik te danken aan Dr. E. Honée te Nijmegen.

37) E. Kossmann, "Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand", in: *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr. F.K.H. Kossmann*, 's-Gravenhage 1968 (pp.79-98), p.86.

38) E.H. Kossmann en A.F. Mellink, "Introduction", in: *Texts concerning the Revolt*

of the Netherlands, Cambridge 1974 (pp.1-51), p.37.

39) L.P. Gachard, "La déchéance de Philippe II", in: idem, *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays-Bas*, tome I, Bruxelles 1890 (pp.376-394), p.388, vgl. L. Delfos, *Die Anfänge der Utrechter Union...*, p.211.

40) *Resolutien der Staten-Generaal...*, pp.286-287 en pp.293-296.

41) J.C.H. de Pater, "Leicester en Overijsel", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 64 (1951), pp.259-263.

42) De eedsformule van deze Afzwering als bijlage gepubliceerd door Japikse, in: *BVGO* 5de reeks VI (1919), p.63. De zogeheten Afzwering voltrok zich dus beshst niet op 26 Juli 1581, en was geenszins een handeling van de Staten-Generaal, maar zij vond plaats in de afzonderlijke gewesten, die bij de Verlatinge betrokken waren. Voor een alleszins passende "herdenking" in 1981 moge hier de suggestie worden gedaan dat vanaf dat jaar in de Nederlandse geschiedschrijving, respectievelijk hand-, school- en leerboeken *nooit* meer zodanige begripsverwarring voorkome.

43) De Gelderse geschiedschrijver Arend van Slichtenhorst, hier geciteerd uit de *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, p.121.

Offprint from

De Unie van Utrecht

Wording en werking van een verbond
en een verbondsacte

S. Groenveld
H. L. Ph. Leeuwenberg

Martinus Nijhoff / Den Haag

5. Het verdeelde Huis

Prins Willem van Oranje en graaf Jan van Nassau bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht

A E M Janssen

A E M Janssen (1940) Studeerde geschiedenis te Nijmegen vanaf 1958, waar hij in 1964 afstudeerde bij L J Rogier. Hij droeg bij aan J J Poelhekke (ed.), Geschiedenis van Gelderland, II 1492-1795 (Zutphen, 1975) en publiceerde in Lias, IV (1977) een bydrage over Elbertus Leoninus. Hij is momenteel verbonden als wetenschappelijk medewerker aan het Instituut voor Nieuwe Geschiedenis van de katholieke universiteit te Nijmegen.

De omstandigheid, dat de op 23 januari 1579 gesloten Unie van Utrecht, met haar qua opzet provisioneel karakter, nadien met terugwerkende kracht en zonder wijziging evolueerde tot het fundament, waarop tot 1795 de Statenbond der Zeven Verenigde Noordelijke Provinciën zou blijken gegrondvest te zijn geweest, heeft ertoe bijgedragen, dat de historische betekenis van haar eerste ondertekenaar, de Dillenburgse graaf Jan van Nassau (1536-1606), voor de Nederlandse geschiedenis min of meer is gefixeerd. Zijn aandeel in de totstandkoming van deze Nadere Unie, 'dit vermaard Verbond, de grondslag van ons Nederland en 't voornaamste bolwerk onzer Vrijheid,'¹ lijkt geen toevalstreffer, integendeel. Met name op instigatie van Laurens Pieter van de Spiegel is graaf Jan van Nassau in de Nederlandse geschiedschrijving tot dusver al te zeer met deze Utrechtse Unie vereenzelvigd, in 1783 wist Van de Spiegel, dan onverdacht Oranjegezind secretaris van de Staten van Zeeland, voor het eerst in woord en beeld de persoonlijke verdiensten van de Dillenburgse graaf met de totstandkoming ervan te bundelen. In het *Vertoog over de betrekking van Johan Graaf van Nassau tot de Unie van Utrecht*² heet hij degene, 'die het Verbond van Unie heeft doorgezet.' Weliswaar is het denkbeeld 'om Holland en Zeeland met eenige der naastgelegen Provintien naauwer te verbinden' afkomstig van zijn drie jaar

¹ Paulus, *Verklaring*, I, 49

² Van de Spiegel, *Onuitgegeven stukken*, II, pp. III-XLIV. Van het 'oorspronkelijk schildery' (III), dat stadhouder Willem V als illustratie bij dit *Vertoog* ter beschikking stelde, is nochtans alleen het onderschrift correct, het 'afbeeldsel' zelf laat niet 'Johan Graaf van Nassau Catzenelbogen,' maar waarschijnlijk een zijner talrijke nazaten zien, zie ook F. van Dijk, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel, Raad en Burgemeester van Goes* (Assen, 1963) 203.

oudere broer prins Willem van Oranje, maar 'alle de aanzoeken werden gedaan op naam van Graaf Johan, de ontwerpen van de Unie onder zyn opzicht gemaakt, de byeenkomsten der toekomstige Bondgenooten door hem bestuurd'³ Werden een aantal in dit *Verloog* vervatte beweringen eerst in 1867 nogal hypothetisch en 'verre van zeker' bevonden,⁴ de aldus vastgestelde personificatie bleef onverlet precies een eeuw na Van de Spiegels uitspraak mocht koning Willem III, in de mannelijke lijn de laatste rechtstreekse afstammeling van de Unie-graaf, juist te Utrecht – temidden van eigentijdse praal en lyrische uitbundigheid – in de stromende regen een standbeeld voor 'Graaf Jan van Nassau' onthullen⁵ en drie jaar later kon nog vanuit Groningen worden gedebiteerd, dat deze Dillenburgse graaf zijn roem te danken heeft en 'nog in de harten des volks' leeft, omdat zijn naam met de Utrechtse Unie verbonden zal blijven 'zoo lang de wereldgeschiedenis zich een Republiek der Vereenigde Nederlanden herinnert'⁶ Weliswaar moest de auteur van deze boude bewering nadien toegeven dat de verhouding van Willem van Oranje tot de Nadere Unie, waartoe de prins eerst op 3 mei 1579 voorwaardelijk zou toetreden, vaak aanleiding was geweest tot 'verschil van meening,' maar in 1920 luidde zijn Salomonsoordeel, dat men Oranje 'wel degelijk mag erkennen als den grondlegger der Unie, terwijl Johan van Nassau de werkelijke stichter kan blijven heeten en als zoodanig zijn standbeeld te Utrecht werkelijk verdiend heeft'⁷

Ten einde nu althans enige in geschiedkundig opzicht weinig gefundeerde identificaties en minder doeltreffende associaties te mogen uitbannen, wordt hier – naar aanleiding van het vierde Unie-eeuwfeest – opnieuw een poging ondernomen ter beoordeling van het aandeel van respectievelijk Willem van Oranje en Jan van Nassau in de totstandkoming van – en hun afzonderlijke persoonlijke intenties met – het in 1579 in de haast gesloten verbond Het tot dusver geboekstaafde geschiedbeeld van beide broers met betrekking tot dit

³ Van de Spiegel, *Onuitgegeeven stukken*, IV en XVII

⁴ P L Muller, *Regeering*, 24, noot 1

⁵ Aan deze onthulling op 15 oktober 1883 ging, zoals zekere Nederlandse traditie nu eenmaal wil, het nodige geharrewar vooraf en zij vond dan ook mede als gevolg van financiële complicaties vier jaar later plaats dan was beoogd, zie *Verslag van het verhandelde in den gemeenteraad van Utrecht in het jaar 1883*, 1 en 61, *NRC* van 16 oktober 1883, *De Tijd* van 19 oktober 1883, 'Een monument voor de Unie van Utrecht' in *OU*, 4 (1929) 10, Fantasio (ps C Busken Huet), *Europesche brieven* (2 dln, Haarlem z j 1878) I, 267, II, 91 en 230, *Buitengewone Utrechtsche Courant houdende het relaas van het standbeeld toegewijd aan de nagedachtenis van Johan van Nassau – Feestnummer behoorende bij het Utrechtsch Provinciaal en Stedelyk Dagblad van Maandag 15 October 1883*

⁶ P J Blok, 'Jan van Nassau', in *Verspreide studien op het gebied der geschiedenis* (Groningen, 1903) 187 (herdruk van het in *VA* (1886) 1 vv gepubliceerde artikel)

⁷ Blok, 'Oranje', 1 en 9

thema kan inmiddels hier en daar worden herzien, zulks dan niet zozeer omdat 'de waarheid er slechts bij kan winnen als gewichtige onderwerpen nog eens behandeld worden,'⁸ maar vooral omdat het hier een onderwerp uit een episode van de Nederlandse geschiedenis betreft, die alleen ogenschijnlijk per pen is vergruisd

VOORSPEL ORANJES TOELEG

Nog voordat op 8 november 1576 te Gent bij gelegenheid van de zogeheten Pacificatie tussen afgezanten vanwege Brabant, Vlaanderen, Artesie, Hene-gouwen, Valencijn, Rijsel, Dowaaï, Orchies, Namen, Doornik en het Doornikse, Utrecht en Mechelen enerzijds en die van Holland, Zeeland en het met deze geassocieerde Bommel en Buren, met prins Willem van Oranje anderzijds 'een vaste ende onverbreekelyke vriendschap ende vrede' kon worden gesloten, leefde er in Holland en Zeeland op grond van strategische en economische noodzaak de idee van een nauwer defensief verbond met naburige gewesten. Vanaf 1572 vormden deze twee provincies samen het bolwerk van verzet in de Nederlandse Opstand, maar de Spaanse verovering van Haarlem (1573), het ternauwernood geslaagd ontzet van Leiden (1574), het verlies van Oudewater en Schoonhoven (1575), het bedreigde Zierikzee (1575) en de tot dusver achterwege gebleven adhaesie van Amsterdam en Haarlem hadden de Hollandse en Zeeuwse rebellen doen inzien, dat een plaatselijk, geïmproviseerd verzet het zonder meer zou moeten gaan afleggen tegen de krijgskundige overmacht van de vijand. Toen voorts tijdens vredesonderhandelingen in de loop van 1575 onomstotelijk gebleken was dat de Spaanse autoriteiten met geen jota wensten toe te geven inzake de religie 'en de Vyanden meer schynen van den Peyse te tracteeren, omme ons te circumvenieeren dan uit goede devotie ende affectie,'⁹ drong bij de Hollanders het besef door van noodzaak tot onderlinge 'eenicheydt'. Als 'vrije' Staten van Holland sloten zij op 11 juli 1575, op initiatief van stadhouder Willem van Oranje, te Dordrecht een provisionele unie. Het gezelschap overwoog ernstig te proberen 'eenighe hulpe ende secours aen vremde Heeren ofte Potentaten' te verzoeken.¹⁰ Vooral toen in de zomer van dat jaar de moeizame vredesonderhandelingen namens de twee rebellerende gewesten en de Spaanse landvoogd

⁸ Robert Fruin aan W. J. F. Nuyens (Leiden, 18 mei 1865) in *Correspondentie van Robert Fruin 1845-1899*, uitgegeven door H. J. Smit en W. J. Wieringa (Groningen/Djakarta, 1957) 152.

⁹ *Resolutien van Holland*, 13 april 1575.

¹⁰ Bor, *Oorsprongk* (Leiden/Amsterdam, 1621) Boeck viii, fol. 118 vo-119.

Requesens te Breda waren afgesprongen op de onoplosbaar gebleken godsdienstkwestie,¹¹ stonden Holland en Zeeland, naar het oordeel van Oranje, voor het dilemma óf alsnog 'metten vyanden te appointeren' óf 'vanden Coninck van Spaengien gheheelijck ende t'eenemael te scheyden, ende mitsdien te veranderen van Prince'.¹² Het eerste alternatief wenste men niet, het tweede bleek onmogelijk. Want weliswaar viel na ampel beraad in het na jaar van 1575 te Delft het kloekke besluit, nu er vooralsnog geen enkel uitzicht meer was op verzoening met de legitieme landsheer, 'dat men daerom vanden Coninck van Spaengien scheyden, ende de souverainiteyt soude presenteren aende Coninginne van Engelandt,' maar de eigenzinnige Elisabeth, die nog heel wat andere zorgen aan het eenzaam koninklijk hoofd had en die haar Spaanse collega een dergelijk affront nog niet gunde, bedankte voor de eer en wees op 18 maart 1576 de haar door rebellen aangeboden 'opperste souverainiteyt' over de graafschappen Holland en Zeeland even minzaam als beslist af.¹³ Dit Engels refuus, gevolgd door al even koninklijke aarzelingen vanuit Frankrijk, kan slechts hebben bevorderd, dat de twee enkel nog op elkaar aangewezen gewesten de door Oranje vurig bepleite onderlinge 'eenicheydt' metterdaad gingen bestendigen. Reeds een maand na de Engelse afwijzing, op 25 april 1576, sloten Holland en Zeeland, 'Staats-gewys' te Delft bijeen, hun Unie, waarbij de twee gewesten zich *reciproque* verplichtten

malkanderen naar haar uiterste vermoogen, kragt en magt, alle bystand en behulp [te] sullen doen met raad ende daad, omme te wederstaan en te krenken alle Vyanden deeser Landen, mitsgaders van den gemeenen welvaaren, Vryheeden, en gerechtigheeden vandien en der Steeden van Holland en Zeeland voornoemt, sonder daar inne Goed of Bloed te spaaren, nogte malkanderen eenigsints te verlaaten, in wat sake, nood of pericul dat het zy (art. 1),

Onder het gezag van prins Willem van Oranje, die 'na lange communicatien en rypen beraade' op even welomschreven als beperkende condities voor de duur van de oorlog als 'hooft en hoogste Overigheid' werd erkend, zouden voortaan alle oorlogsaangelegenheden en krijgslasten

met alsulke gemeenschap, eendrachtigheid en vrundschap gevordert, beleyd, ende onder alsulke vaste eenigheid en Verbond gemanieert ende onderhouden werden, als of de voorschreve Landen en Steeden onder de Republicque van eene Steede mogten werden gerekent en begreepen.¹⁴

¹¹ J. J. Woltjer, 'De Vrede-makers', in *TvG*, LXXXIX (1976) 309-310. Ook in deze bundel, 79-80.

¹² Bor, *Oorsprongk*, fol. 125.

¹³ *Ibidem*, fol. 125 vo en fol. 137 vo, zie ook *Calendar of Letters and State Papers relating to English Affairs, preserved principally in the Archives of Simancas*, II *Elisabeth 1568-1579*, ed. by M. A. S. Hume (Londen, 1894) 515.

¹⁴ Hier geciteerd naar *Revolutien van Holland*, 28 april 1576, zie ook Bor, *Oorsprongk*, fol. 139. Men vergelijkte voorts dit Delftse Unie citaat met artikel I van de Unie van Utrecht: 'als off zyluyden maer een provincie waeren'.

Aldus verzekerden twee onderscheiden provincies met inachtneming van de eigen gewestelijke identiteit zich van onderlinge hulpverlening tegen de gemeenschappelijke vijand Kortom, deze Unie van Delft mag als eerste en enige prefiguratie van de nog geen drie jaar later te sluiten Nadere Unie van Utrecht worden gezien. De door Huizinga in 1941 zo trefzeker verwoorde typering van deze Utrechtse Unie: 'in beginsel slechts een krijgsverbond *ad hoc*, om den strijd tot een bevredigend einde met gezamenlijke krachten voort te zetten,'¹⁵ kan dan ook *mutatis mutandis* met evenveel recht en reden worden toegepast op die 'naerdere verbintenisse'¹⁶ van 25 april 1576 tussen Holland en Zeeland.

Op 4 maart van dat jaar was inmiddels landvoogd Requesens plotseling gestorven en de Raad van State, die voorlopig het centrale bestuur over de Nederlanden had waar te nemen, miste in de zomer ten enen male genoegzame autoriteit een munterij van Spaanse troepen te onderdrukken. De machteloze regeringsinstantie kon weliswaar op 26 juli het plakkaat uitvaardigen, waarbij de muiters tot vijand van landsheer Filips en van de Nederlanden werden verklaard, maar dit papieren tegenoffensief vermocht het gevaar voor plunderingen en landstroperij niet te keren. Toen de hoofdstad Brussel werd bedreigd en de benarde bevolking aldaar zich begon te roeren, namen de Staten van het hertogdom Brabant het initiatief tot eigenmachtige bijeenroeping van de Staten-Generaal: een geste die – zij het dan op heel andere schaal – vergelijkbaar is met de Dordtse oproep voor de eerste 'vrije' Statenvergadering van Holland van 19 juli 1572. Terwijl als gevolg van de toenemende verwarring en onzekerheid in de Nederlanden vanaf 6 september vanuit Brussel óók naar de van oudsher zogenheten niet-patrimoniale gewesten, die doorgaans geen prijs stelden op vertegenwoordiging in de Staten-Generaal, uitnodigingen werden gezonden, hadden de Hollandse Staten reeds zekere Dirck van Sijpesteyn, een Utrechts apotheker, een op 3 augustus gedateerde brief 'secretelijck' in de stad Utrecht laten bezorgen. In deze missive heette slechts één middel probaat om de Spanjaarden weg te werken en hun kracht te breken: 'ons metten anderen in alle vreedsamicheyt te vereenighen, als behoort onder de lidmaten van een Lichaam .'. Holland verklaarde zich hier volledig bereid met Utrecht 'een onverbrekelijke vereeniging ende verbont dies aengaende te maecken.'¹⁷ Toen een reactie uit-

¹⁵ J. Huizinga, 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw. Een schets' in *Verzamelde Werken* (9 dln., Haarlem, 1948–1953) II, 432.

¹⁶ Deze term in M. Z. van Boxhorn, *Chronik van Zeelandt* (2 dln., Middelburch, 1644) II, 561.

¹⁷ Bor, *Oorsprongk*, fol. 158, zie ook *Groot Placaatboek van Utrecht* uitgegeven door J. van de Water, I (Utrecht, 1729) fol. 36 en P. Bondam, *Onuitgegeven stukken*, I, 54, noot Bor, *Oorsprongk*, Boeck x, fol. 216 ro noemt 'Dirck van Sijpesteyn Apotheecker

bleef, werd op 3 oktober aan de Utrechtse kanunnik Johan van Loenresloot een nieuwe brief meegegeven, waarin oprechte Hollands-Zeeuwse verbazing over dit zwijgen was vervat: 'als een naeste gebuyr van Hollant' mocht Utrecht nu niet de kans verzuimen zich 'in vrede ende eendrachticheyt' te verenigen en 'metten anderen een onverbrekelijck verbondt ende vereeniginghe te maken.'¹⁸

Geheel op eigen initiatief beschreef Oranje vier dagen nadien, op 7 oktober 1576, vanuit Middelburg ten behoeve van de Landdag van het hertogdom Gelre en de graafschap Zutphen de netelige toestand, waarin de Nederlanden zich bevonden; men stond voor de onvermijdelijke keuze: óf te leven volgens oude rechten en vrijheden van weleer zonder door vreemdelingen te worden onderdrukt, óf 'dat wy liever met alle onse naecomelingen in eeuwichheit willen der Spangiaerts eerloze slaven ende voetsolen wesen . . .'. Enig middel zo'n schandelijk lot te ontgaan heette ook hier 'dat wy ons met malcanderen eendrachtelijck voeghen, ende een vast ende onverbreechelijck verbondt onderlinghe maecken . . .'.¹⁹ Namens de Hollandse Staten werd twee dagen later vanuit Gouda onder meer aan Gelderlands eerste hoofdstad Nijmegen, alwaar de Landdag zich over de Brabantse invitatie voor de te Brussel bijeen-geroepen Staten-Generaal zat te buigen, geschreven dat zij van hun kant er geenszins aan twijfelden dat ook het hertogdom Gelderland zich 'zal vereenigen metten anderen Staten [. . .] omme de liberteyt ende oude vrydomme vanden landen te recouvreren,' opdat – en hier kwam enig doorzichtig altruïsme uit de Goudse vouwe tevoorschijn – rust en vrede hersteld, 'de coopmanschap florerende, ende alle rivieren geopent werden, daer aenne 't furstendom Gelre nyet weynich gelegen [. . .] is.'²⁰ Slechts Oranjes missive kreeg op 20 oktober vanuit Nijmegen een nogal stroeve reactie, waarbij een rechtstreeks antwoord op de prinselijke oproep tot een onderling vast en on-

(die welcke altemets brieven uyt Holland binnen Utrecht ghebracht hadde'); vgl. *Resolutien van Holland*, 10 december 1576.

¹⁸ Bor, *Oorsprongk*, fol. 159 vo; zie ook *Groot Placaatboek van Utrecht* fol. 37–38 en Le Cosquino de Bussy, *Ontstaan*, 23–24.

¹⁹ Bor, *Oorsprongk*, fol. 162. Ten onrechte is Oranjes brief van 7 oktober 1576 rechtstreeks met de ophanden zijnde Gentse onderhandelingen in verband gebracht door M. Baelde en P. van Peteghem, 'De Pacificatie van Gent (1576)', in: *Opstand*, 13.

²⁰ Oud-Archief Nijmegen (= O.A.N.) inv. nr. 3718 (brievenlijst nr. 1707) orig.; een gelijkkluidend schrijven ook in Oud-Archief Arnhem (= O.A.A.) inv.nr. 4688 fol. 314 vo orig. en in Bor, *Oorsprongk*, fol. 162. De Staten van Holland hadden begin oktober 1576 een achttal commissarissen naar Gouda gedeputeerd om 'aldaar met die van Amsterdam ende Utrecht, mitsgaders met die van Gelderland ende andere Steeden ofte Plaatsen in communicatie te treden, ende met deselve te handelen ende negotieeren, ende voorts alle goede devoir ende neerstigheid te doen, ende bequaamste middelen te gebruiken, dat deselve Steeden ende Landen met ons vereenigt moogen werden.' (*Resolutien van Holland*, 4 oktober 1576).

verbrekelijk verbond werd ontweken. De specifiek Hollandse belangstelling in de richting van het pas zo'n dertig jaar tevoren in de Habsburgse Nederlanden geïncorporeerde hertogdom werd door de Landdag enkel bejegend met de bezorgde constatering, dat 'noch etliche' vanuit Holland en Zaltbommel – welke stad van het Nijmeegse kwartier al vanaf 31 juli 1572 (tot 1602) in Hollandse handen was – het gewestelijk territoir teisterden, weshalve de prins gevoeglijk werd verzocht te doen bevorderen dat Gelderse ingezetenen voortaan van dergelijke gewelddadigheden en overlast zouden worden ontzien. Met deze wat kille kennisgeving aan Oranje hield de Gelderse Landdag óók het schrijven van de Hollandse Staten voor beantwoord.²¹

Toen dan ook op 8 november de Pacificatie van Gent gesloten werd, waarbij de betrokken gewesten onder meer plechtig beloofden elkaar bij te staan bij het weren en verdrijven van de Spaanse troepen en andere ongewenste vreemdelingen, leek het er héél even op, dat een door Oranje ten behoeve van Holland *cum annexis* noodzakelijk geachte nadere unie met een aantal andere gewesten nu verder overbodig zou zijn; een voltallige, grote vergadering van de Staten-Generaal, zoals die in 1555 bij gelegenheid van de solemnele abdicatie van landsheer Karel van Habsburg was belegd, zou na verdrijving van de Spaanse legerbendes bijeenkomen 'om te stellen ordene in de saecken van de Landen, in 't generael ende particulier,' waarbij dan een definitieve religieregeling de hoogste prioriteit zou genieten.²²

Maar al spoedig werd de idee van een nader verbond opnieuw ongemeen actueel, want eveneens begin november arriveerde in Luxemburg 's konings halfbroer Don Juan, de nieuwe landvoogd. De ook nu alerte prins van Oranje wantrouwde 'de haestige aencomste' van deze 'Don Ian van Oostenrijcke' en bij monde van Marnix van St. Aldegonde haastte hij zich op zijn beurt de Staten-Generaal op 24 november te smeken niet eerder met deze landvoogd in onderhandeling te treden dan nadat 'die Spaengiaerden ende andere vreemdelingen vertrocken zijn'.²³ Dit prinselijk vermaan werd nochtans niet opgevolgd en terwijl in Holland de komst van Don Juan, die in Oranje een rebel en 'Luterano' bleef zien, de ijver om de eigen gewestelijke verdediging te versterken slechts kon verdubbelen, gingen de Staten-Generaal alsnog moeizaam met hem onderhandelen.²⁴ Hierdoor werd in feite reeds inbreuk gemaakt op de beginselen van de Pacificatie. De zogeheten Unie van Brussel van 9 januari 1577, een verbond 'om alsoo eendrachtelijcken de

²¹ 'Copia der Antwoordt op des heren princen van Oraengien schrijven' (Nijmegen, 20 oktober 1576) in O.A.A. inv.nr. 4688, fol. 345–347.

²² Artikel III, hier geciteerd naar *Groot Placaatboek van Utrecht*, fol. 43.

²³ Bor, *Oorsprongk*, fol. 195 vo, vgl. Bondam, *Redevoering*, 68–71.

²⁴ Een markante reactie op deze onderhandelingen in Bondam, *Onuitgegeven stukken*, I, 283

saecken te beleyden tot teghenstant vande Spaengiaerden ende haren aenhangheren, ghemeen voorstant ende bescherminge van het vaderlandt, de Roomsche Catholijcke religie, ende behoerlijcke autoriteyt, gehoorsaemheydt vanden Coninck,²⁵ vond dan ook bij Holland en Zeeland geen bijval. Weliswaar tekenden hun afgevaardigden ter Staten-Generaal deze Unie, maar slechts onder voorbehoud dat alle bepalingen der Pacificatie, inzonderheid die welke de onbelemmerde uitoefening van de gereformeerde religie in de twee gewesten garandeerden, onverlet zouden blijven.²⁶

Inmiddels had Floris van Pallandt, graaf van Kuilenburg, een van de rebellen van het eerste uur, op 29 november 1576 in gezelschap van twee niet nader genoemde Hollanders een Gelderse deputatie – op weg naar Brussel om aldaar (op 11 december) namens het hertogdom de Pacificatie aan te nemen – uitgerekend in het nu ‘Hollandse’ Zaltbommel staande weten te houden. Het ten stadhuize ontboden Gelderse gezantschap werd hier alvast over een nadere unie geïnformeerd en vervolgens onverwijd naar Willem van Oranje te Middelburg gedirigeerd, alwaar op St. Nicolaasdag ’s middags ‘festivelyk’ bij de prins ‘ten eeten gebleven’ en onder meer over een nadere unie ‘lange communicatie’ gehouden werd.²⁷ Juist diezelfde dag werden ook de Gelderse thuisblijvers verrast; op de Landdag te Arnhem verschenen toen namens Utrecht Adriaan van Zuylen, deken van het kapittel van St. Jan, en Willem van Ryneveld, raad van de stad Utrecht, en zij informeerden belangstellend of de Geldersen ‘sich vorder ingelaten hebben met die van Overysse, Groningen, Vrieslandt, Hollandt etc.’. De nogal verbouwereerde Landdag kon naar waarheid slechts antwoorden ‘zig alnog niet wyders, dan met de Generaele Staten, unieert ende verbonden’ te hebben.²⁸ Op 11 december 1576, toevallig de dag waarop vanwege de Staten-Generaal en de Raad van State aan de jonge George van Lalaing, graaf van Rennenberg, geloofs-brieven voor zijn stadhouderschappen in de noordelijke gewesten werden verstrekt, zond de bijdehante prins zijn onverdachte aanhanger Popko (Pompejus) Ufkens, een Ommelander jonker, naar Friesland en Groningen om aldaar de nadere unie-idee te propageren.²⁹

²⁵ Bor, *Oorsprongk*, fol. 210–210 vo.

²⁶ J.C. de Jonge, *De Unie van Brussel des jaars 1577* (’s-Gravenhage, 1825) 126–129.

²⁷ Bondam, *Onuitgegeven stukken*, I, 217 noot en 302–303.

²⁸ *Ibidem*, 219 noot; vgl. 271 en 274 noot, waarbij Bondam toegeeft dit een ‘eenigszins dubbelzinnig antwoord’ van de Geldersen op de Utrechtse vraag te vinden, maar hij gaat daarbij – ten onrechte – ervan uit, dat deze Gelderse Landdag ‘zig egter van een zodanig nader Verbond niet afkeurig’ toonde en dat de Landdag zich daarom met dit wat vage antwoord zou behelpen, omdat ‘een nader Verbond [...] tot die rypheid nog niet gekomen’ was dat alvast volledige opening van zaken kon worden geboden; vgl. Bondam, *Redevoering*, 79–80.

²⁹ Van Winter, ‘Ontwerpen’, 115.

Bij klokslag, onder trompetgeschal en met het zingen van het *Te Deum* werd op 17 februari 1577 te Brussel het vijf dagen eerder gesloten Eeuwig Edict met Don Juan afgekondigd. Holland en Zeeland trokken zich weliswaar misnoegd terug uit de Staten-Generaal, maar een herhaling van het noodgedwongen isolement van de jaren 1572–1576 konden zij zich nu niet meer permitteren, juist in deze jaren was het strategisch belang van de noordoostelijke gewesten, inzonderheid Gelderland gebleken.³⁰ Meer nog dan tevoren vormde dit hertogdom voor Holland en Zeeland een ‘propugnaculum,’ een ‘strategisch glacis,’³¹ welk natuurlijk gegeven Oranje niet moe werd te blijven onderstrepen.

want hy achte dat den Lande van Hollandt niet weynich en was ghelegghen aen Gelderlandt, achtende 'tselve voor een propugnacule van Hollandt, want de Vyandt meester van Gelderlandt zijnde was oock meester van de vyer Hoofdstroomen van 't gantsche Nederlandt (sic), als den Rhijn, de Mase, d'Ysele ende de Wael, ende konde over sulckx die van Hollandt groot afbreec doen, gelijk uyt de voorledene Oorloghe genoeg was ghebleecken, hy hielt oock in Vrieslandt ende Overysel correspondentie tot ghelijcken eynde, doch verstonc ghenoechsamen dat aldaer, daer niet af vallen en soude by aldien hy die van Gelderlandt niet eerst daer toe en conde beweghen.³²

Men hoeft geen strategisch genie te zijn om in te zien dat – zo de vijand erin zou slagen Gelderland te veroveren – ook met alle nadelen voor handel en verkeer Hollands oostflank volkomen ongedekt zou zijn.³³ Reeds op 2 maart, zo'n twee weken na het Eeuwig Edict, formuleerde Oranje ten behoeve van zijn Hollanders deze interdependentie even bondig als precies: ‘dat van de conservatie des voorsz Landts Gelre de welvaert van Hollandt genoeg is dependende,’³⁴ terwijl hij op 3 augustus de Geldersen zwart-op-wit liet toevoegen, ‘dat die verwoesting van Hollandt ende Zeelandt inzonderheyt mede brengt de geheele bederffnisse ende onderganck vanden Landen van Gelder en Zutphen.’³⁵ Kortom, het mag volstrekt geen verwondering wekken dat dank zij deze prinselijke toeleg – Hollands ijver er niet alleen op was gericht het kriegsbedrijf voortaan zoveel mogelijk buiten de eigen gewestelijke grenzen te houden, maar ‘oock mede om vrunden in Vrieslandt, Overysel, Gelderlandt ende elders te maecken, ende eenich verbont tot hun versekertheit (waert doenlijck) te besluyten.’³⁶ Het kan dan ook enkel voor

³⁰ Delfos, *Anfange*, 36

³¹ *Geschiedenis van Gelderland 1492–1795* (Zutphen, 1975) 109.

³² Bor, *Oorsprongk*, Boeck xiii, fol. 78 vo

³³ Van de Spiegel, *Onuitgegeeven stukken*, i, 34, Sneller, *Ume*, 9–10.

³⁴ Bondam, *Onuitgegeeven stukken*, ii, 183–184

³⁵ O A N inv nr 3272, fol. 109 ro

³⁶ Bor, *Oorsprongk*, Boeck x, fol. 214

Oranjes politiek vernuft pleiten dat hij op 1 februari 1577, in feite al ruim twee weken vóór het fatale Eeuwig Edict, dat Don Juan nauwelijks vier maanden en dan nog slechts ogenschijnlijk zou respecteren, zijn vertrouwen Jacob Muys van Holy, ontvanger-generaal van Holland, uit diens vaderstad Dordrecht naar Gelderland zond met een even uitvoerige als belangwekkende instructie, waarin ten behoeve van dit 'bolwerk der anderen'³⁷ de prinselijke zienswijze over de benarde situatie in de Nederlanden en de consequenties daarvan zijn vervat.

Door middel van deze instructie zocht Oranje de Geldersen enerzijds te vleien, anderzijds te vermanen, nu enige gewesten dreigden zich te laten bedriegen door listen en tweedracht zaaiende praktijken van de vijand. Ten einde nu alle ongemak en elk misverstand te mijden heette het wenselijk 'boven het verbondt, metten generalen staeten aengegaen, een goede, vaste alliantie ende verbontenisse int particulier te maecken' namelijk met Holland en Zeeland. Nu er in Utrecht, Friesland en Groningen hiervoor wel belangstelling bleek te bestaan, liet Oranje de Geldersen verzoeken aan het denkbeeld van zo'n nader verbond gereede aandacht te besteden en hem vervolgens een afvaardiging te zenden, die het gewestelijk standpunt ten dezen zou komen meedelen. Holland en Zeeland waren zonder meer bereid 'in allen redelijcken zaecken alles te besorgen, dat men tot ontlichtinghe ende welvaert des lants van Ghelre ende proffijt der gemeyne zaecken bevinden sal van noode te zyn.' Zolang echter Spanjaarden en vreemdelingen nog niet vertrokken, de oude rechten, privileges en vrijheden nog niet waren hersteld en aan de voorwaarden, die Don Juan zouden moeten beletten 'eenige tyranny te exerceren,' nog niet was voldaan, mocht geen enkel accoord of onderhandeling met deze landvoogd worden aangegaan. Zo Gelderland de beoogde alliantie zou willen sluiten, dan kon het gewest rekenen op onverkorte steun van Oranje; hij en de Staten van Holland en Zeeland wensten immers 'goede vrientschap ende nabuerschap' met Gelderland in het belang van welvaart, rust, vrede 'ende oude voorspoet des geheelen vaderlants.'³⁸

Eveneens begin februari ontvingen Duco Martena en Carel Roorda voor Friesland en Floris Thin en Floris Heermale voor Utrecht namens Oranje een zelfde opdracht als Jacob Muys van Holy voor Gelderland.³⁹ Een eerste positieve reactie op deze door Holland en Zeeland gepousseerde prinselijke unie-toeleg kwam nochtans uit een andere hoek. Op 26 maart besloten de Ommelander Staten, openlijk gebrouilleerd met de stad Groningen, ervoor te

³⁷ Paulus, *Verklaring*, 1, 6.

³⁸ Deze belangwekkende instructie van 1 februari 1577 gepubliceerd in: Trosée, *Studiën*, 300–304.

³⁹ Delfos, *Anfänge*, 36.

ijveren met naburige gewesten zoals Friesland, Drente, Overijssel en Gelderland 'etwas naher geunieert, geconfederert und verbonden te worden,' maar zodanige unie-bereidheid bleek enkel geïnspireerd op het streven ten overstaan van de stad Groningen de status van het Groningse platteland als afzonderlijk gewest door middel van associatie met andere gewesten impliciet erkend te krijgen.⁴⁰ Een aantal uitgangspunten voor de beoogde 'confederation und verbuntenisse' werden door een Ommelander deputatie onder leiding van syndicus Hieronimus Verrucius begin april in Friesland besproken.⁴¹ In feite ligt in al deze instructies en uitgangspunten uit het voorjaar van 1577 reeds de eigenlijke opzet van de later te Utrecht te sluiten Nadere Unie vervat.⁴²

Wegens de fragiliteit van de Staten-Generaal, die equilibreerden op de wankel beginselen van de Gentse Pacificatie, maar die door een lichtzinnig engagement met Don Juan overstag dreigden te gaan, bleef de prins van Oranje onverschrokken naar een hecht tegenwicht zoeken; alleen een onderling verbond van Holland en Zeeland met aangrenzende gewesten kon, om de gewenste eenheid binnen de Nederlanden te helpen bestendigen, opwegen tegen de listige praktijken van Don Juan en zijn aanhang. Alle op dat moment in gewesten als Holland, Zeeland, Gelderland, Utrecht, Friesland en Overijssel vertegenwoordigde opvattingen op staatkundig en religieus terrein dienden volgens het schema van deze prinselijke evenwichtspolitiek van ondergeschikt belang te worden beschouwd.

De aftocht van Spaanse garnizoenen scheen nochtans de bezorgdheid van Oranje en zijn wantrouwen jegens de bedoelingen van de landvoogd te logenstraffen, zodat enige weerklink op of uitwerking van de unie-plannen van begin 1577 achterwege bleef. De eigenwillige prins ging daarop onverpoosd op zoek naar andere mogelijkheden, met name steun vanuit het buitenland. Zo had hij op 24 juli te Enkhuizen een uitvoerig onderhoud met de Engelse gezant Daniel Rogers. Ten overstaan van deze Engelsman opperde Oranje bij die gelegenheid het denkbeeld van een *league* tussen koningin Elisabeth, Holland en Zeeland, een aantal Hanzesteden, enkele Zwitserse kantons en de door zijn bloedeigen broer graaf Jan van Nassau geleide vereniging van Wetterause graven.⁴³ Maar uitgerekend diezelfde dag kwam door gebeurte-

⁴⁰ Van Winter, 'Ontwerpen', 114.

⁴¹ *Ibidem*, 115. De 'Articulen und puncten, waerup de Confoederatie ende Unie sal behoeren te geschien' in: Trosée, *Studiën*, 182.

⁴² Sneller, *Unie*, 9.

⁴³ *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le règne de Philippe II*, ed. Kerwyn de Lettenhove (Brussel, 1890) ix, 420-421; *Calendar of State Papers, Foreign Series, of the Reign of Elisabeth, 1577-1578* ed. A.J. Butler (Londen, 1901) 27; vgl. P. Krüger, *Die Beziehungen der Rheinischen Pfalz zu Westeuropa. Die auswärtig-ag ua*

nissen te Namen, waar Don Juan zich onverhoeds van de citadel meester maakte, de door Oranje *cum suis* terecht onderstelde Spaanse dubbelhartigheid snel en onmiskenbaar aan het licht. Nu kon de prins weer openlijk *binnen* de Nederlanden streven naar verwezenlijking van zijn oorspronkelijke nadere-unie-idee. Reeds op 29 juli zond hij zijn vertrouwelingen jonkheer Willem van Zuylen van Nyevelt en mr. Leonard Casembroot naar Gelderland en naburige gewesten om opnieuw aan te dringen op nauwere aaneensluiting van deze provincies bij de verdediging van hun gemeenschappelijke belangen tegen Spaanse listen en geweld. De twee op 3 augustus op de Landdag te Nijmegen verschenen gezanten kregen op het Holland-Zeeuwse aanbod aan Gelderland van 'alle hulpe ende bystant' echter een afgemeten antwoord; nog diezelfde dag repliceerde de Landdag 'niet anders gemeint tho zijn, dan der Pacificatie van Gendt ende der daarop gefolgde Union [. . .] sich gemess te halden.'⁴⁴ Zowel in dit hertogdom als in het Sticht Utrecht reikte de gewenste eensgezindheid voortaan slechts tot gemeenschappelijke afkeer van Don Juan en zijn aanhangers;⁴⁵ het denkbeeld zich alsnog te moeten gaan associëren met de calvinistische rebellengewesten Holland en Zeeland, die wel de Pacificatie, maar niet integraal de Unie van Brussel hadden willen erkennen, vond dan ook nauwelijks weerklank. Groeide enerzijds in Holland de neiging de predicationen katholiek en Spaansgezind voor synoniemen te gaan houden,⁴⁶ Gelderland en andere nog overwegend katholieke gewesten bleken op hun beurt niet ongenegen onderling te overleggen hoe met vereende krachten de gevreesde wraak van Don Juan kon worden gepareerd. Deze voormalige niet-patrimoniale gewesten wensten echter geen vast engagement met Holland, Zeeland en Oranje.⁴⁷ Toch bleef de prins onder de gegeven

ziehungen des Pfalzgrafen Johann Casimir 1576–82 (München, 1964) 40. Koningin Elisabeth was al in het voorjaar van 1577 geïnformeerd over en geïnteresseerd in een nadere unie, vgl. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, vii, 248 en Paulus, *Verklaring*, 4. Voor nadere informatie over de Wetterause graven zij verwezen naar de in noot 67 vermelde literatuur.

⁴⁴ O.A.N., inv.nr. 3272 fol. 107 ro–111 vo; vgl. Bondam, *Onuitgegeven stukken*, iii, 77 en 102–104, en Lenting, 'Gelderland', 270.

⁴⁵ [C.G. Hultman], *Geschied- en staetkundig onderzoek over de tijd wanneer Philips de Tweede, Koning van Spanje, opgehouden heeft Heer der Vereenigde Nederlanden te zijn* (Arnhem, 1781) 35.

⁴⁶ P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (Amsterdam/Antwerpen, 1961) 289.

⁴⁷ Lenting, 'Gelderland', 273–274; Delfos, *Anfänge*, 201; Geyl, *Nederlandse stam*, 298. Dat althans een aantal steden in deze voormalige niet-patrimoniale gewesten wel bereid waren tot eventueel nauwer samengaan met Holland-Zeeland, moge blijken uit een op 12 augustus 1577 gedateerd 'Report of the State of Matters fallen out in Antwerp since Don John's Withdrawal to Namur', volgens hetwelk Kampen, Deventer en Zwolle zouden hebben verklaard, dat zij – indien de Brusselse Unie schipbreuk zou lijden – wensten 'to canton themselves with Holland and Zeeland, Guelderland and Friesland' (*Calendar of State Papers*, 71), vgl. *Relations politiques des Pays-Bas et de*

omstandigheden aandringen op een nader verbond van deze gewesten met Holland en Zeeland en op 18 september 1577 verschenen namens hem opnieuw twee gezanten, Willem van Zuylen van Nyevelt en Jacob Muys, op de Landdag te Nijmegen, maar ook nu weer formuleerden de Geldersen eenzelfde afwijzend antwoord inzake de 'naerdere verbindtenisse, die dieselvige Staten van Hollandt met de Geldersche begeerden te maken' als in augustus, het gewest bleek slechts bereid zich bij herhaling te 'ercleren, ende halden in conformiteyt van de Pacification van Gent, ende dair op gefolchde Union' van Brussel.⁴⁸

De revolutionaire gebeurtenissen van 1576 in het Zuiden hadden minder dan een jaar later rechtstreeks aansluiting gevonden bij de verlangens van de stedelijke burgerij, die de vanouds geconstitueerde overheden tot actie dwong, nu in haar ogen de hoge adel door te pacteren met de onbetrouwbare Spaanse landvoogd het land nodeloos in gevaar had gebracht. Te Brussel formeerde het derde lid van de stadsregering, de zogeheten negen natien of ambachten, een comité van 'achttien-mannen,' dat op radicale toon de Staten-Generaal ertoe wist te bewegen Oranje uit te nodigen hen met raad en daad te komen bijstaan. De prins aarzelde geen moment, ofschoon zijn vertrek uit Holland aldaar met enig afgunstig wantrouwen werd gadegeslagen. Zouden Brabant en Vlaanderen, met de prins als ruwaard van Brabant in hun midden, het Hollands-Zeeuwse bolwerk van 1572 weer gaan overschaduwen?⁴⁹ Temidden van allerlei intrigues van hoge adellijken onder de leiding van de jaloerse hertog van Aerschot, die de jonge, onervaren aartshertog Matthias van Oostenrijk in het najaar liet overkomen en daarmee een spontane volksbeweging pro-Oranje uitlokte, zag de prins weer kansen: voor het eerst sinds bijna tien jaar vanuit Brussel te werken aan een lang gekoesterd en boven alle andere noodzaak verheven ideaal, te weten een hechte eenheid tussen de Nederlandse gewesten onderling, die met name bestand zou zijn tegen Spaanse machinaties. Namens hem drong Marnix van St Aldegonde op 4 november 1577 bij de Staten-Generaal, waarin sinds 19 augustus ook weer Hollandse afgevaardigden zaten, aan op de 'établissement d'ungne ferme union, sans aulcune diffidence' van alle gewesten,⁵⁰ die elk wederzijds

l'Angleterre, ix, 457. Een jaar later was het 'kantonneren' ten opzichte van Holland, Zeeland, Friesland en Gelderland als 'het meest werkzame remedium voor de nooden van de tijd' hoogst actueel (A.A. van Schelven, 'De staatsvorm van het Zwitsersche Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen' in: *Miscellanea Historica in honorem Louis van der Essen* (Brussel/Parijs, 1947) II, 749).

⁴⁸ O.A.N. inv.nr. 3272 fol. 114 vo-118 ro, vgl. Bondam, *Onuitgegeven stukken*, III, 242, 254 en 275 en Lenting, 'Gelderland', 275.

⁴⁹ Geyl, *Nederlandse stam*, 299.

⁵⁰ Geciteerd naar *Archives ou Correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau*, ed. G. Groen van Prinsterer, première série (16 dln, Leiden, 1835-1861) VI, 258.

wantrouwen moest uitbannen en de eendracht en onderlinge samenwerking zou bestendigen. Op 10 december, drie dagen nadat Don Juan vanwege de Staten-Generaal voor 'Infracteur en [.] vyand van onzen Vaderlande'⁵¹ was verklaard, werd de Tweede, Nieuwe of Nadere Unie van Brussel gesloten.⁵² Deze Unie voorzag in een herstel van de samenwerking tussen Holland en Zeeland enerzijds en de overige gewesten anderzijds. De bij de Eerste Unie van Brussel al te expliciet verwoorde handhaving van het katholicisme moest nu op grond van een specifiek prinselijke interpretatie van de Gentse Pacificatie plaatsmaken voor de plechtige verzekering, waarbij katholieken en niet-katholieken elkaar zouden beschermen – de in november 1576 nog *expressis verbis* omschreven afbakening: Holland en Zeeland, als enig gesanctioneerd reservaat voor gereformeerde ijver, ontbreekt in de tekst van deze Unie. Het nu geformuleerde onderscheid: katholieken en niet-katholieken, pretendeerde, zij het vooralsnog versluierd, het een jaar tevoren afgebakende monopolie van elk van beide belangengroepen te doorbreken. De Tweede Unie van Brussel bleek een door Oranje welbewust ondernomen poging in de richting van confessionele pariteit binnen de Nederlanden door middel van een godsdienstvrede, zoals die een goed half jaar later zou worden geannonceerd.

Ook deze Nieuwe Brusselse Unie, in de geschiedschrijving bij voorkeur geboekstaafd als de Generale Unie, heeft nochtans de plannen en de tot dan toe genomen initiatieven voor een nader verbond tussen een aantal gewesten rond Holland en Zeeland slechts heel korte tijd naar het achterplan weten te dringen. Juist op het moment dat de te Brussel gekunstelde Generaliteit door een complex van nauwelijks te rangschikken of te determineren oorzaken en factoren – zoals toegespitste religieverschillen, gewestelijk particularisme en provinciale naijver, afgunst van de hoge adel jegens Oranje, toenemend strategisch overwicht van de Spaanse krijgsmacht contra gewestelijk onvermogen en onwil bij de verdediging van gemeenschappelijke belangen⁵³ – onmiskenbaar steeds grotere en onherstelbare scheuren laat zien, worden de vanaf 1576 geopperde plannen voor een nader verbond binnen deze nu al te fragiele Generaliteit weer te voorschijn gehaald, bij de uitvoering waarvan tenminste één wezenlijk verschil onmiddellijk te constateren valt: niet meer prins Willem van Oranje, die vanaf het najaar van 1577 in Brabant en Vlaan-

⁵¹ *Groot Placaatboek van Utrecht*, fol. 52.

⁵² Zie hiervoor de nog steeds belangwekkende studie van J.C. de Jonge, 'De Nieuwe of Nadere Unie van Brussel des jaars 1577' in: *Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden* ('s-Gravenhage/Amsterdam, 1827) II, 161–204), voorts C.H.Th. Bussemaker, *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie* (2 dln., Haarlem, 1895–1896) I, 223–227, Delfos, *Anfange*, 55–56.

⁵³ J. Presser, *De Tachtigjarige Oorlog* (Amsterdam/Brussel, 1963) I, 90.

deren persoonlijk een dreigende scheuring binnen deze door hem beoogde Generaliteit tracht te voorkomen, maar zijn enig nog in leven zijnde broer, graaf Jan van Nassau, wordt onmiskenbaar de protagonist van de dan noodzakelijke nadere unie. De Dillenburgse graaf had in augustus van dat jaar gezin, huis en goed verlaten en was wegens grote financiële nood naar de Nederlanden komen afzakken om hier enig goed betaald emplot te vinden.⁵⁴ Toen een vurig begeerde aanstelling als plaatsvervanger van Oranje in Holland-Zeeland maar bleef traineren, ontving Jan van Nassau na enig prinselijk gemanipuleer te Antwerpen op 22 mei 1578 uit handen van aartshertog Matthias zijn officiële benoeming tot stadhouder van het hertogdom Gelderland,⁵⁵ Hollands wankelbare *propugnaculum*. Oranjes toelag leek alsnog verzekerd van succes.

NASSAUSE UNIE-IJVER IN DE NEDERLANDEN

Op 2 juni 1578 te Nijmegen als Gelderlands stadhouder geïnstalleerd, begon graaf Jan van Nassau onmiddellijk initiatieven voor de nu al twee jaar door zijn broer Willem van Oranje bepleite nadere unie te ontwikkelen. Ofschoon hij er zelf niet aanwezig kon zijn,⁵⁶ belegde hij op 16 juni te Arnhem een 'communicationstagh' voor gedeputeerden uit de drie aan elkaar grenzende gewesten Gelderland, Utrecht en Overijssel. Naar aanleiding van de noodzakelijke verovering van Kampen en Deventer, waarbinnen Spaansgezinde garnizoenen lagen verschanst, en de gemeenschappelijke verdediging tegen de vijand liet de Gelderse stadhouder door zijn secretarissen Everhard van Reynd en Andreas Kersten onder meer het denkbeeld van nauwere aaneensluiting van een aantal gewesten op deze Arnhemse conferentie ter sprake brengen.⁵⁷ Nam Overijssel hier een nogal afwachtende houding in en ont-

⁵⁴ *Archives*, VI, 95; H. Röhrig, *Beiträge zur Politik des Grafen Johann VI., des Älteren, von Nassau-Dillenburg mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit in den Niederlanden* (Keulen, 1916) 21; I.A. Nijhoff, 'Aanstelling van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen als stadhouder des vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen', *BVGGO*, II (1840) 54, 60 en 64.

⁵⁵ *Geschiedenis van Gelderland*, 112–113.

⁵⁶ Jan van Nassau (vanuit Nijmegen, 16 juni 1578) aan gedeputeerden van Gelderland, Utrecht en Overijssel te Arnhem, in O.A.A., inv.nr. 5513 orig. Hij verontschuldigt zijn afwezigheid nu hij 'vann wegenn etzliker hochwichtiger oersakenn inn aller yll naer Antwerpen verreisen' moet; de gedeputeerden zullen nu van E. van Reynd en A. Kersten het eigenlijke doel van de door hem bijeengeroepen conferentie vernemen.

⁵⁷ Muller (*Regeering*, 19) laat Jacob van Ommeren, ambtman van Baer, met de stadhouderlijke toelag voor een nadere unie te Arnhem voor de dag komen; deze zou er toen voor hebben gepleit, 'dat de genabuerte provincien, als Hollant, Zeelant, Vries-

breekt een Gelders standpunt, Utrecht, dat bij de zogeheten Satisfactie van oktober 1577 Oranje weer als stadhouder had erkend, bleek minder gereserveerd ten opzichte van zo'n unie-noodzaak.⁵⁸

Korte tijd later liet Jan van Nassau de andere belangengroep, Holland en Zeeland, reeds verenigd in de Unie van Delft, polsen over een nadere associatie met deze landgewesten. Ook nu kon hij niet persoonlijk deze aangelegenheid behartigen.⁵⁹ Daartoe zond hij Andreas Kersten, voorzien van een genoegzame instructie, naar de Hollandse Statenvergadering. Kersten reisde via Utrecht, alwaar hij op 13 juli van het stadsbestuur mocht vernemen, dat inzake een nader verbond 'de Raet tot sulcx wel gezint es.'⁶⁰ Drie dagen later verscheen Kersten te 's-Gravenhage voor de vergadering van gedeputeerden van Holland en Zeeland en las er namens graaf Jan een uitvoerige propositie voor, waarin allereerst werd verwezen naar het overleg, dat Kersten al in het voorjaar had gevoerd, waarbij onder meer was gesproken 'omme sich wat naerder metten Gelderschen te vereenighen, ende confedereren.' Zijn lastgever achtte thans het moment gekomen zo'n nader verbond met het 'propugnaculum' te doen sluiten, waartoe dan 'nyet alleene de Gelreschen, maer oock die van Overijssel en Vrieslandt' zouden moeten gaan behoren; nu Namen, Luxemburg en Limburg in handen van de vijand heetten te zijn en gevreesd moest worden dat Anjou, de jongste telg uit de Valois-dynastie, mettertijd meester zou worden van Artesië en Henegouwen, waardoor 'de zeventhien Procincien deser Nederlanden' uiteen dreigden te vallen en de vijand steeds minder weerstand zouden kunnen bieden, hoopte de Gelderse stadhouder bij Holland en Zeeland onverminderde bereidheid voor de beoogde unie te vinden.⁶¹

Hollands antwoord op dit unie-aanzoek bij monde van Kersten was positief; binnen acht dagen bleek zwart-op-wit dat Jan van Nassau's 'goeden yver en devotie [...] omme deeze Landen samentlyk in vaste eenigheyt ende verbont te brengen' vanwege de Hollandse Staten hooglijk werd gewaardeerd. Zij zouden te gelegener tijd, zodra daartoe ook de gewesten Gelder-

lant, Utrecht, Gelderland ende Overijssel sich metten anderen ietwes naerder inlaten ende verbinden solden.' Zie Lenting, 'Gelderland', 282.

⁵⁸ Bondam, *Redevoering*, 107, noot.

⁵⁹ Wegens de verzetting van de hem onwillige magistraten van Elburg en Harderwijk, zie Rijksarchief in Gelderland te Arnhem (= RAA) Handlungen iv fol. 172 en C.H. Ris Lambers, *De kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578* (Barneveld, 1890) 196.

⁶⁰ Bondam, *Redevoering*, 107, noot; Lenting, 'Gelderland', 283.

⁶¹ Sommier extract (d.d. 16 juli 1578) van Andreas Kersten over zijn commissie in Den Haag namens graaf Jan van Nassau in Algemeen Rijksarchief in 's-Gravenhage (= A.R.A.), Archief der Staten van Holland, inv.nr. 2582 d 1; vgl. Van de Spiegel, *Onuitgegeven stukken*, 33-34.

land, Overijssel en Friesland bereid bleken, hun gedeputeerden met volkomen volmacht en instructie sturen.⁶²

Na deze eerste terreinverkenningen bij Gelderland, Utrecht en Overijssel enerzijds en Holland en Zeeland anderzijds naar hun onderlinge uniegezindheid achtte graaf Jan het gewenst een rechtstreekse confrontatie van alle belanghebbende gewesten te arrangeren; in het Zuiden voerde Oranje immers onderhandelingen met Anjou en de Dillenburgse graaf, die elke toenadering tot deze katholieke Valoisprins alleen maar wenste te associëren met de beruchte 'Parijse Bloedbruiloft' van 1572, trachtte dan ook in een bespoediging van de besprekingen over een nadere unie elke pro-Franse politiek bij voorbaat uit de Nederlanden te elimineren. Juist met betrekking tot dit door een vrijwel ononderbroken reeks burgeroorlogen verdeelde Frankrijk bestond er al enige tijd een diepgaand verschil van zienswijze tussen de twee broers. Zag Oranje vooralsnog in Spanje de gepersonifieerde onderdrukker van de Nederlandse vrijheden, bij de verdediging waarvan alle én protestantse én katholieke krachten in de Nederlanden, maar ook in het Rijk, Engeland en vooral Frankrijk zoveel mogelijk moesten worden gemobiliseerd, zijn broer graaf Jan, de oprecht overtuigde calvinist, wenste Spanje vooral als de vervolger van de enig ware gereformeerde religie te beschouwen. Tot de Spaanse handlangers rekende hij willens en wetens *alle* katholieken, vooral die van het door de dynastie Valois geregeerde Frankrijk, waartegen de protestantse krachten gebundeld moesten worden onder de leiding van de even krijgshaftige als gereformeerde paltsgraaf Johan Casimir.⁶³ Uitgerkend aan diens drieste en huichelachtige diplomaat Peter Beutterich, wiens talenten als erudiet houwdegen hem niettemin de toenaam 'doctor equester' bezorgden,⁶⁴ schreef de Gelderse stadhouder op 5 augustus 1578,

⁶² De Staten van Holland (vanuit Den Haag, 28 juli 1578) aan Jan van Nassau. Een eigentijds afschrift van deze belangwekkende brief, berustend in het Rijksarchief in Zeeland (Statenarchief, inv.nr. 1566 fol. 16) is door oorlogsgeweld verloren gegaan. Hier wordt geciteerd uit een door J.A.G.C. Trosée (1859–1938) eigenhandig vervaardigd afschrift, thans aanwezig in het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage (collectie-Trosée).

⁶³ L. Paul, *Nassauische Unionspläne. Untersuchungen zum politischen Programm des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* (z.p., 1966) 203; Glawischnig, *Niederlande*, 165. Als voorbeeld voor Jan van Nassau's 'francophobie' moge hier worden verwezen naar zijn Anjou-overwegingen van augustus 1579 in *Archives*, vii, 48–51.

⁶⁴ Al op 6 juni 1578 had Beutterich Jan van Nassau in vertrouwen genomen inzake de argwaan, die Johan Casimir en hij koesterden jegens Oranje vanwege diens 'Frantzösischen practikken' (*Archives*, vi, 377–378). Een ongemeen rake typering van Beutterich in V. Press, *Calvinismus und Territorialstaat. Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619* (Stuttgart, 1970) 311–314; voor zijn activiteit als publicist in deze jaren, zie A.A. van Schelven, 'Staatsvorm', 754–755 en P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566–1584* (Nijmegen, 1956) 98–99 en 201–202. Voor paltsgraaf Johan Casimir, die zich vanaf de zomer 1578 met een hulptroep in de Nederlanden op-

één week voordat Anjou door de Staten-Generaal te Antwerpen werd uitgeroepen tot 'défenseur de la liberté des Pays-Bas,' eigenhandig in onverbloemde bewoordingen zijn strikt persoonlijke opvatting over de te sluiten nadere unie. *Per schedulam* bekende hij aartshertog Matthias, de Staten-Generaal, Anjou 'und andern' te wantrouwen. Hij oordeelde het dan ook gewenst dat 'die religionsverwanten und welche es mit dem Vatterlandt treulich und wol meinen' zich zo spoedig mogelijk zouden aaneensluiten om elkaar in geval van nood de helpende hand te bieden en met raad en daad behulpzaam te zijn. Hij achtte het geboden hierover te onderhandelen 'mit denen von Hollandt, Zeelandt, *item* mit denen von Utrecht, Westfrieszlandt, Overiszel, Geldern, mit Gentt, Brüssel, Antorff, Herzogenbusch, und Maastricht,' terwijl naar zijn mening óók 'drauszen bei uns' Duitse graven, edellieden en Rijkssteden hiervoor benaderd moesten worden.⁶⁵ De inhoud van dit strikt vertrouwelijk briefje, *gefundenes Fressen* voor het sujet Beutterich, mag *expressis verbis* aantonen dat de Gelderse stadhouder – nog voordat de betrokken Nederlandse gewesten met elkaar zouden gaan overleggen – een heel andere conceptie van de nadere unie voor ogen stond dan die, welke zijn broer Willem van Oranje beoogde; volgens de Dillenburgse graaf, die persoonlijk nauwelijks bijzondere voorkeur voor de Nederlanden kende,⁶⁶ moest zodanige unie immers niet slechts alleszins anti-katholiek van opzet zijn, maar evenzeer een hecht bastion gaan vormen tegen elke uitbreiding van de Franse invloedssfeer binnen de Nederlanden; onder vigeur van onverdacht calvinisme zou de bedoelde unie – zo mogelijk – openingen moeten bieden tot aansluiting van geestverwanten binnen het Rijk, alwaar het verbond van onder Dillenburgse leiding staande Wetterause graven dan vanuit de nader geünieerde Nederlandse gewesten welkome impulsen zou krijgen ter vervulling van specifiek Duits-grafelijke aspiraties rond het fenomeen *Freistellungsbewegung*,⁶⁷ die als zodanig geenszins met de Nederlandse ont-

hield, bestonden de Staten-Generaal uit 'fast mehrentheils Mönch, Pfaffen und dergleichen Leute,' in C. Krollmann, *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550–1621)* (Leipzig, 1905) 20.

⁶⁵ *Archives*, vi, 432; Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden (= H.H.St.W.) Abt. 171, Nr. 1334^a, orig. Jan van Nassau (vanuit Arnhem, 7 augustus 1578) aan Christophorus Pezelius, predikant te Herborn: 'Nachdem es auch inn diesen Nederlanden mitt der religion so ferne kommen [ist], das nicht allein die von Ambsterdam, die von Utrecht, die von Gentt und Maastricht öffentlich zu predigen angefangen, wie dann die von Brussel und Antorff auch zum theil gethan [haben].'

⁶⁶ Glawischnig, *Niederlande*, 120–121, 164, 169 en 189.

⁶⁷ Binnen het Heilige Roomse Rijk was het calvinisme op grond van de Godsdienstvrede van Augsburg (1555) formeel tot aan de Westfaalse Vrede (1648) uitgesloten van rijksrechtelijke erkenning. Geestelijke vorsten beschikten niet over het in 1555 geformuleerde *ius reformandi*. Een en ander impliceerde dat zonen van adellijke protestanten vanaf 1555 waren buitengesloten van ambten en prebendes in geestelijke vorstendommen,

wikkelingen parallel liep. Hier reeds ligt minstens één oorzaak van het complex van redenen, die hebben bijgedragen tot groeiend onderling misverstand tussen Oranje en Dillenburg, dat met name naar aanleiding van de te sluiten nadere unie onmiskenbaar zou worden. In dit verband zij er voorts op gewezen, dat de Dillenburgse graaf de op 5 augustus zijn aan het papier toevertrouwde bekentenis in de richting van de Paltsische ijveraar Beutterich en de daarin vervatte, strikt persoonlijke intentie met betrekking tot het nader verband ten overstaan van alle betrokken gewesten niet en nooit zou prijsgeven. Uit dit gegeven mag ook worden afgeleid dat de te voeren unie-onderhandelingen natuurlijk bepaald geen soepel verloop kenden

Op 8 augustus, drie dagen nadien, zond de Gelderse stadhouder Jacob Muys, die een soortgelijk karwei een jaar tevoren namens Oranje had opgeknappt, en Wilhelm Pijll naar respectievelijk Utrecht, Holland, Zeeland, Antwerpen, 's-Hertogenbosch en Gent ⁶⁸ Aan de twee gezanten werd een uitvoerige en belangwekkende instructie meegegeven. De door Holland en Zeeland ter hand genomen 'christlicke und in alle rechten thogelatene tegenwehr und defension' ten opzichte van de Spaanse 'practijken' worden uitdrukkelijk tot voorbeeld gesteld. De gruwelijke en tyrannieke opzet van de vijand kan het best worden gepareerd 'mett eendracht,' zoals overeengekomen bij de Pacificatie van Gent. Nu deze vijand niettemin 'sowol met openbaer geweld als subtilen practiken' zich inmiddels meester heeft gemaakt van Namen, Luxemburg, Limburg 'und voell goeder steden in Brabant' en nu hij Roermond en Deventer bezet houdt, terwijl 'die Frantzosen' op hun beurt doende zijn Artesie en Henegouwen te accapareren en zich hoe langer hoe meer 'in desen landen inwortelen sullen,' zodat gevreesd moet worden dat de noodzakelijke eendracht alsnog verloren gaat, acht de Gelderse stadhouder

stiften en kapittels. Met name tegen deze restrictie (het zogeheten *reservatum ecclesiasticum*) van de Augsburgse Godsdienstvrede stelden protestanten hun 'Freistellungs-forderung' (zie: M. Heckel, 'Autonomia und Pacis Compositio. Der Augsburger Religionsfriede in der Deutung der Gegenreformation', *ZSSR*, Band 76, Kanonistische Abteilung XLV (1959) 144-146 en G. von Lojewski, *Bayerns Weg nach Köln Geschichte der bayerischen Bistumspolitik in der zweiten Hälfte des 16 Jahrhunderts* (Bonn, 1962) 14, noot 5).

Het verbond van Wetterause graven, waartoe vanaf 22 november 1565 onder Dillenburgse leiding graven van Nassau, Solms, Isenburg, Wittgenstein, Stolberg, Hanau, Westerburch en Sayn toetraden, zag in de 'Freistellungsbewegung' een van zijn voornaamste doelstellingen. Voor organisatie en activiteiten van de Wetterause graven onder leiding van Jan van Nassau zij hier verwezen naar Glawischnig, *Niederlande*, 70-74 en naar het belangwekkende artikel van dezelfde auteur 'Die Bündnispolitik des Wetterauer Grafenvereins (1565-1583)', *NA*, LXXXIII (1972) 78-98.

⁶⁸ Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage (= K.H.A.), archief Prins Willem I, inv. nr. xi-14 fol. 12 en fol. 17. Dit archiefstuk draagt als veelbetekenende titel. 'Vorhabende Union zwischen Gelderen und der benachbarten Provinzen 1578' (fol. 1)

Afb. 4. Portret van Jan van Nassau (1536–1606) op latere leeftijd. Anoniem. Olieverf op paneel. Prinsenhof te Delft. Foto Iconografisch Bureau.

het dringend gewenst, dat als tegenwicht tegen deze gevaren 'die alhier by eenander liggende und benaberte provincien, als Gelderlant, Overijssell, Frieslant, Hollant, Selant und sticht Utrecht, ietwes neher thosamen treden' en ter versterking van de Pacificatie 'sich confoderiren unnd mit eenander verbinden mochten.' Omdat elk gewest afzonderlijk op den duur niet bij machte is zich alleen te verdedigen, moeten zoals men pleegt te zeggen 'voel hende licht arbeid maecken.' Naast God zij hiertoe dus geen beter middel voorhanden dan eendracht en wederzijdse hulpverlening. Waar hier eenieders 'lijff, guet, bluete und wolfaert' in het geding is, moeten alle vaderlands-lievende lieden inzien dat 'die liberteit,' waarvoor hun voorvaderen al zoveel over hebben gehad en die als zodanig 'voell heerlicker und hoger tho estimeren is dan alle silver und golt op der werlt,' nu verdedigd en voor het nageslacht verzekerd moet worden. Zodoende dienen de gewesten, omdat ze nu eenmaal aan elkaar grenzen en onderling voor elkaar 'voermuir und proptignaculum' (sic) zijn, zich wederzijds gaan beschermen, totdat de vijand – letterlijk – nergens meer is. Wanneer nu deze gewesten zich met elkaar 'verbinden und unyren' en de voor hun gemeenschappelijke verdediging noodzakelijke 'generaell middelen' accepteren, mag zelfs worden verwacht dat niet slechts de vijand met succes kan worden weerstaan, maar dat 'ock Brabantt und Flanderen, ja die konigin in Engellandtt tot sulcke confoederation to brengen sijn mochte.'⁶⁹

Voorzien van deze instructie, waarin met geen enkel woord expliciet over het religievraagstuk, laat staan over een associatie met de Wetterause graven, wordt gerept, reisden Jacob Muys en Wilhelm Pijll allereerst naar Utrecht. Hier werd op 16 augustus met de gewestelijke Staten 'int capittelhuys ten Dom' overleg gepleegd. Vanuit Dordrecht konden de twee gezanten twee dagen later aan hun lastgever berichten, dat Utrecht 'totter union wel geneycht' was, maar dat deze Staten alsnog in hun beraadslagingen óók wens-ten te betrekken 'zeeckere articulen,' die hun landsadvocaat Floris Thin te-voren in overleg met stadhouder Willem van Oranje had opgesteld.⁷⁰ Wat was er namelijk gebeurd? Na de Arnhemse conferentie van medio juli, waar-op op instigatie van Jan van Nassau het voorstel was gelanceerd dat het 'goet waere om alle disiunctie ende separatie vande provincien te schouwen,' hadden de gedeputeerden van de Utrechtse Staten Floris Thin onmiddellijk naar hun stadhouder, Willem van Oranje, gezonden, ten einde diens mening over de te berde gebrachte unie te vernemen, te meer daar zij vervolgens door Andreas Kersten waren benaderd met het verzoek of zij 'daer toe soudon

⁶⁹ Deze instructie van 8 augustus 1578 in Trosée, *Studiën*, 183–186.

⁷⁰ Jacob Muys en Wilhelm Pijll (vanuit Dordrecht, 18 augustus 1578) aan Jan van Nassau, in K.H.A. *t.a.p.* fol. 17 orig.

willen verstaen, ende eenige ar[tike]len concipieren, daer op men die [unie] aengaen soude moegen ⁷¹ Op 17 juli was Thin naar Antwerpen vertrokken en het resultaat van zijn overleg met de prins was de *Memorie van sekere punten ende articulen, daerop de provincien van den landen van Ghelre, Hollandt, Zeeland, Utrecht, Overijssel ende andre sich te samen soude moeghen vereenighen ende verbinden* ⁷² Muys en Pijll schreven nu op 18 augustus aan de Gelderse stadhouder dat hun inmiddels was gebleken, dat deze *Memorie* van Thin op instigatie van de prins óók al in Holland en Zeeland was aanbevolen en besproken Weliswaar twijfelde het tweetal er niet aan of juist deze Thinse pennevrucht zou 'in sustancia' door Holland, Zeeland en Utrecht 'goetgevonden ende, soveel aengaet die middelen, mede wel werden geapprobeert,' ⁷³ maar het afschrift van deze 'zeeckere articulen' dat de Gelderse stadhouder via Muys en Pijll nu pas werd toegespeeld, deed deze meteen inzien, dat de door zijn eigen broer Oranje goedbevonden *Memorie* van Floris Thin sterk afweek van zijn aan het tweetal meegegeven instructie ⁷⁴, Thins *Memorie* voorziet immers niet slechts in een 'vaste eenicheyt, Confoederatye ende verbant' van een aantal gewesten binnen de Generale Unie, 'als off syluyden maer een Provincie en waeren,' ⁷⁵ maer er wordt inzake de religie zeer expliciet voorgesteld dat alle betrokken gewesten zich in eerste instantie 'reguleren naevolgende de Religionsvrede,' zoals sinds juli op naam van Matthias door Oranje *cum suis* gepropageerd Voorts werd er in het memorandum van Thin zonder meer van uit gegaan, dat de gewesten zich onder de 'protexie ende beschermenisse van een ander heere ofte Prince zouden moeten begeven' – de Dillenburgse graaf kon inmiddels zeker weten dat de hier niet met name genoemde 'Protecteur' alleen maar Anjou kon heten –, terwijl ook, omdat de invoering van de generale middelen kon mislukken, wordt voorgesteld dat elk gewest 'elcx nae syne qualiteyt, grootte ende rjckdomme' per 'quote' in de gemeenschappelijke defensielasten zou gaan bijdragen ⁷⁶ Aldus werd graaf Jan geconfronteerd met een door Thin ontworpen en door zijn broer Oranje geïnspireerd en in ieder geval door deze in Holland en Zeeland warm aanbevolen unie-concept, dat geenszins het

⁷¹ De instructie (van 17 juli 1578) vanwege de gedeputeerden van Utrecht voor Floris Thin in Rijksarchief in Utrecht (= R A U) archief Staten van Utrecht, inv nr 1037

⁷² Gepubliceerd (onder letter A) in Van de Spiegel, *Ontwerpen*, 1–8 Dat deze *Memorie* met de door Muys en Pijll aangeduide 'zeeckere articulen' identiek is, blijkt bij Trosee, *Studien*, 170 vv en Van Winter, 'Ontwerpen', 115–116

⁷³ Zie noot 70

⁷⁴ Vgl Trosee, *Studien*, 170–171

⁷⁵ Deze zinsnede vergelijkte men met die van het uiteindelijke artikel 1 van de Unie van Utrecht 'als off zyluyden maer een provincie waeren'

⁷⁶ Van de Spiegel, *t a p*

zijne was en sterk afweek van zijn persoonlijke intenties met de beoogde nadere unie.

Wat te doen? Als Gelders stadhouder had hij inmiddels op 17 en 18 augustus – buiten medeweten van de bevoegde instantie, het Hof van Gelderland – bannerheren, ridderschap en steden van zijn gewest schriftelijk opgeroepen voor een Landdag te Arnhem op 3 september aanstaande.⁷⁷ Voor gemeenschappelijk unie-beraad te Arnhem waren voorts door hem ook gedeputeerden uit Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Overijssel uitgenodigd, terwijl er nu reeds vóór dit overleg van deze gewesten minstens twee afwijkende unie-concepties gereed lagen. Op het moment, dat de Gelderse stadhouder de *Memorie* onder ogen kreeg, waren Muys en Pijll, conform hun instructie, op weg naar Antwerpen en dus op korte termijn onachterhaalbaar.

Jan van Nassau begreep dat er onverwijld moest worden gehandeld, wilde zijn unie-idee nog een kans krijgen. Hij vond zijn vertrouweling Jacob van Ommeren bereid onmiddellijk namens hem richting Utrecht en Holland te reizen. Diens haastig opgestelde lastgeving behelst dan ook de opdracht ‘wo er zu gutthertzigen khombt, mit denselven des jetzs vorstehenden r[eligions] f[riedenis] wie auch der vorhabenden union zwischen die provincien etc.’ te spreken. De uiterst kwetsbare strategische positie van Gelderland, ‘vormuur der andere p[rovincien],’ moest daarbij nog maar eens extra worden benadrukt, te meer daar ‘die patrioten und r[eligions] verwandten’ er nog steeds in de minderheid waren. Hij hoopte daarom stellig dat de nabuurgewesten, vooral Holland, Utrecht, Zeeland, ‘alls welche der r[eligion] zugethan,’ Gelderland metterdaad te hulp zouden komen, alleen in dat geval zou immers aan allerlei praktijken van de vijand, ‘die er durch die inheimischen sonst treiben khan,’ afdoend afbreuk worden gedaan en zouden ‘andere gutte patrioten sich in religions und andere sachen desto eher erkleren.’ Ook zouden – met name Hollandse – soldaten, waar ze ‘das exercitium r[eligionis] vor sich selbst offentreiben khonden, die r[eligion] in dise landt desto mehr [. . .] inbringen’⁷⁸; kortom, de door zijn broer in paniek gebrachte stadhouder wenste in zodanige bewoordingen alleen nog in samenwerking van onverdacht gereformeerde facties van de onderscheiden gewesten en soldaterij de enige pijlers te zien, waarop de door hem beoogde nadere unie zou moeten steunen.

Jacob van Ommeren vertrok onverwijld, maar vond in Holland niet de

⁷⁷ Jan van Nassau (vanuit Arnhem, 17 augustus 1578) aan bannerheren, in K H A archief Jan de Oude, inv.nr. 854, ontwerp en copie; (vanuit Arnhem, 18 augustus 1578) aan de ridderschappen en aan de steden van Gelderland, in R.A.A. correspondentie van het Hof, nrs 3259 en 3258.

⁷⁸ K H A, t.a.p. fol. 13–14 minuut

lieden, die hij er hoopte te ontmoeten; landsadvocaat Paulus Buys en schout Nyevelt uit Dordrecht bleken juist naar Brabant te zijn vertrokken. Enige 'guede patrioten' echter verwezen hem naar de Staten van Holland in Den Haag,⁷⁹ alwaar op 25 augustus de absolute noodzaak van Hollandse steun voor Gelderlands verdediging nog eens werd onderstreept. Ongeveer tezelfdertijd schreef Floris Thin aan Jan van Nassau lakoniek vanuit Utrecht, dat hij met Van Ommeren de indruk had, dat Holland de unie wel zou willen 'consenteren' en de totstandkoming ervan bevorderen,⁸⁰ waarbij de Utrechtse landsadvocaat, al ruim een jaar vurig aanhanger van Oranje, maar wijselijk in het midden liet welk unie-concept hem in feite voor ogen stond. Maar de hevig verontruste Dillenburgse graaf was inmiddels op 25 augustus zelf naar Holland vertrokken, ten einde aldaar persoonlijk de benodigde middelen voor Gelderlands defensie los te peuteren alsmede zijn unie-plan nader aan te bevelen. Via Haarlem reisde hij in gezelschap van Floris van Pallandt, graaf van Kuilenburg en lid van de Hollandse ridderschap, naar Den Haag, alwaar hij op 1 september in de Statenvergadering verscheen. Deze Staten hadden juist drie dagen tevoren, zij het slechts met krappe meerderheid (stemverhouding: 11 voor, 8 tegen), besloten dat zij de gelegenheid tot een nader verbond van Holland en Zeeland enerzijds, met Gelderland, Friesland, Utrecht, Overijssel en Groningen anderzijds niet mochten verzuimen, maar moesten aangrijpen 'in alle pointen die teegens de gemeene Pacificatie niet souden stryden.'⁸¹ Toen dan ook op 2 september graaf Jan bij monde van Floris van Pallandt Gelderlands militair onvermogen had onderstreept, erkenden de Hollandse Staten volmondig dat 'by verlies van den Lande van Gelre de Lande van Holland wederom in meerder last ende swaargheid soude moogen koomen'⁸² en diezelfde dag nog formeerden zij een vijf leden tellende delegatie, waarvan nog niet zo lang geleden is aangetoond, dat de niet-calvinisten er verreweg in de meerderheid waren.⁸³ Hun instructie gaf volmacht 'totten gemeenen welvaren ende defensie van den Landen' met gedeputeerden van te Arnhem vertegenwoordigde gewesten te gaan overleggen op welke wijze en met welke middelen tussen deze gewesten 'alle vrundtschap, eenicheyt ende correspondentie gehouden ende deselve tegens d'invasie van den algemeenen viand gepreserveert' zouden kunnen worden. De Hollandse bereidheid hiertoe was nochtans even gereed als conditioneel:

⁷⁹ Jacob van Ommeren (vanuit Utrecht, 29 augustus 1578) aan Jan van Nassau, in K.H.A., *t.a.p.* fol. 28 orig.

⁸⁰ *Ibidem*, fol. 30-31.

⁸¹ *Resolutien van Holland*, 29 augustus 1578.

⁸² *Ibidem*, 2 september 1578.

⁸³ Voor de samenstelling van de Hollandse deputatie zie J. den Tex, *Oldenbarnevelt* (5 dln; Haarlem, Groningen, 1960-1972) I, 131-132.

Gelderland en Overijssel zouden vooralsnog inzake de religie – conform de Tweede Unie van Brussel – ‘sulcke ordre stellen, dat die van beyde de religiën sonder eenich wanbetrouwen ofte diffidentie metten anderen handelen ende converseren’; voorts zouden de gewestelijke en stedelijke bestuursinstanties een volkomen onverdacht en ondubbelzinnig anti-Spaans beleid moesten gaan voeren, terwijl juist deze twee gewesten zelf al het mogelijke moesten ondernemen hun steden te versterken en van garnizoen te voorzien; hun ‘yver ende affectie’ voor de gemeenschappelijke defensie zouden vervolgens ook moeten blijken uit de invoering van de gemene middelen, zoals in Holland al twee jaar in praktijk gebracht;⁸⁴ daar waar de eigen verdediging dan nog ontoereikend zou zijn, was Holland bereid hierin tegemoet te komen: dit alles nu ten einde op voorstel van graaf Jan van Nassau te Arnhem ‘tusschen die van Gelderlandt, Overijssel, Vrieslandt, Uytrecht, Groeningen ende Groeningerlandt een naerdere unie ende confederatie te maecken.’⁸⁵

Zij het ‘naer lange disputen ende altercatie,’ de meerderheid van de Staten van Utrecht had reeds op 25 augustus besloten in Arnhem met Gelderland, Friesland, Holland en Zeeland te gaan overleggen hoe en op welke voorwaarden een nader verbond kon worden aangegaan, zulks echter óók hier: ‘onverminderd altyt de Generale Unie.’⁸⁶ Een drietal afgezanten, onder wie natuurlijk Floris Thin, werd namens Utrecht naar de Gelderse Landdag gedeputeerd.⁸⁷ In gezelschap van stadhouder Rennenberg, reisde namens Overijssel eveneens een driekoppig gezantschap richting Arnhem, maar deze deputatie bleek vooralsnog voor het unie-beraad geen enkele volmacht te bezitten; het Oversticht was enkel geïnteresseerd in effectieve hulpverlening vanuit aangrenzende gewesten bij het beleg van Deventer.⁸⁸ Al op 2 sep-

⁸⁴ Inzake de hier bepleite gemene middelen vergelijkte men artikel xiv van de Unie van Delft (Bor, *Oorsprongk*, Boeck ix, fol. 139 vo).

⁸⁵ De Hollandse instructie van 2 september 1578 in S.P. Haak (ed.), *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie* (3 dln; 's-Gravenhage, 1934–1967) I, 7–8.

⁸⁶ Bondam, *Redevoering*, 108–109 noot. Tegen de idee van een nadere unie bood Amersfoort, dat zich op 5 december 1577 – zij het voorwaardelijk – onder het stadhouder-schap van de prins had moeten schikken, consequent verzet tot 10 maart 1579, toen de stad na een kort beleg door troepen onder leiding van Jan van Nassau in de Unie werd geforceerd (zie J.B.J.N. de van der Schueren, *Brieven en onuitgegeven stukken van Jonkheer Arend van Dorp* (2 dln; Utrecht, 1887–1888) I, 221).

⁸⁷ De Utrechtse gedelegeerden in Lenting, ‘Gelderland’, 290 noot. Nog op 3 september 1578 werd Floris Thin persoonlijk (vanuit Culemborg) door Jan van Nassau aangeschreven, ‘up dat gi und enige andere goede patrioten hiertoe deputiert worden und sulx erstes dages geschien moge’ (R.A.U. archief Staten van Utrecht, inv.nr. 1036–1 orig.).

⁸⁸ I.A. Nijhoff, ‘Eerste handelingen van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als stadhouder des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen’, *BVGO*, I (1837) 115 en 127.

tember 1578, twee dagen vóór het eigenlijk begin van de Landdag, kwamen te Arnhem de gedeputeerden van de Gelderse hoofdsteden Venlo (hoofdstad ad interim van het Overkwartier, nu een Spaansgezind garnizoen Roermond bezet hield), Zutphen en Arnhem bijeen.⁸⁹ Ten huize van de Arnhemse burgemeester Gerrit de Greve voerde dit gezelschap 's middags voorbesprekingen, inzonderheid over het inmiddels ontvangen ontwerp van religievrede, dat zonder pardon werd verworpen; de Pacificatie moest immers onverlet blijven. Een dag later kwamen de Nijmeegse stedegezanten het gezelschap completeren. Men bevond nu niet slechts opnieuw dat 'geene vernieuweringe in 't punt van religie' mocht worden ingevoerd, maar ook dat de overige deelnemers aan de Landdag moesten worden ingelicht, opdat met des te meer kracht de Nassause toeleg inzake de religievrede – tussenfase op de weg naar gereformeerd exclusivisme – kon worden gekeerd. Terwijl enkele hoofdstedelijke gedeputeerden de volgende morgen, 4 september, bezig waren deze standpunten aan het papier toe te vertrouwen, verstoorde plotseling 'eenige Hellebardiers' dit onderonsje. Namens vrijheer Johan Filips van Hohensax,⁹⁰ substituut-stadhouder, werd de verbouwereerde afgezanten te verstaan gegeven, dat er onverwijld 'etlicke soldaten' in de stad moesten worden ingekwartierd. Weliswaar gingen nog enige leden van de Arnhemse magistraat Hohensax persoonlijk erop wijzen, dat de Landdag niet door wapengekletter mocht worden gestoord, maar deze *démarche* miste het gewenste effect. op 5 september arriveerde stadhouder Jan van Nassau zelf te Arnhem, 'invoerende de voors soldaten.' Op de vraag deze troepen, althans voor de duur van de Landdag, buiten de stad te houden, riposteerde de stadhouder kort en bondig, dat men geduld moest hebben.

Dat geduld werd nauwelijks beproefd. Toen de volgende dag vanuit de afvaardiging van het kwartier van Nijmegen bij monde van Claes Vijgh, ambtman van de Nederbetuwe en onverdacht supporter van Jan van Nassau, werd geopperd de Gelderse kanselarij van uitheemse elementen te zuiveren, kon dit denkbeeld nog door de hoofdsteden eenstemmig worden verworpen, maar al de volgende morgen, 7 september, stelde de stadhouder de hele Landdag voor een voldongen feit: kanselarij en huis van de griffier bleken gesloten en verzegeld. De leden van het Hof, 'broeinest van heimelijke Spaansgezinden,'⁹¹ werden uit hun ambt gezet en vervangen door Gelderse

⁸⁹ Het navolgende beknopte relaas over de Landdag is vooral gebaseerd op het niet volledig uitgegeven *Verbael* (Nijhoff, 'Handelingen', 108–144), aangevuld met *Stukken van Landzaaken door den President van Hell*, iv, fol. 167 vo–168 vo (in R A A., Handschriftenverzameling nr. 54).

⁹⁰ Voor baron Johan Filips van Hohensax, heer van Sax en Vorstegk, zie Trosee, *Studien*, 233, noot 2.

⁹¹ Geyl, *Nederlandse stam*, 329.

ingezetenen die het vertrouwen van de stadhouder genoten. Voorts bleek dat 'eenige soo soldaten als borgeren' het minderbroedersklooster waren binnengevallen, dat met het hardhandig afhaken van de beelden voor 'predicatie' geschikt werd bevonden. Enige gedeputeerden gingen bij hun stadhouder over deze onhoffelijke gang van zaken hun beklag doen, waarop de Nassause graaf ogenschijnlijk gelaten repliceerde: 'id dede hem hertelyc leet, had ook daervan niet geweten' – welke onridderlyke leugen op haar best kan worden gekwalificeerd als verlegenheid met de aldus geschapen situatie. Weliswaar recupereerde hij zich de volgende morgen ten overstaan van de bij hem op het matje geroepen gedeputeerden van de Gelderse hoofdsteden met de constatering dat hij 'allerhande onverstant, spaltinge ende oneenicheit' moest vrezen, nu ook bannerheren en ridderschappen zouden hebben geklaagd, dat de hoofdsteden 'conventiculen' en 'conspiration' hielden, maar hier pruttelde de pot, die de ketel duistere verwijten durfde maken. Hoe het ook zij, zodanige incidenten en intimidatie maakten een vruchtbaar, zinvol overleg onmogelijk. Op dit onverkwikkelyk gehakketak tussen hoofdsteden en stadhouder vond uitgerekend diezelfde dag – even ongelukkig getimed als primitief geregisseerd – in aanwezigheid van de inmiddels gearriveerde afgezanten uit Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel en de graven van Rennenberg en Pallandt op deze feitelijk al mislukte Gelderse Landdag een eerste bespreking over de nadere unie plaats. De sfeer bleef gespannen. Met Deventer als levensgroot voorbeeld beschreef de Gelderse stadhouder omstandig het gevaar, dat alle betrokken gewesten liepen ten overstaan van de gemeenschappelijke vijand. Nu zij aldus op elkaars hulp waren aangewezen, had hij ervoor geijverd dit unie-overleg te Arnhem te doen plaatsvinden. Hierop kreeg de Hollandse deputatie het woord, die onder betuiging van 'alle goede naebuerschap' eerst de eigen toewijding voor het welzijn 'van den gemeinen Lande tegen den overval ende tyrannie der Hispanier' benadrukte; nu Gelderland zich in acuut gevaar wist, hadden de Hollandse Staten aanleiding gezien – in aanmerking nemende 'dat id regiment alhier niet soo ordentlyc gegaen' was, dat de Landdag zich alsnog moest uitspreken over de generale middelen en dat de Gelderse stadhouder 'goet gevonden had naerder Unie met desen Provincien in te gaen' – om in Arnhem hierover van gedachten te komen wisselen. Vervolgens bood een niet met name genoemde Zeeuwse afgevaardigde zijn geloofsbrief aan, waarbij het gewest zich haastte zich volledig met de Hollandse bewoordingen te confirmeren. Vanwege Utrecht werd hierna opgemerkt, dat het Sticht 'in aenschou des hoogen noots' de gemene middelen intussen had ingewilligd – Gelderland moest het nu ook maar doen – en dat het eveneens bereid was aan de hand van 'eenige artikelen in oere instruction' over een nadere unie te praten.

Na het afleggen van deze beginselverklaringen gingen de Geldersen met hun stadhouder zich afzonderlijk nader beraden. Graaf Jan veinsde dat de hier voorgestelde nadere unie niet zou zijn 'af te slaen, edoch 't en sold geen nieuwe Union zijn,' veeleer een bekrachtiging van de Generale Unie. Hierover, zo wendde hij voor, mocht geen misverstand bestaan. Vervolgens liet hij 'de artikelen waer op men sold verdragen' voorlezen.⁹² Maar de meerderheid van de Landdag, die zich op instigatie van de stadhouder nog eens per kwartier over het denkbeeld van zo'n unie had gebogen, bleek maar niet te kunnen begrijpen 'dat men eene nieuwe Union behoorde te maken.' Bij monde van Bartold van Gent, heer van Loenen en lid van de Nijmeegse ridderschap, werd graaf Jan onomwonden toegevoegd, dat diens uittaling, als zouden Artesië en Henegouwen zich reeds van de Generale Unie hebben afgescheiden, niet met de werkelijkheid overeenstemde. Toen dan ook voor de zoveelste maal te verstaan werd gegeven, dat de Geldersen met geen spat of letter van de nog geen twee jaar oude Gentse Vrede wensten af te wijken, explodeerde het geprangd Dillenburgs gemoed ter plaatse:

salft ende smeert u met de Paclicatie van Gent, ick sie wel watter omgaet. Laet mij noch 3. dagen beijden, ick sal dan sien, wat ick te doen hebbe, ick wil op de vleischbanck niet gebracht zijn,

na welke eruptie de Nassause graaf de vergadering verliet, zodat de breuk tussen stadhouder en Landdag een feit was. Toen hij, enigszins afgekoeld, in gezelschap van graaf Floris van Pallandt terugkeerde, vermaande hij de Landdag opnieuw dat hij slechts 'met grooten arbeit' de gezanten van Holland en andere gewesten naar Arnhem had weten te dirigeren. Nu schaamde hij zich deze gedeputeerden met een dergelijke Gelderse onwil te moeten affronteren. Zijn geestverwant Floris van Pallandt deed voor de Nassause zelfbeheersing nauwelijks onder en bejegende de Landdag, met name de stedegezanten, met even snerende als beledigende bewoordingen, maar het gevolg was en bleef averechts: de overgrote meerderheid van de Landdag wist zich enkel in zijn unie-onwil gesterkt.

Toen op 9 september 's morgens het overleg zich al even moeizaam voort-sleepte, probeerden op hun beurt de Hollanders de Gelderse starheid te doorbreken, waarbij een niet alledaags argument op tafel werd getoverd: zo het hertogdom Gelre bleef weigeren de gemene middelen in te voeren, moest uit zo'n houding worden afgeleid als zouden de Geldersen hen, de Hollanders, willen 'arm hebben, ende hen selfs rijck; 't welc geen middelen van goe-

⁹² Nijhoff, 'Handelingen', 125. Welk unie-concept hier werd voorgelezen, is niet met zekerheid te achterhalen; vgl. Delfos, *Anfänge*, 100–101 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, 134–135.

de correspondentie weren.' Daarom, aldus de Hollanders, 'sol men alnu concipieren sekere Union,' voor het geval enige gewesten zich van de Pacificatie zouden afscheiden of door de vijand worden veroverd. Ter vergadering kwamen nu nieuw geredigeerde artikelen, 'die scheenen bij den [van] Hollant ingestelt te wesen.'⁹³ Deze werden weliswaar nog voorgelezen, maar zonder enig zichtbaar effect. Enige Geldersen meenden weliswaar nog dat het dienstig zou zijn 'sich in te laten' met Holland, Zeeland en Utrecht, zo mogelijk ook met Friesland en Overijssel, mits aartshertog Matthias en de Staten-Generaal hiermee accoord zouden gaan. Maar de hoofdsteden hielden het been stijf; zij verklaarden ronduit 'geen Commissie' te hebben voor nader unie-overleg. Toen bovendien een dag later, 10 september, nog bekend werd, dat 'men te Nijmegen een Kercke ingenomen' had,⁹⁴ hielden de stedegezanten deze Landdag wel voor gezien. Zij wensten bij hun feitelijke lastgevers nieuwe instructies te gaan ophalen.

Aldus verkwijnende de Landdag, die tot 18 september werd verdaagd. Dat de afgezanten van de in Arnhem vertegenwoordigde gewesten op de valreep nog met elkaar overeenkwamen op 15 oktober te Utrecht opnieuw bijeen te komen ten einde 'met volcomen last' zich aldaar nader te verbinden, kan niet verhelen, dat dit eerste gezamenlijke unie-overleg – mede dank zij de Nassause tacteloosheid – in feite was afgeketst op de vastberaden, eenstemmige onwil van de Gelderse hoofdsteden, die ten overstaan van alle andere gewesten in de broze Generale Unie de enige binding bleven zien.

Ook toen de verdaagde Landdag op 19 september werd heropend, bleek de Gelderse unie-onwil even strak; terwijl vanuit verschillende gewestelijke steden de nu actief werkzame gereformeerde facties hun religie-eisen in de vorm van requesten bij hun stadhouder bleven deponeren, wees de Landdag op 20 september 'de nadere Union met den von Hollant' even resoluut af. Het mag derhalve geen toeval heten, dat men in Gelderland de nadere unie meer en meer als *Hollantsche Union*⁹⁵ ging aanduiden. Toen dan ook op 26 september het zich moeizaam voortslepende overleg 'onvruchbaerlijc' was gebleken,⁹⁶ vertrok de hevig teleurgestelde stadhouder spoorlags naar Dillenburg, alwaar hij onder meer met enige kopstukken van zijn Wetterause graven ging overleggen.⁹⁷ Maar de confrontatie van september 1578 tussen de Nassause graaf en de Gelderse Landdag bleef intussen niet zonder conse-

⁹³ Nijhoff, 'Handelingen', 128. Volgens Van Winter, 'Ontwerpen', 117 is hier bedoeld concept B, het 'ontwerp van Arnhem'

⁹⁴ De juiste toedracht in Nijmegen bij R.J. Kolman, *De reductie van Nijmegen (1591), voor- en naspel* (Groningen/Djakarta, 1952) 25.

⁹⁵ Vgl. Sneller, *Unie*, 9.

⁹⁶ Nijhoff, 'Handelingen', 144

⁹⁷ Te Dillenburg op 14 oktober 1578, vgl. Glawischnig, 'Bundnispolitik', 85.

quenties. Terwijl met name in Holland en Zeeland de unie-ijver onverdroten werkzaam bleef en andere gewesten als Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen zich – zij het schoorvoetend – bleven beraden, werd een Gelders aandeel aan de verdere voorbereidingen en onderhandelingen voor de nadere unie voortaan veronachtzaamd; het tegenstribbelend gewest, vierstromenland voor het Hollands-Zeeuwse bolwerk, kreeg alleen nog een passieve rol te spelen bij de nu niet meer af te wenden gewestelijke associatie en het werd nu in het vervolg beschouwd als een gebied, dat wegens zijn strategische status desnoods tegen wil en dank in de noodzakelijke nadere unie moest worden geforceerd. Eerst eind oktober keerde Jan van Nassau in Gelderland terug, maar een toonaangevende rol bij de verdere unie-onderhandelingen was niet meer voor hem weggelegd. Met name de Hollanders, die in september temidden van het Gelders krakeel een nieuw unie-concept tevoorschijn hadden getoerd, lieten zich het unie-initiatief niet meer ontnemen.

ORANJES DILEMMA

Conform de medio november 1578 in Gorcum gemaakte afspraken konden op 6 december te Utrecht afgevaardigden uit Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland hun voorlopige goedkeuring hechten aan het inmiddels danig bijgeschaafde unie-concept. Op 10 januari zouden zij opnieuw te Utrecht bijeenkomen. Zij hoopten dan óók met Gelderse gedeputeerden het nader verbond definitief te kunnen bekrachtigen.⁹⁸ Ook bij deze Utrechtse conferentie van begin december was graaf Jan van Nassau afwezig. Hij bevond zich in het Zuiden van de Nederlanden, waar hij te Gent onder meer van zeer nabij moest toezien hoe zijn broer Oranje de calvinistische doordrijvers in de persoon van Jan van Hembyze ongenadig de les las en hun niet belangeloze supporters, paltsgraaf Johan Casimir en vooral diens vertrouweling Peter Beutterich, op ondubbelzinnige wijze voor hun stokebranden kapittelde.⁹⁹

Daar inmiddels bij aartshertog Matthias en de Raad van State het ijveren voor een nader verbond met zeker wantrouwen werd gezien, zag de Nassause graaf zich op 8 december verplicht te Antwerpen bij de centrale regering te

⁹⁸ Gedeputeerden van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland (vanuit Utrecht, 6 december 1578) aan Jan van Nassau in K.H.A., xi-14 fol. 59 orig.

⁹⁹ Bij deze confrontatie op 2 december 1578 te Gent noemde Oranje Peter Beutterich 'uberlaut einen lecker und canalien' en eiste hij van diens principaal Johan Casimir 'raison und justicie' (fol. 46 vo) – aldus Jan van Nassau in een schrijven (vanuit Gent, 4 december 1578) aan zijn zwager Gunther van Schwarzburg, in H.H.St.W. Abt, 170-III Konzeptbücher 1578, fol. 43 vo-48 vo, gedeeltelijk gepubliceerd in Fr. von Bezold, 328-332.

komen verzekeren, dat de beoogde unie de toch al broze Generaliteit geenszins afbreuk zou doen.¹⁰⁰ Vervolgens haastte hij zich naar Arnhem, alwaar hij op 15 december voor de Gelderse Landdag de unie nog maar eens met kracht bepleitte. Maar de opkomst op deze Landdag was zo schamel – de bannerheren als zodanig schitterden zelfs door afwezigheid – dat de hele kwestie moest worden uitgesteld tot 8 januari.¹⁰¹ De stadhouder ondervond er onverminderde tegenwerking¹⁰² en het aantal voorstanders van een unie was miniem.¹⁰³ Toch werd de sluiting van het verbond een wedloop met de tijd, want Spaanse troepen onder leiding van Cristobal de Mondragon bestookten het Gelders Overkwartier. De vesting Kerpen werd op 7 januari stormenderhand veroverd, de bezetting ervan over de kling gejaagd.¹⁰⁴ Een week tevoren voorkwam dichte sneeuwval zelfs een Spaanse aanslag op Nijmegen.¹⁰⁵ Maar dergelijke gevaren konden de Geldersen niet overtuigen van de noodzaak van een nader defensief verbond. Zo vonden op 9 januari tijdens de Landdag de bannerheren ‘alsulcke Union onnoodich’; ook de steden uit de graafschap Zutphen stemden tegen; de ridderschap van het geprangde Overkwartier wilde alleen maar voorwaardelijk voorstemmen, terwijl de steden het ook al voor overbodig hielden ‘met den Hollanderen eenige nieuwe Union op te richten,’ tenzij deze Unie alsnog gedeeltelijk zou zijn ‘te corrigeren ofte te verbeteren’ en tenzij ook aartshertog Matthias en de Staten-Generaal er eerst mee accoord zouden gaan; ook de stad Arnhem kon niet zonder meer instemmen met het voorliggende unie-concept; alleen de ridderschappen van het Nijmeegse en Arnhemse kwartier voelden wel iets voor een deputatie naar Utrecht, mits deze maar ‘niet eintlic’ zou beslissen en ‘niet absolutelyc’ zou handelen; een standpunt van de Zutphense ridderschap en van de stad Nijmegen ontbreekt.¹⁰⁶ Kortom, een dergelijke stemverhouding kan echter allerminst gelden als votum van vertrouwen in de stadhouder, die op zijn beurt druk doende was de hem tegenwerkende en ‘papistische’ magistraten in de Gelderse (hoofd)steden te (laten) vervangen

¹⁰⁰ Delfos, *Anfange*, 127.

¹⁰¹ R.A.A., Stukken van Hell 1576–1580, fol. 118 vo–119 ro, *Archives*, vi, 502.

¹⁰² Vgl. een propositie, die graaf Jan persoonlijk op 25 december 1578 te Haarlem bij de Staten van Holland ging indienen, H.H.St.W. *t.a.p.* fol. 156 vo.

¹⁰³ Hier zij verwezen naar het uitvoerig – door Groen van Prinsterer niet correct uitgegeven – ‘Bericht van der naederen Union’ (*Archives*, vi, 540–560). Van dit pleidooi is inmiddels aangetoond, dat de auteur de Geldersman Dr. Gerard Voeth was, schoonzoon van de (oud-)kanselier van de Palts Dr. Christophorus Ehem, zie J.A.G.C. Trosee, ‘Dr. Gerard Voeth, voorbereider, verdediger en propagandist der Unie van Utrecht’, *BMG*, xxxvii (1934) 73–75.

¹⁰⁴ L. van der Essen, *Alexandre Farnese, prince de Parme, gouverneur-general des Pays-Bas* (Brussel, 1934) II, 82–83.

¹⁰⁵ Kolman, *Reductie*, 31–32.

¹⁰⁶ Lenting, ‘Gelderland’, 328–330.

door hem welgezinde lieden ¹⁰⁷ Nochtans wist hij gedaan te krijgen dat er vanwege de ridderschappen op 16 januari een deputatie van vier afgevaardigden werd samengesteld, maar dit gezelschap had geen volmacht tot approbatie van de unie ¹⁰⁸

Toen dan ook – eindelijk – op vrijdag 23 januari 1579 in de kapittelzaal van de Utrechtse Dom de Unie ondertekend werd, rees er een probleem bij het opnemen van het *propugnaculum* Gelderland in het verbond. Wie moest of kon er ter plaatse signeren namens het gewest, dat als hertogdom pre-eminentie genoot boven de toen tekenende gewesten Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden? Hoe de laatste fase van onderling overleg tussen de afgezanten van de betrokken gewesten te Utrecht verliep, is helaas niet bekend. Uit de Unie-acte zelf blijkt in ieder geval dat er voor Gelderland uitstel tot 9 februari is bedongen. Desondanks tekende graaf Jan als eerste de Unie van Utrecht, ofschoon hij hiertoe geen volmacht bezat ¹⁰⁹. Niet door deze eigenmachtige signatuur van zijn stadhouder, die zich overigens op dat moment in de Nederlanden – ondanks de pas gesloten Unie – allerm minst op

¹⁰⁷ *Geschiedenis van Gelderland*, 116–117

¹⁰⁸ Van de Spiegel, *Onuitgegeven stukken*, I, 154–156, vgl. Paulus, *Verklaring*, III, 270–272

¹⁰⁹ Zowel inzake het tijdstip van de eigenlijke Unie-ondertekening als over de betrokken gewesten is Jan van Nassau in zijn correspondentie bepaald onzorgvuldig. Zo deelt hij al op 21 januari 1579 (vanuit Utrecht) het Hof van Gelderland mee, dat de 'voorgeslagen Union desen dach tusschen den provincien Hollandt, Zeelandt, Utrecht, Vrieslandt, Groningen ende Ommelanden eintlyc gesloten ende ingewillicht zy worden' (Lenting, 'Gelderland', 333, vgl. R A A, Correspondentie van het Hof, nr. 3343). Vier dagen later, 25 januari 1579, schrijft hij (vanuit Arnhem) aan zijn agent Winand von Bryell: 'Gestern seint wir von Utrecht wiederkommen, und ist daselbst die Unio nach vielfaltig gehalten disputation und gepflogener underhandlung von denen von Hol[land], Seel[and], Utrecht und Friesischen Umblanden, wie in gleichen von uns fur uns selbst und dan durch die Geldrische deputirten von der Ritterschafft und etlicher kleiner Stetten wegen underzeichnet worden' (H H St W, Abt. 170-III, Konzeptbucher 1578–1579, fol. 28 ro). Op 29 januari 1579 heet het in een (vanuit Arnhem) aan landgraaf Willem van Hessen geexpedieerd schrijven: 'Die von Hollandt, Seelandt, Utrecht, Geldern unnd den Umlanden in Friesslandt haben neben der *general union* zue mehrer sterckung derselben, unnd damit sie desto besser dem feindt mogen widerstandt thun, eine neue und etwas nehere *Union* jetzt die nechstvergangene tage zue Utrecht miteinander eingangen und geschlossen. Versehe mich auch, das die von Overijssel gleichfals darzue treten werdenn. Wiewol nicht allein der feindt unnd Spanische anhangk, sondern auch die geijstliche von der Romischenn unnd Bapistschenn *religion* sich zum heftigsten dagegen bearbeitenn und dieselbe zuhindern und umbzustossen understanden. Es auch so fern bracht, das Irer Furstelichen Durchleuchtigkeit Ertzhertzog Matthia, den *general* Stadenn unnd vielen guthertzigigen *Patriotten*, so der sachen noch keinen guten bericht gehabt, dieselbe *suspect* unnd verdecktich gemacht worden' (Hessisches Staatsarchiv Marburg, Abt. 4 f. Niederlande Nr. 291 orig.). Vooralsnog mag worden aangenomen dat de Dillenburgse graaf juist ten overstaan van niet-Gelderse personen een nogal geflatteerd verslag van de Unie-ondertekening uitbracht.

z'n gemak voelde,¹¹⁰ maar door approbatie per kwartier zou Gelderland in de loop van 1579 en 1580 tot de Unie worden gedwongen.¹¹¹ De op 23 januari 1579 geplaatste handtekening van de Dillenburgse graaf heeft sindsdien niettemin een nogal taai gebleken proces van identificatie op gang gebracht, waarvan het resultaat nog heden ten dage op het Utrechtse Domplein staat te prijken. Thans moet echter worden aangenomen, dat de eigenlijke intenties van graaf Jan met de pas getekende Nadere Unie veel verder reikten dan tot dusver in de Nederlandse geschiedschrijving is aangenomen en zij verdienen nog een andere dimensie dan alleen een standbeeld. Dit 'monument' moge dan al met de pen van de historicus meewiggelen, het blijft als zodanig onwrikbaar.

Op 29 januari, zes dagen na de officiële Unie-sluiting, werd deze Nadere Unie onder langdurig klokkengelui feestelijk vanaf de pui van het Utrechtse stadhuis 'afgeluyt ende gepubliceert'.¹¹² Diezelfde dag schreef graaf Jan aan zijn broer Willem van Oranje, dat de door hem geleide vereniging van Wetterause graven zich op heel korte termijn wenste te associëren met de gravenbonden van Zwaben en Frankenland, nu de Utrechtse Unie een volkomen feit was, informeerde hij bij Oranje onder meer 'ob nicht diese beide unionen etlicher massen auch einander dhienen und die handt biethen mogen'.¹¹³ Uit het tot dusver onbekend gebleven concept van dit schrijven, alsmede uit andere, nog onuitgegeven stukken van zijn correspondentie¹¹⁴ blijkt, dat de Dillenburgse graaf de Utrechtse Unie ook wenste te beschouwen als een hem welgevallig middel, waarin niet alleen een haastig opgeworpen bastion tegen de Franse 'practiken' van zijn broer Oranje kon worden gezien,¹¹⁵ maar waarmee óók specifiek Duits-grafelijke belangen van religieuze en dynastieke aard konden worden behartigd ten behoeve van Rijksgraven en Rijksridders, zoals bijvoorbeeld die van Nassau-Dillenburg, Solms-Braunfels en Wittgenstein. De hem voor ogen staande graven-unie of 'correspondentz' was althans in januari 1579 voor hem een evident pendant

¹¹⁰ *Archives*, VI, 568.

¹¹¹ *Geschiedenis van Gelderland*, 119.

¹¹² 'Kronijk van Utrecht 1576-1591', ed. J. W. L. Raven, *KHG*, XXI (1865) 539.

¹¹³ H. H. St. W., *ta p* fol. 56 vo-60 vo. Aan de historicus J. A. G. C. Trosee (1859-1938) komt de postume eer toe deze belangwekkende brief te hebben ontdekt. Daar dit in Wiesbaden berustend archiefstuk als gevolg van 'Kriegseinwirkungen' thans zozeer is beschadigd dat integrale kennisneming ervan niet meer mogelijk is, heeft schr. dezes bij zijn onderzoek ook betrokken het indertijd door Trosee vervaardigd afschrift, dat zich thans bevindt in het K. H. A. (collectie-Trosee).

¹¹⁴ Trosee heeft vanaf 1879 tot aan zijn dood gewerkt aan een – niet voltooide – uitgave van de correspondentie van graaf Jan van Nassau gedurende de jaren 1578-1580.

¹¹⁵ *Archives*, VI, 486-487.

van de onlangs gesloten Nadere Unie,¹¹⁶ al zou dan met name artikel xi van deze Unie een eventuele associatie niet rimpelloos hebben doen plaatsvinden.¹¹⁷

Dat Willem van Oranje tot grote teleurstelling van graaf Jan niet op diens suggestie van 29 januari inging,¹¹⁸ mag overigens geen verwondering wekken. Bij de eigenlijke unie-onderhandelingen was de prins bewust alleen op indirecte wijze betrokken geweest. Nog op 4 januari had hij de komende unie beschouwd als een verbond, dat diende

conforme der pacificatie van Gendt, om goede correspondentie met allen den anderen provincien te houdene, de diffidentien geheel te weerene, ende de listigen practiquen van onsen gemeenen vyanden, nu ende in toecompstigen tyden, te obvieren.¹¹⁹

Naar aanleiding van de groeiende tegenwerking van een aantal Utrechtse geestelijken bij het unie-overleg,¹²⁰ stuurde de magistraat van de stad Utrecht de prins de tekst van het voorlopig accoord van 6 december 1578 toe en verzocht hem om advies. In zijn functie van stadhouder antwoordde Oranje op 7 januari vanuit het inmiddels al redelijk getemperde Gent, bij welke gelegenheid hij een aantal wijzigingsvoorstellen indiende.¹²¹ Op grond van de thans beschikbare gegevens mag worden aangenomen, dat de Utrechtse magistraat – ten einde de onderhandelingen niet te vertragen – deze prinse-lijke amendementen heeft achtergehouden tot na de officiële Unie-sluiting¹²², ook het feit dat eerst op 1 februari het fameuze Unie-artikel xiii van een am-
pliatie werd voorzien, zou deze veronderstelling kunnen steunen.

Toch ondervonden de Nader Geunieerden het als een wezenlijk en praktisch gemis, dat tot dan toe slechts een stadhouder van de betrokken gewesten de Unie had ondertekend. Spoedig werden dan ook initiatieven ontplooid ten einde Rennenberg en met name Oranje, de eigenlijke ‘Urheber’ van deze Nadere Unie en stadhouder van drie in de Unie opgenomen provincies, tot toetreding in dit defensief verbond over te halen. Blijkens een open brief van

¹¹⁶ Glawischnig, ‘Bündnispolitik’, 85.

¹¹⁷ Schr. hoopt te gelegener tijd meer uitvoerig op het thema ‘Graaf Jan van Nassau in de Nederlanden (1577–1580)’ terug te komen.

¹¹⁸ Ondanks intensieve naspeuringen bleef een rechtstreeks antwoord van de prins op deze brief van 29 januari 1579 onvindbaar. Vooralsnog mag worden aangenomen, dat Oranje – zo hij al dit schrijven heeft ontvangen – op de kwestie niet wenste in te gaan, vgl. H. H. St. W., *tap* fol. 84 vo).

¹¹⁹ Oranje (vanuit Gent) aan Ieper, hier geciteerd naar Trosee, *Studien*, 296.

¹²⁰ Nadere bijzonderheden bij P. L. Muller, ‘Stukken over den tegenstand der Utrechtsche katholieken, onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuyndtorff, tegen de Unie van Utrecht’, *BMHG*, ix (1886) 393–472 en P. L. Muller, ‘De partijstrijd’ in *Verspreide Geschriften* (Leiden, 1906) 204–255.

¹²¹ Gepubliceerd door Trosee, *Studien*, 308–310.

¹²² *Ibidem*, 297.

prins Willem van 15 februari, waarin wordt opgeroepen voor 'eene andere ende meer solennele vergaderinge der Generale Staten [...] om de saken deser Landen te redresseren,'¹²³ was Oranje niet van zins zonder meer te berusten in de ontstane situatie. Zijn laatste poging de breuk in de Generaliteit te helen – door middel van een 'Nadere Generale Union,' vervat in een op 11 april ter Staten-Generaal ingediend unie-ontwerp – moest echter falen, omdat de malcontente gewesten in het Zuiden zich steeds meer vastberaden toonden bij hun streven naar terugkeer onder de gehoorzaamheid van de legitieme landsheer. Anderzijds werkte een klein, maar koppig aantal van de bij de Nadere Unie aangesloten provincies de door Oranje gepropageerde Nieuwe Nadere Unie stelselmatig tegen,¹²⁴ waarbij ook graaf Jan zich al te gretig voor het karretje van deze Nader Geünieerden liet spannen.

Op 3 mei 1579 betuigde Oranje – zij het slechts voorwaardelijk – zijn adhesie met de Utrechtse Unie. Dit feit, dat – achteraf gezien – bijdroeg tot het complex van redenen waarom juist in dat beslissende jaar 1579 een Nederlandse staat van 'Zeventien' Provinciën voorgoed een illusie werd, kan echter niet verdoezelen dat behalve zekere incompatibiliteit van humeur ook politiek-religieuze meningsverschillen tussen de twee broers bleven groeien. Uiteindelijk zouden deze verschillen zelfs tot een meer permanent misverstand en ideële verwijdering tussen Oranje en Dillenburg aanleiding geven.¹²⁵

Bij het proces van totstandkoming van de op 23 januari 1579 gesloten Unie van Utrecht mag prins Willem van Oranje als de oorspronkelijke inspirator, zijn broer graaf Jan van Nassau – tot in september 1578 – als de grote gangmaker gelden, maar de eigenlijke doorzetters van deze Unie waren met name lieden als Floris Thin, Floris van Heermale, Reinier Cant, Paulus Buys, Caspar van Vosbergen en Carel Roorda,¹²⁶ voorlopers van een specifiek Noordnederlands regentendom.

¹²³ R.A.A., Stukken van Hell, fol. 121 vo–122 ro.

¹²⁴ Op 27 april 1579, één dag nadat de Utrechtse burgemeester Aernt Dirckx. van Leyden namens de Nader Geünieerden Oranje had trachten te bewegen tot toetreding in de Unie van Utrecht, schreven Gedeputeerden van deze Nader Geünieerden aan de prins, dat zij zijn voorstel tot 'eene andere generaele vaster Unie' slechts konden beschouwen als een poging 'om den voortganck van der Unie alhier gesloten te beletten' (*Archives*, VI, 614). Ook na Oranjes voorwaardelijke adhesie (3 mei 1579) bleven zij 'discordantien' zien tussen de voorgestelde Generale Unie en de Nadere Unie (R.A.U., archief Staten van Utrecht, nr. 1037 i.d. 23 mei 1579).

¹²⁵ Een typerend karakteronderscheid tussen Oranje en graaf Jan bij L.J. Rogier, 'Oranje en de Nederlandse staat' in: *Herdenken en herzien; verzamelde opstellen van L.J. Rogier* (Bilthoven, 1974) 272.

Nadat Jan van Nassau in de zomer van 1580 naar Dillenburg was teruggekeerd, ontstond zich tussen hem en Oranje over de Nederlandse aangelegenheden in dit verband een nogal opmerkelijke briefwisseling; vgl. *Archives*, VII en VIII, *passim* en H.H.St.W., Dillenburgse Correspondenzen 1584, fol. 57–60 orig.

¹²⁶ Deze namen ontleend aan Den Tex, *Oldenbarnevelt*, 143.

NIJMEGEN EN DE UNIE VAN UTRECHT

A. E. M. JANSSEN

Overdruk uit Numaga

Jaargang XXVI - nummer 2 mei 1979 - Uitgegeven door de Vereniging „Numaga”

Nijmegen en de Unie van Utrecht

Gelderlands eerste hoofdstad temidden van politiek-religieuze spanningen (1578/1579)*

Twintig jaar geleden, op 21 oktober 1959, vereerde Hare Majesteit Koningin Juliana de aloude Keizer Karelstad met een werkbezoek. De toenmalig voorzitter van de thans jubilerende Vereniging „Numaga” gaf op die memorabele datum in de Schepenhuis van het Nijmeegse Stadhuis een concies exposé over de historische relatie van het Huis Oranje-Nassau met Nijmegen, eertijds Gelderlands eerste hoofdstad. Bij die gelegenheid maakte de hooggeleerde inleider - bepaald niet bij wijze van verontschuldiging - onder meer gewag van het geschiedkundig gegeven, dat tussen de Dillenburgse graaf Jan van Nassau, stamvader van de bezoekende vorstin en van 1578 tot 1580 stadhouder van Gelderland, en de stad Nijmegen „meer dan *incompatibilité d'humeur*” bestond; overigens was al vanaf de veertiende eeuw „Nijmegen altijd een lastige stad” geweest¹. De vraag of de huidige ingezetene van Nijmegen op een dergelijke uitlating prat mag gaan, behoeft hier niet te worden beantwoord, maar dat deze Gelderse hoofdstad in dat verre verleden de schijn van lastpost heeft moeten trotseren, mag geenszins als goedkope gemeenplaats worden gezien. Ook een historiografische uitspraak van ruim een eeuw geleden wijst in die richting: in 1867 stelde immers de historicus P.L. Muller in zijn nog steeds gezaghebbend proefschrift vanuit Leiden onder meer vast dat Nijmegen, eenmaal in de Unie van Utrecht geforceerd, „zeker het lastigste en onwilligste lid” van deze Unie zou zijn geweest².

Met ingang van 23 januari 1979 wil een te Utrecht genesteld herdenkingscomité, met behulp van alle beschikbare publiciteitsmedia, de vaderlandse goegemeente doen geloven, dat in de precies vier eeuwen eerder aldaar gesloten Nadere Unie de *Grondslag van de Nederlandse Staat* moet worden gezien³. De doorsnee historicus van vandaag echter zal - niettegenstaande de numerieke overmacht van allerlei hedendaagse wijs- en feestneuzen - er louter op geschiedkundige argumenten de voorkeur aan blijven geven de in 1579 te Utrecht gesloten Nadere Unie, die als haastig beklonken verbond toen in feite slechts een defensieve alliantie tussen een luttel aantal Nederlandse gewesten kon zijn, te beschouwen als het fundament, waarop tot aan het einde van de achttiende eeuw de zogeheten Republiek der Zeven Verenigde Provinciën bleek grondvest te zijn geweest; door middel van een fluwelen revolutie heeft immers de Bataafse Republiek deze Utrechtse Unie, dit „getimmerte, dat twee eeuwen lang de samenleving van onze voorouders geschraagd heeft”, als goeddeels „vermolmd”⁴, gevoeglijk opgeruimd. Dezelfde Unie, die in 1795 als impliciet gevolg van de Bataafse Omwenteling zonder een druppel bloedvergieten dood kon worden verklaard, werd echter negentien jaar later „ter bevordering van den goeden indruk der zaak bij de natie”⁵ in alle gemoedsrust opnieuw aangehaald: onder het hoofdstuk „Defensie” zou zij als zodanig „ter consolidatie van de Nederlandse staatsregeling” tot 1848 paraiseren in de onderscheiden grondwetten⁶. Deze grove staatkundige inconsequentie, die in feite beoogde de afkeer van de gehate Napoleontische conscriptie bij de bevolking

* Van de hem verleende toestemming gebruik te maken van gegevens uit het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage heeft de schr. van deze bijdrage met grote erkentelijkheid gebruik gemaakt. Gaarne dankt hij voorts drs. M.A. Kok (te Nijmegen), wiens adviezen en kritiek hem welkom waren.

om te zetten in bewustwording van de noodzaak van „militieplicht”, „wapening” en landsverdediging, moet met name op rekening worden geschreven van de bijziende Gijsbert Karel van Hogendorp, bij wie „niet het besef aanwezig was, dat de Unie van Utrecht, die trouwens nooit als constitutie bedoeld is geweest, doch slechts als zoodanig dienst deed, omdat er niets beters beschikbaar was, zich zelf al zeer lang overleefd had”⁷ Johan Rudolf Thorbecke, óók als staatsman een uitnemend kenner van zijn vaderlands verleden, zag eerst in 1848 kans deze volkomen achterhaalde verwijzing naar „oude rechtstoestanden van hoogst twijfelachtige juistheid” uit de grondwet te laten elimineren⁸ Hiermee verdween deze misplaatste herinnering aan het eertijds te Utrecht gelegde fundament voor het inmiddels al ruim vijftig jaar overleefde zevenkoppig staatsgewrocht

Temidden van de ietwat obligate herdenkingsijver met en rond deze nu vier eeuwen geleden gesloten Unie, mag hier vanuit de provincie enige aandacht worden geschonken aan het thema, waarvoor die memorabele Utrechtse Unie enerzijds en die „lastige” stad Nijmegen anderzijds als twee onderscheiden componenten in een geschiedverhaal worden samengebracht Het navolgend relaas verdient nochtans al vooraf als feestelijke dissonant de kanttekening, dat hetgeen anno 1979 blijkbaar op landelijk niveau moet worden gevoerd, voor het merendeel van de Nijmeegse betrokkenen van vier eeuwen geleden, op grond van een complex van politieke, strategische en religieuze factoren en omstandigheden, toen in feite allesbehalve gerede aanleiding tot vreugdebetoon heeft ingehouden

Nijmegen gedurende het Wonderjaar, commotie in 1566

Sinds 1543 tegen wil en dank binnen het conglomeraat van de dan ‚zeventien’ Bourgondisch-Habsburgse gewesten geïncorporeerd, werd ook het hertogdom Gelre in de loop van het roemruchte „Wonderjaar” 1566⁹ schouwtoneel van alom in de Nederlanden manifeste ontevredenheid en verwarring Het bij uitstek traditioneel bepaald ongenoegen over de vanuit Brussel opgelegde centralisatie werd toen in dit jongste niet-patrimoniale gewest - althans voorlopig - overschaduwd en omgebogen in de richting van algemeen Nederlandse grieven van politieke, juridisch-fiscale en religieuze aard Hierbij heetten dan geloofsdwang en inquisitie de eigenlijke oorzaken van alle onrechtvaardigheid en oppositie

Dat op 21 mei 1566 „’s morgens ten vier uren”¹⁰ in Nijmegen als gevolg van blikseminslag de toren van de St Stevenskerk in brand geraakte, mag in elk geval als onheilspellend voorteken worden beschouwd, de stadsklerk Wolter Stevens plaatste naar aanleiding van dit hemels geweld als omineuze kanttekening in het stadsrekenboek de persoonlijke bede „Got behuid ons vur meer ongeluckx”¹¹ De Nijmeegse bevolking werd binnen drie maanden rechtstreeks geconfronteerd met onverdacht calvinistische geloofsjiver Op 10 augustus, precies de dag waarop te Steenvoorde in het Vlaamse Westkwartier de Beeldenstorm opstak, die van Artesie tot in Groningen zou woeden¹², vond even buiten de Nijmeegse stadsmuren, op het zogeheten

Jodenkerkhof, de eerste hagepreek plaats¹³ Ondanks tegenmaatregelen van de goeddeels katholieke magistraat kon niet worden voorkomen, dat op 24 augustus, St Bartholomeusdag, een predikant binnen de stad werd gebracht Uit vrees voor beeldbreking en daarmee gepaard gaande onlusten werden nog dezelfde dag allerlei kostbaarheden uit de St Stevenskerk bij burgers in veiligheid gebracht Hetgeen elders niet mocht gelukken, leek in Nijmegen een - zij het voorlopige - kans te krijgen op 29 augustus verbood de stedelijke overheid uitdrukkelijk elke vorm van gewelddadigheid, maar tegelijkertijd wees zij de aanhangers van de nieuwe leer de zaal van het St Janshuis toe Deze ruimte heette echter al meteen te klein voor het groeiend aantal toehoorders en met name op instigatie van raadslid Willem van Heukelum namen de gereformeerden en hun sympathisanten nog dezelfde dag de St Janskerk voor hun godsdienstoefeningen in bezit Ten einde nu een dreigend oproer het hoofd te bieden achtte de Nijmeegse magistraat nog maar een middel probaat al op 1 september kondigde hij op eigen initiatief een voorlopig „accoord” of „burgervrede” in *religiosis* af, op grond waarvan ieder ingezetene tot nader orde naar eigen keuze zou kunnen kerken, mits eenieders geloofsovertuiging metterdaad werd gerespecteerd Bij die gelegenheid stelde de magistraat in lapidaire bewoordingen vast

„dat die gelove is een gave Gotz ende behoir[t] nyemandt totten geloeven gedrongen toe werden, dan komt uyt den gehoir des Gotlicken wordtz Thenn anderen, dat die wertlicke Overicheidt van Gott ingestalt [is] umb oveldait toe straffen ende die vromen te schutten ende beschermen ende de gemeynnen vrede tho vorderen ende guede politie ende ordenongh to onderhaldenn”¹⁴

Deze Nijmeegse religievrede *avant la lettre* die in wezen het beginsel van religieuze pariteit in zich borg, bleek echter al heel spoedig illusoir Enige dagen later gingen Ludovicus Crevell, een van de nu openlijk binnen Nijmegen werkzame predikanten, en pater Johan van Sint-Thonis, prior van het plaatselijke Dominicanerklooster, een „godsdienstig dispuut” aan, dat slechts tot verharding van de standpunten over en weer leidde Voorts bleven de bestuurlijke instanties buiten en boven het Nijmeegse territoir, met name dan landvoogdes Margaretha van Parma en de Gelderse stadhouder Karel van Brimeu, graaf van Megen, respectievelijk vanuit Brussel en Arnhem, zich zonder meer intransigent opstellen ten opzichte van elke vorm van nieuwlichterij, zij wensten hierin vooral een aanslag op het wettig gezag te zien Tussen het Nijmeegse stadsbestuur en deze overheden leidden onderling afwijkende standpunten en opvattingen tot een fikse competentiekwestie naar aanleiding van het op 25 augustus te Brussel uitgevaardigde plakkaat, dat alle onlusten moest stillen Begin september werd dit plakkaat ook Nijmegen toegezonden, maar de plaatselijke overheid achtte het in strijd met de juist gesloten „burgervrede”, omdat het elkeen toestond iedere op heterdaad betrapte kersschender onmiddellijk „doot te slaen”^{14a} Op grond hiervan oordeelde de magistraat de veiligheid van de Nijmeegse ingezetenen nodeloos in gevaar en zijn eigen verantwoordelijkheid en rechten zodanig miskend, dat hij consequent weigerde een dergelijk opgedrongen plakkaat af te kondigen

Terwijl aldus een directe confrontatie met de Gelderse stadhouder, die in dat

fatale jaar 1566 meer en meer evolueerde tot een gezagsgetrouw dienaar van landsheer Filips II, door het Nijmeegse stadsbestuur niet werd geschuwd, bleven de spanningen onder de bevolking toenemen. In de nacht van 24 op 25 september werd de lont in het kruitvat geworpen. Twee Nijmeegse ingezetenen, Christoffel en Adriaan Ryckens, demoleerden het hek om het kruisbeeld van het Stevenskerkhof en beschadigden een Mariabeeld, voorts werd het afbeeldsel van St. Christoffel van de Kraanpoort afgeworpen en het Antoniusbeeld bij het gelijknamige kerkhof vernield. Waar deze schendende handelingen een beperkte omvang hadden en de plaatselijke kerkgebouwen geheel intact bleven, kan moeilijk van een echte beeldenstorm worden gesproken.

Een reactie liet overigens niet op zich wachten. Verontwaardigde katholieke inwoners dwongen de volgende morgen de Nijmeegse burgemeester Johan Touman de zogeheten „stadsbaander“ te gaan halen, die op de „blauwe steen“ werd gedeponeerd volgens Nijmeegse traditie het alom bekende sein voor onraad en alarm. Het gevolg van deze actie was dat de protestanten nu moesten inbinden. Hun predikanten en een aantal burgers werden uit de stad gewezen. Om mogelijke herhalingen van dergelijke commotie te voorkomen werd op initiatief van de magistraat vanaf 14 oktober - „hangende den onverstandt in saicken der religie“ - over een nieuw accoord met de betrokkenen onderhandeld. Volgens Willem van Heukelum bleek dit voor de hervormingsgezinden geheel onaanvaardbaar, men wenste immers alleen nog de „burgervrede“ van 1 september gestand te doen. Toen dan ook de magistraat maar geen overeenstemming wist te bereiken, nam de katholieke burgerij andermaal het initiatief voor eigenmachtig optreden. Bewapend met hun „knodsen“, verzamelden zich op vrijdag 18 oktober honderden lieden op de Markt rond de stadsbaander. Zij bezetten de Markt en besloten daar te blijven wachten op stadhouder Megen, die al de volgende middag onder luid gejubel en spontaan vreugdebetoon met zijn ruiters in Nijmegen arriveerde. De katholieke meerderheid van de bevolking had met succes de plaatselijke onlusten weten te keren en metterdaad een beeldenstorm in zijn aanloop gestuit.

De Nijmeegse magistraat toonde zich op zijn beurt vooralsnog lankmoedig jegens „alle borgeren van der nyhe religie“, die gedurende bijna drie maanden de gelegenheid kregen een eed van gehoorzaamheid en onderwerping aan de katholieke leer af te leggen. Van 41 burgers, die deze eed weigerden, zijn de namen bekend. Pas op 15 januari werden de onwilligen uit de stad gebannen¹⁵. De rust scheen daarmee weer-gekeerd. Maar op 26 december van dat jaar arriveerde te Nijmegen Dr. Johan van Stalbergen en Mr. Amelis van Amstel van Mynden, beiden uitheemse raden van het Hof van Gelderland, maar nu optredend in hun nieuwe hoedanigheid van „koninklijk commissaris“ namens de beruchte Raad van Beroerten. Deze instantie, geïnstalleerd op last van de nieuwe Spaanse landvoogd, de hertog van Alva, opende met brute strengheid de officiële ketterjacht in de Nederlanden, die haar al spoedig in de volksmond de toenaam van Bloedraad gaf. De twee naar Nijmegen gedirigeerde commissarissen bleven aldaar tot 5 september 1568 werkzaam. Zij onderwierpen de plaatse-

lijke overheid en tientallen ingezetenen aan nauwgezette en langdurige verhoren en verzamelden aldus allerlei belastend materiaal, op grond waarvan ongeveer 175 personen formeel in staat van beschuldiging werden gesteld¹⁶. Een dergelijke, even ontijdige als ontactische repressie zou de kracht van de calvinistische geloofsijver nochtans alleen ogenschijnlijk breken; ook degenen van de betreffende Nijmeegse ingezetenen, al dan niet bij verstek veroordeeld en in eer en goed aangetast, zouden met gelouterd gemoed ter plaatse of vanuit hun ballingsoorden de mogelijkheid afwachten in hun vaderstad opnieuw hun inmiddels versterkte geloofsijver metterdaad te doen blijken. Hun geduld zou bijna tien jaar worden beproefd.

Onder Spaanse bezetting

Nu de onlusten waren gekeerd en elke vorm van nieuwlichterij leek gesupprimeerd, werd Nijmegen een rechtstreeks onder Spaans gezag staande stad. Landvoogd Alva bezocht in de periode juli 1568 tot november 1573 herhaaldelijk de stad, die zich dan even zo vaak beijverde de IJzeren Hertog alle verschuldigde eer te bewijzen. Uitgebrekend te Nijmegen nam deze landvoogd begin november 1572 het besluit, dat voor het opstandige Zutphen, Gelderlands derde hoofdstad na Nijmegen en Roermond, in de daarop volgende bitterkoude wintermaand de ijslijke en alom verafschuwde afstraffing tot gevolg had. Nu de kern van het verzet in de Nederlanden zich vanaf 1572 had verplaatst naar Holland en Zeeland, werd Nijmegen een strategisch belangrijke vestingstad in Spaanse handen. In 1573 werd hier nieuw geschut in stelling gebracht en Spaanse soldaten kwamen het plaatselijk garnizoen versterken¹⁷. Toen een jaar later een Geuzen-aanval dreigde, werden in en rond de stad versterkingen aangevoerd en extra-verdedigingswerken aangelegd. De bevolking werd aan steeds grotere financiële verplichtingen onderworpen. Bij de nadering in het voorjaar van 1574 van de huurlegers onder bevel van graaf Lodewijk van Nassau, die met Spaanse troepen onder leiding van Sancho d'Avila een krijgskundige wedloop langs de Maas hield, die ten gunste van de Spanjaard werd beslist, nam de Nijmeegse magistraat de vereiste veiligheidsmaatregelen; eventuele pogingen vanuit de stad tot verstandhouding met de naderende vijand moesten bij voorbaat worden verijdeld. Ook de burgerwacht werd versterkt, toen een veldslag in de onmiddellijke omgeving van Nijmegen onvermijdelijk bleek. Op 14 april 1574 viel op de Mookerheide de beslissing: het leger der opstandelingen werd vernietigd; de aanvoerders, de graven Lodewijk en Hendrik van Nassau alsmede graaf Christoffel van de Palts, sneuvelden.

De Nijmeegse reactie op deze veldslag was ondubbelzinnig vreugdevol. In triomf werd allerlei buitgemaakt oorlogsmaterieel van het slagveld in de stad gebracht, waaronder vijf kartouwen. Dit geschut werd - nu het toch niet meer kon worden gebruikt voor het beschieten van de stadsmuren - heel demonstratief op de Markt opgesteld. Blijkens een gelegenheidsrijm uitten de Nijmeegse ingezetenen hun voldoening over de goede afloop bij het aanschouwen van deze kanonnen onverbloemd:

„ Sy stakense met rosemarijn tot een spot
Dit zijne die soudē breken de mueren'

Die van Nimwegen waren so seer verblijdt,
Als graef Lodewijck hadde verloren den strijt''¹⁸

Ten einde God voor deze overwinning te danken, werd vervolgens vier dagen na de Nassause debâcle op de Mookerheide in de stad een plechtige processie gehouden

Niet zozeer berusting of rebelse afkeer ten overstaan van het Spaanse schrikbewind, maar veeleer zijn strategische ligging bepaalde Nijmegens verdere rol in de Nederlandse Opstand Voor Holland en Zeeland heette het hertogdom Gelre vanaf 1572 hun „propugnaculum”, „voirmuur” of „strategisch glacis”¹⁹ De strijd in de twee zeegewesten deed de rebellen meer en meer beseffen, dat hun plaatselijk geïmproviseerd verzet op den duur volstrekt niet bestand zou zijn tegen de krijgskundige overmacht van de Spanjaarden De opstandige Hollanders en Zeeuwen wensten dan ook het kriegsbedrijf zover mogelijk buiten de eigen gewestelijke grenzen te verplaatsen In verband hiermee moest niet alleen het gewest Utrecht, maar ook het hertogdom Gelre worden overtuigd van de noodzaak tot gemeenschappelijk verzet Met name op grond van deze strategische status zou het lot van Gelderland, zijn inwoners en steden voortaan grotendeels van buitenaf worden bepaald

Aanzoeken vanuit Holland-Zeeland in de richting van Gelderland

De plotselinge dood van landvoogd Requesens, Alva's opvolger, op 4 maart 1576, werd binnen enige maanden gevolgd door ernstige muiterijen van Spaanse troepen, die nu hun achterstallige soldij op de gewone man gingen verhalen De hieruit voortkomende verwarring en onzekerheid, alsmede de maandenlange ontstentenis van een effectief centraal bestuur, boden de twee rebellerende gewesten Holland en Zeeland die zich op 25 april van dat jaar in hun Unie van Delft hadden verenigd²⁰, gerede aanleiding uit hun vierjarig isolement te treden en andere gewesten over te halen tot onderlinge hulpverlening tegen de gemeenschappelijke vijand Vooreerst werd hiertoe „secretelyk” Utrecht benaderd, maar al spoedig ook Gelderland Het was prins Willem van Oranje, die op 7 oktober 1576 vanuit Middelburg door middel van een belangwekkend schrijven contact zocht met de Gelderse Landdag te Nijmegen In deze brief, waarin een ongemeen duidelijke strekking van propagandistische aard valt te onderkennen, beriep de prins zich allereerst op zijn „trouwe neersticheyt, vlijt ende arbeyt”, waarmee hij nu al ettelijke jaren doende was het „gemeyne vaderlandt te mogen verlossen uyt de smaedlycke dienstbaerheyt ende slavernye” van de Spanjaarden en hun aanhang Door list, geweld, onwaarheid en dreigementen hadden zich tot dusver vele „goetwillige liefhebbers des vaderlandts [] stil gehouden, sonder haer goede geneghentheyt te openbaeren” Door Gods genade en barmhertigheid waren nu echter „eens yegelyck oogen geopent” en niemand mocht nog langer zijn goede wil en ware genegenheid voor het vaderland verborgen houden Vandaar

de prinselijke oproep dat eenieder als „oprecht liefhebber zijns vaderlands” al het mogelijke zou ondernemen dit „algemeyne lieve vaderlandt” eindelijk van het ondraaglijke Spaanse juk te verlossen en de ingezetenen in „haere voorighe vryheyt, vrede, welvaart ende voorspoedicheyt” te herstellen, in Gelderland hadden immers „een edele, vrye ende deuchdelijcke Ridderschap” en de steden „haere oude vryheden ende loflijck heercomen mannelijck ende Ridderlijck voorgestaen” Oranje en de zijnen konden het volstrekt niet dulden dat „hier een hoop Spaensche eerloose landtloopers ende andere vreemde Natien [] den voet opten neck soudén drucken, ende ons met alderley moetwil, dertelheyt ende tirannye, naer haer goetduncken als een hoop buffelen ofte eygene ende getemde slaven voeren ende drijven” men stond nu immers voor de keus of vrij te leven op grond van de oude rechten en vrijheden van weleer zonder door vreemdelingen te worden onderdrukt, of „dat wy liever met alle onse nacomelingen in eeuwichheit willen der Spangiaerts eerlose slaven ende voetsolen weesen, ende der gantscher werelt willen tot een spot ende schouspel dienen, als die geene die ons selven moetwillich inder aldergrootste ellende, jammer ende schande gestortet soudén hebben, die oyt opter aerden gesien off gehoort was” Het aangewezen middel zo’n schandelijk lot te ontgaan heette „een vast ende onverbreeckelijck verbondt onderlinge [te] maecken”²¹

Vanuit Gouda wendden de Hollandse Staten zich twee dagen later, op 9 oktober, rechtstreeks tot de Gelderse hoofdsteden Hun eerst op 19 oktober te Nijmegen ontvangen brief maakt eveneens melding van „de wrede tirannie, moetwillicheit ende insolentie der spaenscher natie ende heuren aenhangeren” Nu er te Gent onderhandelingen werden gevoerd ten einde deze vreemde onderdrukkers het land uit te werken, hoopten de Hollanders, dat „alle provincien gesaemenderhant” dit karwei zouden klaren De stad Nijmegen werd voorts dringend aangespoord al het mogelijke te doen, opdat het hertogdom Gelderland zich zou verenigen „metten anderen Staten (die zoe heyligen werck voorgenomen hebben) omme de liberteyt ende oude vrydomme vanden landen te recouvreren []”, aldus immers zouden „de coopmanschap florerende, ende alle Rivieren geopent werden, daer aenne ’t furstendom Gelre nyet weynich gelegen ende overmits deze vreemde regieringe grotelicxs beschadicht is”²² Met deze bewoordingen lieten de Hollanders zich onwillekeurig nogal in de kaart kijken, want de Gelderse hoofdstromen Rijn, Waal, Maas en IJssel hadden de Hollands-Westfriese commercie rechtstreeks te dienen en vanuit dit vierstromenland zou de blik aldus meer dan voorheen stroomafwaarts gericht dienen te worden

Alleen Oranjes brief werd op 20 oktober vanuit Nijmegen beantwoord, waarbij de Landdag de prinselijke oproep voor een vast en onverbrekelijk verbond vrijwel geheel negeerde Ook het hertogdom Gelderland wenste „durch goede middelen dese Nederlanden wederom in rust, vrede ende eenicheyt toe brengen”, maar alvorens hiertoe een Gelderse deputatie werd geformeerd, die met afgevaardigden van de andere gewesten zou gaan overleggen hoe „tot dienst Conincklijcke Majesteys, vrede, eendracht ende welfaren der alinger Landen gedyen ende raken sal”, maakte de Landdag van de aldus geboden gelegenheid dankbaar gebruik via de prins de Hollan-

ders met klem te verzoeken, dat voortaan vanuit Holland geen gewelddadigheden meer jegens Gelderse ingezetenen zouden worden gepleegd, ook vanuit Zaltbommel, welke stad van het Nijmeegs kwartier nu al ruim vier jaar met Holland en Zeeland was „geassocieerd”, ondervond het hertogdom de nodige overlast²³

Nu het ernaar uitzag dat steden als Nijmegen, Roermond, Zutphen, Arnhem en Tiel „souden verlicht worden van den overtalligen garnizoenen ende moetwillicheden” van onder Spaans bevel staande legereenheden²⁴, trad Gelderland - zij het schoorvoetend en ruim een maand *post factum* - toe tot de Pacificatie. Dit op 8 november 1576 te Gent gesloten vredesverdrag tussen afgevaardigden namens de Staten-Generaal enerzijds en Holland en Zeeland met de prins van Oranje anderzijds, dat onder meer beoogde gezamenlijk de Spaanse troepen uit de Nederlanden te weren en dat buiten Holland en Zeeland de onbelemmerde uitoefening van het katholicisme voorschreef, werd door Gelderse afgevaardigden²⁵ eerst op 10 december te Brussel ondertekend²⁶

Maar met deze toetreding bleek de specifieke belangstelling vanuit Holland *cum annexis* voor het „propugnaculum” Gelre geenszins verflauwd. Nog tijdens de Gelderse voorbereidingen voor het accorderen met de Pacificatie werd het hertogdom vanwege zijn strategisch belang herhaaldelijk benaderd voor een „nader” verbond met de reeds in de Unie van Delft verenigde zeegewesten²⁷. Ondanks de bij de Pacificatie gemaakte overeenkomsten oordeelde hun pleitbezorger Oranje een extra-verdedigingslinie dringend noodzakelijk. Hiertoe moest in elk geval Gelderland worden gerekend

„want hy achte dat den Lande van Hollandt niet weynich en was ghelegen aen Gelderlandt, achtende 'tselve voor een propugnacule van Hollandt, want de Vyandt meester van Gelderlandt zijde was oock meester van de vyer Hoofdstroomen van 't gantsche Nederlandt (*sic*), als den Rhijn, de Mase, d'Ysele ende de Wael, ende konde over sulckx die van Hollandt groot afbreeck doen, gelijk uyt de voorledene Oorloghe genoeg was ghebleecken”²⁸

Toen in het voorjaar van 1577 ook namens Gelderland vooralsnog onderhandelingen werden aangeknoopt met de nieuwe Spaanse landvoogd Don Juan, waarop Holland en Zeeland zich misnoegd uit de Staten-Generaal terugtrokken, waarschuwde Oranje „dat van de conservatie des voorsz Landts Gelre de welvaert van Hollandt genoeg is dependerende”²⁹,

goed vijf maanden later, toen inmiddels was gebleken dat Don Juan woordbreuk had gepleegd, liet de prins de Geldersen op hun beurt schriftelijk toevoegen

„dat die verwoestinge van Hollandt ende Zeelandt inzonderheyt mede brengt de geheele bederffenisse ende onderganck vanden Landen van Gelder en Zutphen”³⁰

Al mocht dan zodanige gewestelijke interdependentie genoegzaam zijn aangetoond, het goeddeels katholieke Gelderland was geenszins bereid zich alsnog met de twee officieel calvinistische zeegewesten nader te verbinden. De verre van altruistische belangstelling vanuit Holland en Zeeland ontving in het hertogdom geen enthousiast onthaal. Elk aanzoek gedurende het jaar 1577 voor een gewestelijke associatie werd

door de Geldersen evenzovaak afgewezen, zij beschouwden de Gentse Pacificatie als het enige fundament voor onderlinge verbondenheid tussen de gewesten³¹ Het Hollandse engagement van Zaltbommel, een der drie stemgerechtigde steden van het kwartier van Nijmegen, ondermijnde de toch al fragiele eenheid van het gewest

Ondanks deze afwijzingen inzake de „naerdere verbindtenisse, die dieselvige Staten van Hollandt met de Geldersche begeerden te maken”³², bleef de eigenwillige prins van Oranje onverdroten streven naar een alliantie tussen een aantal gewesten rond Holland en Zeeland Het op 10 december 1577 te Brussel gesloten verbond, dat als de *Generale Unie* van alle Nederlandse gewesten elk wederzijds wantrouwen moest uitbannen en de onderlinge samenwerking zocht te bestendigen, bleek al spoedig in de praktijk een wankel constructie Naar het oordeel van de prins zouden dan ook Holland, Zeeland en Utrecht - welk gewest hem in oktober eveneens weer als stadhouder had erkend - maar vooral Gelderland en voorts Overijssel, Friesland en Groningen zich *binnen* deze Generale Unie nader moeten verenigen ter verdediging van hun gemeenschappelijke belangen Alle in deze gewesten vertegenwoordigde opvattingen op staatkundig en religieus gebied dienden daarbij als van ondergeschikt belang te worden beschouwd

Benoeming van graaf Jan van Nassau tot Gelders stadhouder

Vanaf september 1577 werd in Gelderland gezocht naar een oplossing, die het acuut gemis van een stadhouder zou compenseren Gillis de Berlaymont, heer van Hierges, was sinds 1572 Gelders stadhouder Maar deze zuidelijk edelman, die zich in 1568 bij Jemmingen en in 1574 op de Mookerheide als talentvol militair aan Spaanse zijde had onderscheiden, had in het najaar van 1576 weliswaar met de Pacificatie ingestemd, maar bleef na de woordbreuk van Don Juan, in juli 1577, als commandant van diens lijfwacht deze landvoogd trouw Hij bedankte bijgevolg voor het Gelders stadhouderschap Vanuit de Overijsselse steden Deventer en Kampen en vanuit Roermond, hoofdstad van het Gelders Overkwartier, vormden garnizoenen in Spaanse dienst een permanente bedreiging Dit gegeven en het eigen militair onvermogen maakten de toch al kwetsbare positie van Gelderland acuut

Ofschoon benoemingen voor het ambt van stadhouder door de legitieme landsheer dienden te geschieden, nam de Gelderse Landdag zelf het initiatief voorzieningen te treffen in de dreigende situatie Op 24 september werd te Nijmegen een College van Gedeputeerde Raden ingesteld, waarin bannerheren, ridderschappen en steden van de vier gewestelijke kwartieren waren vertegenwoordigd³³ Deze instantie beoogde het goeddeels Spaansgezinde Hof van Gelderland, dat bij ontstentenis van een stadhouder het gewestelijk bestuur had waar te nemen, voorlopig in politiek opzicht uit te schakelen Maar deze improvisatorische regeling bleek niet te voldoen Ook de vanwege de Staten-Generaal voorgestelde kandidatuur van Maximiliaan de Henin graaf van Bossu, ondervond in Gelderland nauwelijks bijval³⁴ Tijdens even langdurige als uitzichtloze discussies konden de Geldersen het onderling maar niet eens

worden over een in hun ogen geschikt kandidaat, totdat de stad Nijmegen, die nogal eens een oppositionele rol in de gewestelijke politiek placht te vervullen, op 3 december de impasse doorbrak en verklaarde de prins van Oranje de aangewezen man te achten³⁵. Weliswaar stipuleerden de Gelderse hoofdsteden een week later te Arnhem, dat de nieuwe stadhouder, krachtens het Tractaat van Venlo, elders geen gouvernementele functies mocht uitoefenen en dat hij, op grond van de Gentse Pacificatie, „de olde Catholische religion sal conserveren, ende handhaven tot goede vrede ende eenicheit der onderdanen”³⁶, zodat ook dit Nijmeegs voorstel nauwelijks perspectief kon bieden, maar Oranje zelf begreep uit deze onverwachte vermelding van zijn eigen naam, dat hem aldus de mogelijkheid werd geboden tot bemiddeling in deze vacature.

Bepaald niet toevallig ontving graaf Jan van Nassau, Oranjes enig overgebleven broer, die in de zomer van 1577 vanuit Dillenburg naar de Nederlanden was gekomen om hier enig goed betaald emplot te vinden³⁷, al op 23 januari 1578 van de pas vijf dagen tevoren geïnstalleerde landvoogd aartshertog Matthias op instigatie van diens luitenant-generaal, namelijk de prins zelf, een officiële commissie voor de te Nijmegen vergaderende Landdag. Zijn opdracht luidde in gezelschap van twee medegezanten namens de Staten-Generaal de Geldersen op de buitengewoon kritieke militaire situatie in het Overkwartier te wijzen en in verband hiermee het Gelders aandeel in de opbrengst van de zogeheten gemene of generale middelen ter bestrijding van de gemeenschappelijke vijand te bepleiten. Het optreden van de Dillenburgse graaf tijdens de moeizaam verlopende Landdag maakte indruk³⁸. Voorts had de ernstige nederlaag van het Staatse leger bij Gembloux op 31 januari zijn rechtstreekse weerslag op de Gelderse stadhouderskwestie. Dank zij de bereidwillige introductie van de invloedrijke Geldersman Elbertus Leoninus, lid van de Raad van State naast aartshertog Matthias, meldde zich binnen twee weken na die nederlaag bij Gembloux een Gelderse deputatie bij Oranje te Antwerpen. De prins wist ten overstaan van deze afgezanten, die zijn zienswijze wensten te vernemen over de aan te stellen stadhouder, zo handig te manoeuvreren, dat er nog maar één geschikte kandidaat voorhanden bleek: zijn eigen broer graaf Jan van Nassau³⁹. Op zijn instigatie verkondigde vervolgens de onervaren Matthias op 26 februari in verband met de eerstvolgende Gelderse Landdag (begin maart) de Dillenburgse graaf „oder iemant anders, der Lantschap geveelich, zu nomineren”⁴⁰.

Met algemene stemmen verklaarde deze Landdag te Arnhem zich al op 10 maart accoord met Matthias' voorstel⁴¹. Gewestelijke onmacht en enig prinselijk gemanipuleer verschaften aldus Gelderland een stadhouder in de persoon van de nagenoeg onbekende graaf Jan van Nassau, die het gewest zich in feite had laten opdringen.

Korte karakteristiek van Jan van Nassau

Graaf Jan van Nassau, wiens titulatuur en toenaam in vertaling luiden Johan VI, de Oude, graaf van Nassau, Katzenellenbogen, Vianden en Diez⁴², was bij zijn geboorte op 22 november 1536 te Dillenburg de tweede zoon uit het huwelijk van graaf Willem

de Rijke van Nassau-Dillenburg en gravin Juliana van Stolberg. Terwijl zijn drie jaar oudere broer Willem van Nassau, die zich door welkome successie sinds 1544 prins van Oranje mocht noemen, vanaf die tijd in de Nederlanden te Breda en te Brussel werd opgevoed en zijn aanspraken op de primogenituur in de Nassause erflanden - dank zij keizerlijke interventie - had moeten afstaan, bracht graaf Jan zijn jeugd hoofdzakelijk in het Duitse Rijk door. Een vertrouwde omgang met de Franse taal en cultuur, zoals die ook voor hem was voorzien, werd hem niet vergund, vanaf het overlijden van zijn vader in 1559 werd hij hoofd van de dynastie Nassau-Dillenburg, tevens toeziend voogd over zijn nog minderjarige broers. Zijn in hetzelfde jaar gesloten huwelijk met landgravin Elisabeth van Leuchtenberg, met wie hij twintig jaar in gelukkige en kinderrijke trouw verbonden bleef, maakte hem voorts tot een toegewijd en zorgzaam echtgenoot en huisvader, die gezin en familie met ongeveinsde hartelijkheid bejegende. Bij herhaling verleende hij gastvrijheid aan talrijke verwanten. Gedurende de eerste fase van de Nederlandse Opstand stelde hij de Dillenburg beschikbaar als bolwerk en toevluchtsoord voor zijn broers. Van daaruit werden de verschillende, fataal verlopen veldtochten in de Nederlanden voorbereid en toegerust. Aan deze expedities werd eerst het familievermogen opgeofferd, vervolgens werden Nassause bezittingen verpand, toen de financiële draagkracht van de Dillenburgse dynastie geenszins opgewassen bleek tegen de geldverslindende oorlogsvoering. Tenslotte moesten in verband met de hoge renten zelfs zilverbestede, tapijserieën, sieraden en meubels uit de Dillenburg worden verpand of verkocht⁴¹. Het mag dan ook geen verwondering wekken, dat als gevolg van materiele en financiële nood graaf Jan in de jaren 1577/78 zich gedwongen zag bij zijn enige nog levende broer prins Willem aan te kloppen en hem enig goed betaald emplot te verzoeken in de Nederlanden, juist hier immers waren al te grote sommen uit het Nassause familievermogen geïnvesteerd en als sneeuw voor de zon verdwenen. Aanvankelijk had Oranje hem als zijn persoonlijk plaatsvervanger in Holland en Zeeland willen zien aangesteld, maar de Hollandse en Zeeuwse Staten bleken niet van zins ernst te maken met dit prinselijk voornemen⁴², zodat in het voorjaar van 1578 het door Oranje bekostigde aanbod voor het Gelders stadhouderschap als tweede keus te Dillenburg - zij het na enige aarzeling⁴³ - werd geaccepteerd.

Hoewel graaf Jan - indachtig het aan hem toegeschreven devies *Wer da stirbt eh er stirbt der stirbt nit, wann er stirbt*⁴⁴ - als enige van de vijf Nassau-broers, op 8 oktober 1606, bijna zeventig jaar oud in zijn eigen bed een niet gewelddadige dood vond - talenten als veldheer of strateeg ontbraken hem -, is hij wel „een theoloogant in het harnas” genoemd⁴⁵, zijn geloofsovertuiging bleek dan ook geenszins ondergeschikt aan politieke intenties en aspiraties. Vanaf zijn jeugd, vooral dank zij de reformatische ijver van zijn moeder, als lutheraan opgegroeid, werd hij in de in de jaren 1572-1574 overtuigd en strijdbaar calvinist⁴⁶. In geloof en politiek toonde deze Dillenburgse zich onverzettelijk, vasthoudend en - vergeleken bij Willem de Zwijger - eerlijk, met een ijver die grensde aan fanatisme. Zijn lijnrechte, bepaald niet geniale opvattingen *in politicus* die op grond van zekere benepenheid nauwelijks enig besef van opportuni-

*Johannes de. Ouac. Graue van Nassau.
Catzenellebogen. Quaden Diets etc*

Graaf Jan van Nassau (1536-1606), van 1578 tot 1580 stadhouder in Gelderland.

teit toelieten, onderscheidden hem met name van zijn broers Willem en Lodewijk, wier kwaliteiten als diplomaat, zoals tact, geduld en souplesse hem vreemd waren. Zijn steile, opvliegende en intolerante geest en zijn beperkt aanpassingsvermogen vonden aansluiting bij het specifiek Duitse calvinisme, dat erasmiaanse denkwijzen en oordelen verwerpelijk achtte. Waar het maatregelen op religieus terrein betrof, die hun weerslag vonden in de politiek van zijn tijd, demonstreerde hij zekere angstvalligheid in geweten. Alvorens hij dienaangaande beslissingen durfde nemen, liet hij zich omstandig door theologen, godvrezende lieden en gelijkgezinde raadgevers adviseren, zoals het iemand, die zichzelf ten behoeve van het „gemeine Werk“⁴⁹ een soort middelaar tussen God en onderdanen weet, betaamt. Kortom, deze man, die op grond van een cholerisch temperament onder meer zijn dienaren kon uitschelden op een manier, waar geen woord Frans bij viel - een taal die hij dan ook nauwelijks beheerste⁵⁰ - zocht vooreerst het Woord Gods, waarop dan menselijke berekening diende aan te sluiten.

Deze Dillenburgse graaf nu ontving op 22 mei 1578 te Antwerpen uit handen van landvoogd Matthias zijn officiële, op naam van landsheer Filips II gestelde benoemingsbrief, waarin de rechten en plichten van het stadhouderschap in Gelderland waren omschreven. Achteraf bezien dringt de vraag zich op of alle betrokken personen en instanties genoegzaam op de hoogte waren van de opvattingen, denkbeelden en idealen van deze nieuwe stadhouder, het mag thans aannemelijk worden geacht dat zelfs prins Willem van Oranje zich heeft verkeken op zijn bloedeigen broer⁵¹, terwijl voor graaf Jan zelf het Gelders stadhouderschap in twee jaar tijd in velerlei opzicht op een persoonlijke teleurstelling zou uitlopen.

Religievrede en nadere unie: „exorbitante nieuwheden”

Op 27 mei 1578 hechtten de Gelderse gedeputeerden ter Staten-Generaal te Antwerpen hun goedkeuring aan de instructie en commissie van de nieuwe stadhouder. Zij herinnerden hem aan de handhaving van de gewestelijke privileges en de bepalingen van de Pacificatie en troffen voorlopige regelingen inzake het nog niet vastgestelde traktement. De volgende dag berichtte landvoogd Matthias de te Nijmegen bijegekomen Landdag dat graaf Jan van Nassau inmiddels „als ein goet getrouw Stadtholder” was beedigd⁵².

De Dillenburgse graaf reisde onmiddellijk hierop naar Nijmegen, waar hij op 31 mei 's avonds arriveerde en werd verwelkomd door afgevaardigden van bannerheren, ridderschappen en steden. In de loop van de volgende dag liet hij zich door de Nijmeegse stadssecretaris Johan van den Have uitvoerig informeren over de inhoud en betekenis van het Tractaat van Venlo, waarop hij schriftelijk verklaarde het stadhouderschap te aanvaarden⁵³. Ook nu bracht hij weer de omvang van zijn jaarwedde ter sprake, maar hierover konden hem slechts vage beloften worden gedaan.

Op 2 juni keurde de Landdag de eedformule goed en kon worden overgegaan tot de installatie, die vervolgens op het Valkhof plaatsvond. Tijdens deze plechtigheid las

Johan van den Have de eed hardop voor, waarop graaf Jan deze ten overstaan van de Landdag bevestigde. Omdat de installatie te Nijmegen geschiedde, legde de stadhouder hierna „then huize van Jorden van Triest schepen, staende opten Kruys ter selver plaetse, voer de borgeren” van de stad nogmaals deze eed af⁵⁴. Hij beloofde daarbij onder meer de bepalingen van de Gentse Pacificatie te zullen eerbiedigen en nakomen.

Daar te Arnhem, de eigenlijke standplaats van Gelderlands stadhouder, eerst de nodige herstelwerkzaamheden aan de behuizing (in het later zo genoemde Prinsenhof) moesten worden verricht⁵⁵, verbleef graaf Jan de eerste weken van zijn stadhouderschap in Nijmegen.

De situatie in Gelderland was allesbehalve geruststellend. Roermond en het aan Gelderland grenzende Deventer werden nog steeds bezet door garnizoenen in Spaanse dienst. Het gewestelijk verdedigingsstelsel bleek verwaarloosd. Er was een Spaansgezinde factie, waartoe onder anderen de Gelderse bannerheer graaf Willem van den Bergh, zwager van de nieuwe stadhouder, behoorde. Van dergelijke sympathieën werden ook leden van Hof en Rekenkamer verdacht. Al is de aanstelling van Jan van Nassau wel „de eerste overwinning der patriotten in het tot nu toe Katholieke Gelderland” genoemd⁵⁶, nog scheen de persoonlijke hoedanigheid van de stadhouder van ondergeschikt belang, hij zou immers het gewest dienen te beschermen tegen de gevaren van het ogenblik.

De gewestelijke bemoeienissen van graaf Jan strekten zich op kleine schaal, maar op niet minder intensieve wijze ook uit over de interne problemen in de stad Nijmegen, waar militaire paraatheid, religie en voorbereidingen van de door hem beoogde nadere unie voortdurend tot overleg en ingrijpen noopten. Zo had elk gewest ter verdediging van het land een evenredig vastgestelde quote op te brengen in de gemene middelen, waarvan dan weer kwartieren en steden elk op hun beurt een vastomschreven aandeel hadden te leveren. De Gelderse nalatigheid bij het geregeld opbrengen van deze generale middelen, waarover door de centrale regering te Antwerpen voortdurend klachten werden geuit⁵⁷, vormde daarbij een onmeetbaar onderdeel van een vicieuze cirkel: deze onwil tot betaling heette in Gelderland te berusten op de wanordelijkheden en plunderingen door huurlegers, die bij elk stagneren van geregelde soldij binnen het gewest op de bevolking teerden.

In juni 1578 waren magistraat en bevolking van Nijmegen voor het merendeel katholiek. Weliswaar was op grond van de Pacificatie de terugkeer van de ballingen, slachtoffers van Alva's repressie, mogelijk geworden, maar er waren nog geen openlijke activiteiten van deze relatief kleine groep te bespeuren. Toch zag de Nijmeegse magistraat, die evenals de plaatselijke bevolking goeddeels anti-Spaansgezind was, zich binnen een maand blijkbaar genoopt in religieus opzicht een ondubbelzinnige houding aan te nemen. Naar analogie van de stad Arnhem, waar zich al begin mei een dergelijke gebeurtenis had voltrokken⁵⁸, legde het Nijmeegse stadsbestuur op 9 juli - de stadhouder bevond zich op dat moment in de stad Zutphen - ten overstaan van deken en kanunniken van de St. Stevenskerk een plechtige eed af, hierbij beloofden

de stedelijke machthebbers in de toekomst „in die catholixen religion verstandig toe wesen und toe beschermen soe vuel ons ummers moegelijk zy, gelick ons selven und andere medeburgeren”⁵⁹ Voorts zou de Nijmeegse geestelijkheid, die het in deze tijd niet al te breed moet hebben gehad⁶⁰, worden vrijgesteld van de extra-lasten, welke de stad bij het innemen van garnizoen aan „schattingen und contribution” zou hebben op te brengen wensten de geestelijken uit de stad te vertrekken, dan mocht hun niets in de weg worden gelegd en zou dit geschieden onder vrijgeleide, terwijl hun onroerend bezit onaangetast zou blijven Dat de vrees voor inlgering van garnizoen niet ongegrond was, was daags tevoren, op 8 juli, gebleken uit een brief van graaf Jan van Nassau, de stad werd hierin aangemaand op haar hoede te zijn voor Spaansgezinde elementen en met klem aangespoord ter versterking van de verdediging van stad en gewest en wegens de nabijheid van de vijand enkele compagnieën soldaten in garnizoen te nemen Per omgaande antwoordde de magistraat, dat nader beraad tot de bevinding had geleid, dat de vijand te ver van Nijmegen was verwijderd om een onverhoedse aanval op de stad te kunnen ondernemen, weshalve aan het verzoek van de stadhouder geen gevolg behoefde te worden gegeven Wel zouden dag en nacht de stadspoorten worden bewaakt⁶¹

Konden telkens herhaalde verzoeken van soortgelijke strekking vooralsnog gevoeglijk worden afgewimpeld, temidden van de groeiende religieuze spanningen bleek het stadsbestuur niet in staat een eigen beleid te voeren evenals in andere Gelderse steden ging immers ook een kleine, maar vastberaden groep van Nijmeegse ingezetenen bij herhaling een beroep doen op stadhouderlijke interventie Graaf Jan van Nassau, die nog op 2 juni had moeten beloven de bepalingen van de Pacificatie te zullen nakomen vond welkome aanleiding voor het entameren van *zijn* religiepolitiek in de door zijn broer Oranje geïnspireerde algemene religievrede, waarvan het op naam van aartshertog Matthias gestelde concept op 28 juli Nijmegen bereikte Dit ontwerp van religievrede, dat als zodanig niet door de Staten-Generaal werd goedgekeurd was op 22 juli te Antwerpen afgekondigd en vervolgens enkel voor advies naar de onderscheiden gewesten gezonden⁶² Onder bepaalde voorwaarden, wanneer bijvoorbeeld minstens honderd huisgezinnen in een stad voortaan protestants wensten te kerken kon op grond van dit ontwerp gereformeerden ter plaatse de openlijke uitoefening van hun eredienst in een kerkgebouw worden toegestaan Deze poging een confessionele pariteit binnen de Nederlanden te vestigen was mede een uitvloeisel van de Generale Unie van 10 december 1577, waarin katholieke en niet-katholieke inwoners van *alle* betrokken gewesten verenigd heetten Terwijl in Holland en Zeeland dit program van religieuze pariteit volkomen werd genegeerd, zagen gereformeerde facties elders in den lande in het ontvangen ontwerp van religievrede een eerste stap in de richting van openlijk gesanctioneerde geloofsijver In eerste instantie wensten zij zich op deze religievrede te beroepen, opdat deze dan zou kunnen gaan fungeren als loopplank voor gereformeerd exclusivisme, dat geen beperkende bepalingen gedoogde De katholieken van hun kant namen aanstoot aan deze, in hun ogen, moedwillige inbreuk op de Pacificatie

Toen dit ontwerp van religievrede Gelderland bereikte, voldeed stadhouder Jan van Nassau onmiddellijk aan het begeleidend verzoek van landvoogd Matthias en zond hij aan de afzonderlijke steden de betreffende artikelen door ten einde hun mening hieromtrent te vernemen⁶³. Maar nog voordat enige reactie kon worden geregistreerd, drongen gereformeerde „Religions-Verwandten” door middel van een uitvoerig verzoekschrift bij de stadhouder aan op zo spoedig mogelijke invoering van deze religievrede. Even omstandig als onjuist betoogden zij, dat idee en opzet van deze godsdienstvrede geenszins in strijd waren met de Pacificatie, maar juist een bevestiging van de te Gent overeengekomen onderlinge vrede zouden zijn. Op grond van deze constatering werd de stadhouder met klem verzocht de al geruime tijd gewenste en nog slechts ten dele aangevangen reformatie aan de hand van deze religievrede te bevorderen, waartoe hij dan de gereformeerden in alle Gelderse steden van predikanten, schoolmeesters, diakens en ouderlingen moest helpen voorzien⁶⁴.

Dit verzoekschrift had meteen zijn consequenties. Want al schreef aartshtog Matthias nog op 1 augustus aan Gelderland, dat hem „dagelijks van alle canten groote clachten” bereikten over ongeregeldheden, zijn vermaan „alle vordere inconvenienten te schouwen” en de religievrede in overweging te nemen⁶⁵, vond geen gewillig gehoor. Op zijn beurt liet graaf Jan van Nassau al op 5 augustus de stad Nijmegen schriftelijk weten, dat er door Nijmeegse ingezetenen „in temlicher groeten antal” bij hem was verzocht om „eine kercke, um daerinne ein apentlick exercition der Reformierten religion te hebben”. Dit verzoek achtte hij, gelet op de praktijk te Antwerpen waar de religievrede al werd toegepast, billijk, maar niettemin drong hij aan op „vredelich und eindrechtlich mit einander leven und der religion halben einander nit huten noch verfolgen”⁶⁶. Bij schrijven van 13 augustus verklaarde de stad hierop zich voorlopig van een oordeel te zullen onthouden, totdat er tijdens de eerstkomende Landdag over de religiekwestie nader overleg zou zijn gepleegd⁶⁷.

Eenmaal als stadhouder in Gelderland geïnstalleerd, begon graaf Jan van Nassau in opdracht van zijn broer Oranje, wiens aanwezigheid in de zuidelijke Nederlanden voor het behoud van de broze Generale Unie permanent noodzakelijk was, de tot dusver geentameerde plannen en initiatieven voor een nadere unie uit te werken en af te ronden. Al op 16 juni liet hij te Arnhem op een speciaal daartoe bijeengeroepen conferentie van de drie aan elkaar grenzende gewesten Gelderland, Utrecht en Overijssel het denkbeeld van een nadere unie ter sprake brengen. Een maand later liet hij vervolgens Holland en Zeeland, de twee gewesten die het meest belang hadden bij een nauwere associatie met deze landgewesten, polsen. De Hollands-Zeeuwse instemming kende geen aarzeling. Maar nog voordat hij een rechtstreekse confrontatie van alle betrokken gewesten met de idee van een nadere unie kon arrangeren, had de Dillenburgse graaf in de loop van augustus al moeten constateren, dat zijn strikt persoonlijke opvattingen en intenties met de beoogde unie geenszins overeenkwamen met die van zijn broer Oranje. De prins had inmiddels de Utrechtse landsadvocaat Floris Thin een *Memorie* laten opstellen, die op een aantal punten sterk afweek van de inzichten van de Gelderse stadhouder. Laatstgenoemde wenste bijvoorbeeld de door

hem beoogde nadere unie vooral als een verbond van „religionsverwanten und welche es mit dem Vatterlandt treulich und wol meinen”⁶⁸ te beschouwen. Inmiddels echter waren al door hem afgezanten uit Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel uitgenodigd te komen overleggen op de Gelderse Landdag, die begin september te Arnhem bijeenkwam

September 1578: „un mois pénible”⁶⁹

Nog voordat de Landdag kon beginnen, waren er al onverkwikkelijke incidenten. Op 3 september arriveerden te Arnhem zes Nijmeegse gedeputeerden, onder wie burgemeester Alart van Bommel en Johan van den Have. Zij sloten zich ten huize van de Arnhemse burgemeester Gerrit de Greve onmiddellijk aan bij de voorbesprekingen tussen de afgezanten van de drie overige Gelderse hoofdsteden Venlo (hoofdstad ad interim van het Overkwartier, nu een Spaansgezind garnizoen Roermond bezet hield), Zutphen en Arnhem. Tijdens dit vooroverleg werd door het gezelschap de religievrede eenstemmig verworpen. De volgende dag werd het hoofdstedelijk onderonsje plotseling door „eenige Hellebardiers” gestoord. Weer een dag later liet de stadhouder bij wijze van intimidatie „ethicke soldaten” in de stad brengen. Op 7 september - de Landdag was inmiddels geopend - bleken voorts kanselarij en huis van de griffier van het Spaansgezinde Hof gesloten en verzegeld, terwijl „eenige soldaten als borgeren” het Arnhemse minderbroederklooster binnenvielen, dat van beelden werd gezuiverd. Dat men name de gedeputeerden van de Gelderse hoofdsteden onder dergelijke omstandigheden er niets voor voelden in aanwezigheid van afgezanten namens Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel over een nadere unie te gaan overleggen, mag geen verwondering wekken. Over religievrede en nadere unie werden weliswaar besprekingen gevoerd, maar zonder enig resultaat: bij herhaling verklaarden de Geldersen enkel en alleen de Pacificatie gestand te willen doen. Bij confrontatie met zodanige halstarrigheid verloor de Dillenburgse graaf op zijn beurt geduld en zelfbeheersing: de breuk tussen Landdag en stadhouder was daarmee een feit⁷⁰. De Landdag werd weliswaar nog verdaagd, maar de heropening ervan leerde al op 20 september, dat „de nadere Union met den von Hollant” even resoluut werd afgewezen. Het overleg tussen stadhouder en hoofdsteden was en bleef „onvruchbaerlijc”; de nadere unie werd in Gelderland als „Hollantsche Union”⁷¹ aangeduid en de religievrede bleef inacceptabel. De consequentie van een en ander was dat Gelderland, *propugnaculum* voor Holland en Zeeland, nog slechts een passieve rol werd toegekend bij de nu niet meer af te wenden gewestelijke associatie, nu met name de Hollanders, die te Arnhem tijdens de Landdag een nieuw unie-ontwerp hadden opgesteld, zich voorgoed het initiatief voor verdere unie-onderhandelingen hadden toegeëigend, werd het hertogdom Gelderland wegens zijn strategische status voortaan beschouwd als een gebied, dat desnoods tegen wil en dank in de noodzakelijk geachte unie moest worden geforceerd.

Nog tijdens deze mislukte Landdag was ook te Nijmegen de toestand gespannen

geworden. Op 8 september, een dag nadat het klooster der minderbroeders te Arnhem was gespoलिएerd vervoegden drie woordvoerders van de calvinistische factie, de burgerhopman Willem Buell, Frederik Loeffs en Willem ter Claar, zich bij de Nijmeegse raad met een schrijven van de stadhouder „belangende d'exercitium der reformierte religion". Omdat de raad zich onbevoegd en „zeer swack" in aantal wist, werd de behandeling van deze kwestie een dag uitgesteld⁷². De volgende dag trachtte de raad aanvankelijk opnieuw inzake de „toelatinge eyner kercke und predicatie" uitstel te bedingen maar door Willem Buell *cum suis* werd onomwonden verklaard „dat die zaeck geen verlengeringh lyden kundt, om [] inconuenienten vuer te koemen und toe vermyden". Niet de geest of letter van de vanuit Antwerpen gepropageerde religievrede maar enkel dergelijke dreigende taal had succes vooral om „die groote twist, onenicheyt, bloetstortong und sunst meer pericule" te voorkomen, wees de raad nog diezelfde dag de gereformeerden voorlopig de St. Antoniskerk toe de kerken zouden verder worden ontzien en gereformeerden en katholieken zouden elkaar metterdaad respecteren⁷³. De aanhangers der gereformeerde religie bleven te Nijmegen echter op de eenmaal ingeslagen weg onverdroten voortgaan. Al op 17 september heette de St. Antoniskerk te klein voor alle kerkgangers en belangstellenden. Daarop werd alsnog de St. Janskerk voor gereformeerde eredienst afgestaan⁷⁴. Vanaf die tijd kon zich te Nijmegen een hecht georganiseerde kerkelijke gemeente gaan formeren⁷⁵, die met kerkeraad en vaste predikanten onafgebroken tot 1585 werkzaam zou zijn.

Ook in andere Gelderse steden bracht deze septembermaand voor de gereformeerden terreinwinst. Jan van Nassau beval op 13 september de magistraat van Wachendonk aan de gereformeerden aldaar „ene bequame plaetz oft kercke" ter beschikking te stellen⁷⁶. Op 17 september zond de stadhouder zijn predikant Engelbertus Faber naar Venlo, hetgeen de plaatselijke gereformeerden reeds enige dagen later een kapel opleverde⁷⁷. In de Graafschap wist de magistraat van de hoofdstad Zutphen, die zes jaar eerder de vreselijke wraak van de Spanjaarden had ondervonden, eind september voorlopig gereformeerde druk te pareren⁷⁸, maar te Doesburg werd begin oktober in de Gasthuiskerk door calvinisten gekerkt⁷⁹.

Gereformeerde druk en katholieke tegenstand

Op 26 september vertrok graaf Jan van Nassau spoorwegs naar Dillenburg, waar allerlei dringende aangelegenheden hem enige weken ophielden. Dat de stadhouder vanaf zijn installatie als de eigenlijke coordinator in het proces van afgedwongen protestantisering in Gelderland fungeerde, blijkt uit het achterwege blijven gedurende de maand oktober van openlijke acties der gereformeerden, zoals in september voorgevallen. Zijn plaatsvervanger Johan Filips van Hohensax verzekerde op 8 oktober, dat het volstrekt niet de bedoeling van de afwezige stadhouder was „iemandts tegenn synen willen die Religie up to dringen offte dieselvige mit einiger onordnung, darwth swarigheiden und onrath ontstahen mochte, vorts toe planten"⁸⁰. Midden oktober schreef de predikant Engelbertus Faber opgetogen vanuit Arnhem richting Dillen-

burg, dat „das volck sich zu dem waren Gottesdienst tringet” en dat vrijwel alom terreinwinst voor „das reich Gottes” kon worden gesignaleerd⁸¹, maar het tijdelijk ontbreken van de sterke man en het besef van nog niet voldoende mankracht noopten de gereformeerden voorlopig tot rust en handhaving van de *status quo*

Van hun kant wensten de katholieken niet zonder meer in de ontstane situatie te berusten. In Nijmegen werden „in des Canis' haus heimliche Conventicula’ belegd⁸² die de beschikbare mankracht moesten bundelen. Er groeide enige vorm van georganiseerd verzet. Op 18 oktober werd demonstratief het feit herdacht, dat twaalf jaar eerder, in 1566, met „knods en” de protestantse bedreiging slagvaardig was gepareerd⁸³. Begin november wendden acht leden van het inmiddels te Nijmegen geformeerde consistorie zich met een rekest tot de juist teruggekeerde stadhouder waarin zij hem persoonlijk om hulp vroegen bij het aanzoeken van een geschikte predikant, voor wie te Nijmegen een vaste aanstelling lag te wachten tot dusver had men zich immers moeten behelpen met predikanten zoals Johannes Ceporinus en Johannes Leo, die vanuit Zaltbommel slechts tijdelijk de Nijmeegse gemeente konden bedienen, reden waarom de supplianten „seer bedroeft ende perplex sint geworden, niet wetende, wat te beginnen omme haere nu angefangene ende noch onbesnedene gemeente in ordre te brengen”⁸⁴. Mede naar aanleiding van dit verzoekschrift zond de stadhouder op 4 november zijn zoon graaf Johan - „de Middelste” - in gezelschap van zijn agent Winand van Breyll naar Nijmegen met de opdracht er bij alle plaatselijke gezagdragers op aan te dringen „von wegenn der religion tuschen die Burgerschaft” alle wantrouwen, dreigementen en beschuldigingen over en weer te vermijden⁸⁵. Omwille van de lieve vrede liet de magistraat de volgende dag het op 9 september afgedwongen accoord nogmaals afkondigen⁸⁶, maar al op 15 november zagen de plaatselijke „religionsverwandten” zich gedwongen ijlings een nieuw verzoekschrift bij de stadhouder te deponeren. Hierin wordt onder meer betoogd, dat „bi den papisten alhier binnen Nimwegen tot diversen tyden verscheiden mordische anslagen op onse personen erdacht en gemaect sindt geweest”, die dank zij Gods voorzienigheid nog te rechter tijd waren voorkomen. Voorts was drie dagen geleden Jan van Duren „principael moytmaecker” (voornaamste onruststoker) van jongstleden mei, weliswaar met een vrijgeleide van burgemeester Alart van Bommel, maar tegen de zin van de hele Nijmeegse gemeente in de stad teruggekeerd. Burgerhopman Willem Buell had hem daarop laten arresteren en naar het stadhuis laten brengen. Onder het uiten van dreigementen hadden Buell en de zijnen vervolgens op 14 november van de magistraat geeist dat niet alleen deze Van Duren „ten ewigen dagen” maar ook de „Observanten onze capitael vianden”, uit de stad zouden worden gebannen, juist deze laatsten hadden de raad immers dagelijks opgestookt tot „blodige anslagen”. Volgens de indieners van het verzoekschrift zat de schrik er bij de katholieke raadsleden zo in dat het getij thans bij uitstek gunstig heette „omme den godtlosen Raedt t’ontsetten”. In afwachting van de dringend gewenste komst van de stadhouder hielden zij het stadhuis bezet⁸⁷.

Deze Nijmeegse gebeurtenissen verhinderden graaf Jan van Nassau zich tijdig

naar Gorcum te begeven, alwaar namens een aantal gewesten overleg zou worden gepleegd over de nadere unie. De ophanden zijnde capitulatie van Deventer maakte het hem echter eveneens onmogelijk persoonlijk naar Nijmegen te komen. Daartoe zond hij Dr. Reinier van der Sande en Mr. Joost van Cranevelt, beiden lid van het inmiddels gezuiverde Hof van Gelderland, ten einde ter plaatse nader onderzoek in te stellen en te bemiddelen. De aankomst van deze speciale deputatie verliep niet bepaald rimpelloos. In Nijmegen verkeerde men blijkbaar in de veronderstelling, dat de stadhouder in eigen persoon zou komen. De raad en zijn aanhang wilden hem de toegang tot de stad ontzeggen, maar hun tegenstanders - nadien door de stadhouder als „patrioten” aangeduid⁸⁸ - kwamen tussenbeide en wisten de twee afgezanten uit Arnhem de stad binnen te loodsen. Vanaf 17 november bemiddelden Van Cranevelt en Van der Sande ten stadhuijze uitvoerig met alle betrokkenen⁸⁹. Burgemeester van Bommel moest zich hier in aanwezigheid van een groot aantal burgers verantwoorden. Hem werd onder meer verweten de onruststokers hun gang te hebben laten gaan, die nu op de stad Nijmegen „solchen ewigen schandtflecken” hadden geworpen, dat Nijmeegse burgers voortaan in de naburige streken „fur Knodzendreger, das ist auf-fruher” werden nageroepen en uitgescholden. Willem Buell op zijn beurt rechtvaardigde zijn optreden door te wijzen op de gedragingen van „etliche Rhatsverwandten”, die op 18 oktober, ondanks de uitdrukkelijke waarschuwing dat dit tot onlusten zou leiden, hun „knodzenfest” hadden gevierd. Hierop verklaarde zekere Kanis⁹⁰ dat hij op die datum, St. Lucasdag, met twee andere raadsleden alleen maar naar de kerk was gegaan om „Gottes wort zu horen und dem heiligen Sacrament in der umbtrag zu folgen”. Op de opmerking van burgemeester Van Bommel, dat de minderbroeders in strijd met de bepalingen van de Pacificatie van Gent uit de stad waren gebannen, riposteerde Willem Buell dat Jan van Duren indertijd uitgerekend in het minderbroederklooster „seine heimliche conventicula” placht te houden en dat de overste van deze kloosterlingen nog onlangs zeer ophitsend en lasterlijk tegen „die Reformierte Religion” had gepreekt. Dit gegeven bood Van der Sande aanleiding tot de opmerking dat de minderbroeders voortaan maar uit de stad moesten blijven, „die Pabstliche Religion” kon het immers zonder hen stellen. Tijdens deze uitzichtloze beschuldigingen over en weer ontving Van der Sande van de stadhouder persoonlijk de opdracht enige „guthertzige leuten aus dem magistrat” voorzichtig te polsen over de mogelijkheid van een tussentijdse magistraatsverzet⁹¹. Reeds de volgende dag hadden de twee Arnhemse heren „mit etlichen Patrioten” gesproken en hun bevinding luidde dat er temidden van het wederzijds wantrouwen maar een probaat middel was: de magistraat zou eerstdaags „abgesetzt” en door „unpartheischen” vervangen moeten worden. Maar toen de andere partij, door Van der Sande in zijn rapport gemakshalve maar „unsere Viandt” genoemd, hiervan hoorde, ontketende zij onmiddellijk een tegenactie: zij liet onder de leden van Buells vendel een voor hem belastend verzoekschrift circuleren, dat een dertigtal ondertekenaars vond. Dezen nu eisten of de terugkeer van de minderbroeders of de opheffing van hun vendel. Van Cranevelt en Van der Sande zagen wel in, dat dit verzoekschrift maar beter niet in handen van Buell

en de zynen kon komen, want dan zouden „bludtvergiessen und grosze mutation“ in de stad onvermijdelijk zijn

Dit onverwachte „inconvenient“ had in elk geval tot gevolg dat de voorgenomen „hendell von verendering des Magistrats“ geen doorgang vond. Ook enige „trewherthigen Patrioten“ achtten het gewenst met de magistraatsverzetting te wachten tot de traditionele keurdag op 2 januari aanstaande. Op grond van de omstandigheid dat te Nijmegen al enkele malen bijna een „bludtbat“ was ontstaan, adviseerden Van Cranevelt en Van der Sande de stadhouder dat maar eerst in Venlo, Zutphen en Arnhem „mit Reformierung des Magistrats“ begonnen moest worden, pas wanneer die drie magistraten, die ervan werden verdacht lid te zijn van een geheim bondgenootschap van de vier Gelderse hoofdsteden, zouden zijn verzet, dan moesten dergelijke vol-dongen feiten voor Nijmegen als onontkoombaar voorbeeld dienen. De twee rapporteurs brachten de stadhouder tenslotte onder de aandacht, dat het aantal „fromer Patrioten von beiderseits Religion“ te Nijmegen inmiddels zo groot was, dat hij, mits voorzien van een sterke lijfwacht, voortaan ongehinderd de stad zou kunnen betreden. Uit deze laatste bevinding zou kunnen worden afgeleid dat zich te Nijmegen middelerwyl tussen de malcontente of Spaansgezinde magistraat en zijn aanhang enerzijds en de al even intransigente groep van gereformeerden anderzijds een middengroep van oprechte „Patrioten“ had geformeerd, die verdere onlusten hadden weten te voorkomen⁹². Aan de hand van het beschikbare bronnenmateriaal kan nochtans vooralsnog slechts worden vastgesteld, dat zodanige middengroep rechtstreeks blijkbaar nauwelijks enige pressie kon uitoefenen op de gang van zaken in de ernstig verdeelde stad. Al op 29 november, vier dagen nadat de twee leden van het Hof hun opdracht blijkens hun rapport min of meer dachten te hebben afgerond, wendden acht leden van het plaatselijke consistorie, als „guede patriotten ende lyfhebbbers des waerachtigen woort Gots alhier binnen Nyemegen“, zich met een nieuw verzoekschrift tot stadhouder Jan van Nassau. Hun „supplication, belangende die legitime ende noetwendige ontsettinge des Raets van Nyemegen“ verdient omwille van haar specifieke bewoordingen en argumentatie bijzondere aandacht⁹³. Vastgesteld mag worden dat in de ogen van deze Nijmeegse gereformeerden - niettegenstaande het recente bezoek vanuit Arnhem - ten overstaan van de magistraat blijkbaar zo „slapperlick“ was opgetreden, dat de gevolgen van een en ander wel eens fataal voor stad en land zouden kunnen zijn. Dit derde verzoekschrift, dat graaf Jan van Nassau gedurende die novembermaand vanuit Nijmegen kreeg aangereikt, biedt thans nog een ongemeen boeiende kijk op de vrees, de grieven en eisen van deze minderheidsgroep, die met dit herhaald beroep op stadhouderlijke interventie niet slechts het vertrouwen in de zittende magistraat wenste op te zeggen, maar naar analogie van een zinsnede uit het *Wilhelmus* na vele zure jaren van bedreigingen en repressie nu „tottlet suyet geraecken“ wilde.

Wetsverzetting van 2 januari 1579

Precies vier eeuwen geleden, op 2 januari 1579, vond te Nijmegen op de traditionele

keurdag de wetsverzetting plaats, die nauwelijks anderhalve maand tevoren geen doorgang had kunnen vinden. Al blijken juist van dat jaar 1579 de zogeheten Raadsignaten als zodanig de meest aangewezen bron voor de juiste toedracht van deze gebeurtenis, verloren te zijn gegaan, door een combinatie van berichten en uitlatingen in andere, tot dusver achterhaalde archivalia kan de gang van zaken te Nijmegen op die fameuze datum wel enigermate worden gereconstrueerd.

Alle betrokken instanties en partijen bleken vooraf hun maatregelen te hebben getroffen. Eind november besloot Alexander Farnese, prins van Parma en opvolger van de inmiddels overleden Don Juan, een begin te maken met de verovering van de meer noordelijk gelegen gewesten⁹⁴. Prins Willem van Oranje gaf na de capitulatie van Deventer (20 november 1578) zijn broer graaf Jan van Nassau opdracht de vrijgekomen legerafdelingen in het Gelderse Overkwartier te legeren. Hier werden vooral de steden Venlo, Stralen, Gelder en Wachtendonk bedreigd⁹⁵. Uit de alarmerende berichten over toegenomen vijandelijke troepenbewegingen bleek echter steeds meer dat het behoud van Gelderland hiermee allerm minst was verzekerd⁹⁶. Het bleef daarom noodzakelijk te voorkomen, dat de malcontente elementen in de Gelderse steden gelegenheid kregen rechtstreeks contact op te nemen met de oprukkende vijand. Ondanks veelvuldige verzoeken van graaf Jan van Nassau had de Nijmeegse magistraat tot dusver steeds geweigerd garnizoen binnen de stad te laten. Elk stadhouderlijk vermaan in verband met de stedelijke (en daarmee ook gewestelijke) veiligheid was er genegeerd. Nijmegen was een open stad⁹⁷.

Van 21 december 1578 tot 3 januari 1579 verbleef de Gelderse stadhouder te Haarlem. Hier bepleitte hij bij de Staten van Holland financiële steun voor het bedreigde Overkwartier, terwijl hij omstandig de constante tegenwerking beschreef, die hij in Gelderland ondervond. Voorts maakte hij van de gelegenheid gebruik - overigens tevergeefs - zich persoonlijk als gegadigde voor de functie van luitenant-generaal in Holland en Zeeland aan te melden⁹⁸. Ofschoon hij derhalve niet zelf op de Nijmeegse keurdag aanwezig kon zijn, mag worden aangenomen dat hij wel degelijk contacten onderhield met zijn geestverwanten ter plaatse. Tot dusver is in de geschiedschrijving aangenomen, dat er op 2 januari stadhouderlijke soldaten te Nijmegen zouden zijn geweest, die ongeregelheden moesten tegengaan en de verkiezing van de nieuwe magistraat zouden hebben beïnvloed⁹⁹. Uit de beschikbare bronnen is echter nergens gebleken, dat enige troepenmacht druk heeft uitgeoefend op de gang van zaken. Op 2 januari kon Willem Buell, de onverschrokken hopman van het vendel van Nijmeegse jonggezellen, verheugd aan graaf Jan van Nassau schrijven, dat hij met „hulpe van Godt“ de magistraat naar wens en „nae older gewoenten“ had kunnen verzetten. Met medewerking en toestemming van de meesters van de Nijmeegse broederschappen en ambten, die hij de verkiezing aan de hand van een dubbeltal namen de voordracht hadden op te stellen, werd er die dag in de loop van de middag een nieuwe raad gekozen, waarin „niet meer als vyff vanden olden, doch guede patriotten, gebleven sint“. Eerst toen deze verkiezing een feit was, trachtten enige tegenstanders, die met „sulcke ontsellinge“ geen genoegen wensten te nemen, de burgerij te mobiliseren. Zij luidden

de klok van de St. Stevenskerk en wensten de „electie mit gewalt toe revocieren. Maar Buell en de zijnen hadden met dergelijke eventualiteiten rekening gehouden en bezetten daarop onmiddellijk de markt met als gevolg dat zij „mitt Gots hulpe, edoch sonder bloett toe vergieten die triumphirende partie“ bleven. Behalve over de verkregen medewerking van de meesters van de plaatselijke broederschappen en ambten rept Buell in zijn brief met geen woord over enige hulp van buitenaf. Wel herinnerde hij de stadhouder aan diens „beloftenisse“ zo spoedig mogelijk naar Nijmegen te komen en verzocht hij hem met klem dan dertig of veertig „schutten“ mee te brengen om de burgers dan eindelijk „in tranquilliteit“ te brengen¹⁰⁰.

Ruim twee weken later beschreef de Friese ijveraar voor een nadere unie, Carel Roorda, de gang van zaken tijdens de Nijmeegse keurdag. Volgens Roorda was de toedracht als volgt. Op 2 januari had hopman Buell de meesters van de broederschappen en ambten bij zich ontboden, hun een lijst met namen overhandigd en hun onomwonden te verstaan gegeven, dat zij uit dit dubbeltal voorgedragen kandidaten de nieuwe raad hadden te kiezen. Toen dit was geschied, wilden enige zogenaamde Johannisten (aanhangers van de Spaansgezinde factie) oproer maken, maar Buell en de zijnen hadden met hulp van betrouwbare supporters uit de burgerij kloekmoedig de markt bezet en aldus verdere onlusten weten te voorkomen. Hun tegenstanders hadden zich daarop misnoegd uit de voeten gemaakt. Een aantal van hen had zelfs de stad verlaten¹⁰¹.

Pas enige dagen later bleek hoezeer ook de weergoden het verloop van deze keurdag hadden beïnvloed. Op 6 januari kon de nieuwe magistraat de hand leggen op een aantal brieven, waaruit de duistere bedoelingen van de meerderheid van de oude raad aan het licht kwamen. Malcontente elementen bleken onomstotelijk in verstandhouding te hebben gestaan met de vijand in het Overkwartier. Zij hadden erop gerekend dat juist op 2 januari Spaanse legereenheden de stad bij verrassing zouden innemen, maar als gevolg van de barre weersomstandigheden - met name de hevige sneeuwval - was de heimelijk verwachte Spaanse hulp niet komen opdagen¹⁰².

Na het voorlezen van deze compromitterende brieven besefte de raad ten volle aan welk gevaar Nijmegen was ontsnapt. Onverwijld werd op kosten van de stad een honderdtal soldaten in dienst genomen, maar de op 8 januari door stadhouder Jan van Nassau gezonden twintig manschappen uit zijn lijfwacht werden al een week later naar Arnhem teruggezonden. Nijmegen wenste zelf over zijn verdediging te beschikken en weigerde ondanks de daaraan verbonden risico's garnizoen toe te laten¹⁰³. Zelfs toen medio januari de te Arnhem bijeengekomen Landdag op initiatief van graaf Jan van Nassau de stad aanbood een garnizoen binnen haar muren op te nemen, dat geheel op kosten van de Landschap zou worden onderhouden en betaald, bleef de stad de wensen van stadhouder en Landdag afwijzen. Nu Nijmegen bovendien zijn aandeel in de gemene middelen niet opbracht en door zijn weigerachtige houding het gehele gewest in gevaar bracht, kon graaf Jan van Nassau slechts hopen, dat de binnenkort te sluiten nadere unie tussen een aantal aangrenzende gewesten de onwillige stad zou kunnen doen inzien, dat haar eigen belangen ondergeschikt moesten worden gemaakt aan die van gewest en land¹⁰⁴. Al zou aansluiting bij deze unie voor

Nijmegen niet zonder gevolgen blijven, de Nijmeegse wetsverzetting had in elk geval geen strikte volgzzaamheid jegens het stadhouderlijk beleid opgeleverd

Nijmegens toetreden tot de Unie van Utrecht

Tijdens de Landdag te Arnhem van september 1578 had weliswaar juist de halsstarrige houding van de vier Gelderse hoofdsteden het eerste gezamenlijke unie-overleg tussen vertegenwoordigers van een vijftal gewesten doen mislukken, maar in november en december waren de voorbereidingen voor de eenmaal beoogde unie - buiten Gelderland - te Gorcum en Utrecht voortgezet en goeddeels afgerond. Na het persoonlijk echec van september kon graaf Jan van Nassau geen rechtstreekse invloed meer uitoefenen op de verschillende ontwerpen en de formulering van de onderscheiden artikelen van deze unie, maar hij bleef in zijn functie van stadhouder voor Holland en Zeeland de aangewezen verbindingsman met het Gelderse vierstromenland. Toen dan ook afgevaardigden namens Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland op 6 december te Utrecht het eens werden over een unie-concept, werd aldaar enige gevolmachtigde namens het *propugnaculum* Gelderland, dat als hertogdom in dit unie-ontwerp als eerste van de aaneen te sluiten gewesten figureerde, node gemist. Om deze reden werd de Gelderse stadhouder nog diezelfde dag vanuit Utrecht schriftelijk benaderd met het dringend verzoek ervoor te zorgen, dat tegen 10 januari 1579 eveneens te Utrecht bij de dan te continueren onderhandelingen in elk geval gevolmachtigde afgevaardigden namens Gelderland aanwezig zouden zijn „opdat deze handelingende negotiatie eens ten eynde gebracht ende gesloten mach worden”¹⁰⁵. Conform dit verzoek bracht graaf Jan van Nassau op 15 december te Arnhem „de Unie met den van Hollandt ende Zeelant” ter sprake, maar wegens de afwezigheid van de bannerheren en de „pauciteit der aenwesenden” voelde de Landdag „zich beswaert te resolveren”, zodat een nieuwe Landdag tegen 7 januari moest worden uitgeschreven¹⁰⁶.

In aanwezigheid van afgevaardigden namens Holland werd al op 9 januari in het Arnhemse minderbroederklooster het unie-concept van 6 december 1578 in stemming gebracht, maar ook deze Landdag kon niet tot een unaniem standpunt komen over de noodzaak van een dergelijk defensief verbond. Bannerheren en steden uit de graafschap Zutphen stemden zonder meer tegen, de aanwezige ridderschappen en de overige te Arnhem vertegenwoordigde steden wensten zich slechts - de een meer, de ander minder - voorwaardelijk over het voorliggende unie-ontwerp uit te spreken¹⁰⁷. Waar een eventueel namens de stad Nijmegen uitgebrachte stem ontbreekt, mag worden aangenomen dat de stad na de wetsverzetting van 2 januari niet tijdig genoeg een afvaardiging naar Arnhem had weten samen te stellen. De ridderschap van het Nijmeegse kwartier sprak zich - relatief beschouwd - in nogal positieve bewoordingen uit mits de beoogde unie generlei afbreuk zou doen aan de Generale Unie, wilde zij wel „etlike deputeren” om met andere afgevaardigden in Utrecht te gaan overleggen „doch niet eintlijk resolverende dan op behagen der landtschap ende van hun

wedervaren den quartier rapport te doen" De ridderschap van het kwartier van Arnhem wenste daarop eveneens dat zo'n deputatie „niet absolutelyc" zou handelen¹⁰⁸ Ondanks dergelijke clausules wist stadhouder Jan van Nassau gedaan te krijgen dat op 16 januari een deputatie van vier leden van de Gelderse ridderschap richting Utrecht werd geformeerd. Jelis Pieck, Alexander van Tellicht, Joachim van Lier en Alexander Bentinck. Dit viertal kreeg van de Landdag enkel volmacht naar Utrecht te reizen om in het belang van „goede nabuyschap ende eenicheit" ter plaatse kennis te nemen van de unie-artikelen, deze nader te onderzoeken en te vergelijken met de opvattingen van de Landdag en de uiteindelijke standpunten van de andere aldaar vertegenwoordigde gewesten te vernemen¹⁰⁹ Blijkens het zogeheten Gentse origineel van de onlangs opnieuw uitgegeven Unie-acte, plaatsten nochtans op 23 januari in de Domstad niet alleen stadhouder Jan van Nassau „vuer hem selven", maar - in feite tegen hun instructie - ook de vier genoemde personen „vuyten naeme vande ghemeen ridderschap" van Gelderland als eersten vóór de afgezanten namens Holland, Zeeland, Utrecht en de Groninger Ommelanden hun handtekeningen onder de hier en daar nog wat bijgeschaafde tekst van de Nadere Unie. Daarmee was Gelderlands toetreding geenszins een feit, want in de aldus op 23 januari ondertekende Unie-acte is voor de bannerheren en steden van het hertogdom tot 9 februari uitstel verleend¹¹⁰ De feitelijke approbatie van de Utrechtse Unie door Gelderland zou echter niet door zodanige toetreding namens deze twee standen, maar in de loop van de volgende maanden per afzonderlijk kwartier moeten geschieden¹¹¹

Bij het toenemen van de vijandelijke activiteiten in het Overkwartier bleken de door de Nijmeegse magistraat begin januari genomen maatregelen ter beveiliging van de stad volstrekt ontoereikend. Op 7 januari veroverden Spaanse troepen de vesting Kerpen, korte tijd daarna vielen de steden Erkelens en Stralen. Venlo en Nijmegen werden nu rechtstreeks bedreigd. Vrijwel dagelijks schreef stadhouder Jan van Nassau vermanende brieven en ook speciale gezanten werden namens hem vanuit Utrecht richting Nijmegen gedirigeerd, dit alles om de stad te doen inzien dat alleen het innemen van garnizoen en het toetreden tot de Nadere Unie haar redding betekenden¹¹² Onder dergelijke omstandigheden begon de stad metterdaad enig interesse voor dit defensief verbond te tonen. Op 22 januari werden Gerrit Doncker en Johan Meuss, respectievelijk raadslid en meester van het Sinter Claesgilde, door de magistraat naar Utrecht gedeputeerd, maar ook hun instructie was zeer beperkt: zij bood slechts mogelijkheid de Utrechtse beraadslagingen „guet willich an te hoiren" en de aldaar vertegenwoordigde gewesten te attenderen „op eenige puncten" van specifiek Nijmeegs belang. Zo deze deputatie al in Utrecht verschenen is, kwam zij in elk geval te laat om de haar meegegeven *Memorie op de Unie* „in de reeds geteekende Unie te doen invoegen"¹¹³, want vanaf 23 januari konden omwille van aspirant-bondgenoten geen wijzigingen meer worden aangebracht in de eigenlijke Unie-tekst.

Vier dagen na de officiële sluiting van het Utrechts verbond, op 27 januari, liet de Nijmeegse magistraat de stadhouder schriftelijk weten, dat stad en kwartier „belangende die *Union*" alsnog nader overleg zouden plegen¹¹⁴. In de raadsvergadering werd

Op huyden den vyffden Martij xv. negen
ende tseuentich Syn Inde vergaderinge vande
voors; gedeputeerden binnen Utrecht vergadert
gecomparceert / Die gedeputeerden vande gemeyne
Ritterschappe des Nymegeschē quartiers mitogaders
vande Stadt Nymegen / Ende hebben / verclaert
dat zpluyden gevisiteert hebben die pointten ende
ar.^m vande voors; Unie / ende tghene In cracht
vandēn voordr Is geboingneert geweest /
tselue goet gevonden / Ende hebben die selue
alzulx In cracht van haerl Instruction mit
des voors; Stadts Nymegens secrete zeggell
bezegelt / In date den xij. february xv. negen
ende tseuentich / geaduociert / geapprobeert /
ende geratificeert / aduoceren / approberen ende
ratificeren mit; desen / Selouende als dandere
kontgenoten dselue ende peder pointet vandēn bisonder
te onderhouden naer te gaen / ende achtervoigen /
Des toirronde hebben duoorgeē gedeputeerden des
gemeynen Ritterschaps des Stadts ende nymegeschē
quartiers haerl handen hier onder gestelt ten dage
Jaere ende maent alsbouen /

De Heer J. J. J. J.
Van Rijkst. H.
H. H.
Dr. van Zellen
H. H.
Dirck J. J. J.
H. H.
Laub. J. J.
H. H.
Joh. van der Zee
H. H.

de Unie op 1 februari voorgelezen en besproken, vervolgens beraadde zich ook de ridderschap te Nijmegen over „die Union in Hollandt concipieert” Met name de stad wenste niet zonder meer toe te treden conform de op 22 januari opgestelde *Memorie* werd „tot erholding deser landtschap ende stadt privilegien” een schriftelijke tegenbelofte of renversaal van de kant van de Nader Geunieerden verlangd¹¹⁵ Stadhouder Jan van Nassau, die niets meer aan het toeval wenste over te laten, kwam nu op 5 februari zich persoonlijk op de hoogte stellen van dit Unie-overleg Tijdens zijn verblijf te Nijmegen (tot begin maart) moest hij constateren, dat de stad de Unie wantrouwend bezag Het kostte hem dan ook de nodige moeite „den gemeinen man die ingebeelte valsche opinien en gedachten wederom te benemen”¹¹⁶ Stadssecretaris Van den Have stelde nochtans een ontwerp-renversaal op, dat „met voorweten” van de stadhouder op 8 februari door ridderschap en stad werd goedgevonden¹¹⁷

Toch dreigde toen nog een omstandigheid de aldus bedongen Nijmeegse Unie-bereidheid te verstoren Met de komst van graaf Jan van Nassau begonnen de plaatselijke gereformeerden zich weer te roeren mede omdat er „weinich van den Raedt, ook vande voornaempste burgers sindt, diewelcke St Stevens kercke langer begeren te frequentieren omme die papistische superstitie to horen”, ontketenden zij een actie om in het bezit te komen van de Nijmeegse hoofdkerk Onmiddellijk protesteerden deken, kapittelheren en kerkmeesters van de St Stevenskerk bij de stadhouder Tijdens het weer opgelaaide religie-conflict liet Jan van Nassau de noodzakelijke toetreding van Nijmegen tot de Nadere Unie het zwaarst wegen Door middel van veelvuldige en moeizame onderhandelingen over en weer wist hij tijd te winnen, nu de stad serieus overwoog toe te treden tot de Nadere Unie, mocht dit voornemen niet worden doorkruist door religie-twisten In deze fase durfde de stadhouder geen beslissing ten gunste van één der beide religie-partijen te nemen¹¹⁸

Inmiddels vertrok op 12 februari een Nijmeegse delegatie, bestaande uit burgemeester Jan Kelffken, raadslid Aernt van Zeller, Derick Flemmingh namens het Sinter Claesgilde, Lambert Jansz als gedeputeerde uit de gemeente, alsmede stadssecretaris Johan van den Have, om te Utrecht met de Gedeputeerden der Nader Geunieerden over de inhoud van het renversaal te onderhandelen en vervolgens na overeenstemming „die union mit die van Holland in to gaen”¹¹⁹ Te Utrecht werd men het op 24 februari eens over de bepalingen van het Nijmeegse renversaal¹²⁰ Nadat de stad zich op haar beurt begin maart accoord had verklaard, konden op 5 maart 1579 deze Nijmeegse gedeputeerden te Utrecht, bij wie zich inmiddels ook Jelis Pieck had gevoegd, namens de ridderschap en de stad van het Nijmeegse kwartier de Nadere Unie „advoyeren, approberen ende ratificeren”¹²¹ Het renversaal diende daarbij als waarborg voor de handhaving van de vrijheden en privileges

Ofschoon al in de considerans van de Unie-tekst uitdrukkelijk is bepaald, dat deze Unie geenszins de banden met het Rijk beoogde te verbreken, is in het Nijmeegse renversaal nog eens expliciet vastgesteld, dat alle banden tussen ridderschap en steden van het kwartier van Nijmegen en het Rijk onverlet zouden blijven Ook werd onder meer bedongen dat, zodra het krijgsgeweld was geweken, alle extra-kosten en

lasten, die nu in verband met deze oorlog moesten worden opgebracht, zouden komen te vervallen. Nijmegen zou voorts niet mogen worden gefortificeerd, noch met garnizoenen worden „beswaert” dan alleen met advies van stadhouder en magistraat. De in en rond de stad gelegerde troepen moesten niet ten laste van de inwoners, maar alleen op gemeenschappelijke kosten worden onderhouden. Tenslotte moesten de Nader Geunieerden de verzekering geven, dat de stad Zaltbommel met de Tieler- en Bommerwaard weer integraal tot het Nijmeegse kwartier zou gaan behoren¹²².

Dat Nijmegen - na het Vlaamse Gent dat op 4 februari tot de Unie was toegetreden - als eerste Gelderse stad zich onder de garantie van een schriftelijke tegenbelofte aldus bij de Nadere Unie voegde, mag worden beschouwd als symptoom van zijn streven naar eigengereide zelfstandigheid. Deze toetreding tot het - achteraf gezien - fundament van de latere Republiek van Zeven Verenigde Provinciën mag dan voor de interne geschiedenis van de stad nauwelijks een caesuur hebben betekend, op grond van deze toetreding tot de Unie van Utrecht werd de status van Nijmegen vanaf 5 maart 1579 - een „Spaanse” onderbreking van 1585 tot 1591 ten spijt - die van „frontierstad”, waarbinnen een permanent garnizoen onmiskenbare invloed op het stedelijk leven van alledag zou drukken¹²³.

A. E. M. JANSSEN

BIJLAGE

„Die consistorie ende guede patiotten van Nyemegen” aan stadhouder Jan van Nassau

Wolgeboerner Genediger heer, wy senden U G. durch onsen broder Jacobum van Elden dese hiermit gaende supplication, belangende die legitime ende noetwendige ontsettinge des Raets van Nyemegen, U G. beneffens denselven mitsdesen nochmaels wel ernstlick waerschouwende niet alleen tot onsen mer oick des geheelen lants verseeckeringe, soeveern in dese saecke slap-perlick geprocedeert wort, dat alsdan gueden Raet ende berow (dat Godt verhuede) wel eens toe lacte comen mochte. Bidden daeromme seer oidmoedelicken dat U G. wyl believen inholt desselvigen gewidelichlick toe behertigen ende incorporiren. Opdat wy oick endt lick eens nae ontsettinge derselver Raett mit vreden onbevreesst slapen ende nae het suyer oick eens tottet suyet geraecken muegen. Opdat wy daerby U G. guetdadich geneigt hert ende gemuet t onswaert muegen erkennen ende ons daer van toe heroemen hebben, daerop wy ons vast vertrouwen. Anders niet dan willen U G. hiermede den almogenden heren beveelen die-welcke denselvigen in lanckwyliger gesuntheit ende Regieringe voerspoedich ende gesunt wil behoeden ende bewaren.

Datum tot Nyemegen den XXIX^{en} Novembris 1578

U G. Onderdanige geringe dienaers

Die consistorie ende guede patriotten van Nyemegen

Ick Henrick Sepzier	Peter van Gent
Fvert Millinck	Lambert Jansz
Hendrick de Beijer	Gisbert Spruyt
Roloff van Steenwyck	Jan Sweers

Opschrift

Annden wolgeboernen heeren, heer Grave
Johan toe Nassow Catzenellboeghen,
Vianden Dytz etc , Vryheer toe Bylstein etc ,
Gouverneur ende Capitain generael des
furstendumbs Gelre ende Graeffschaps Zutphen
Onsere Genedigen heeren

in KHA, inv -III, nr 897-V, orig

[inliggende *supplication*]

Aenden Wolgeboernen heeren, heer Grave Johan toe Nassow Catzenelleboegh, Vianden,
Dytz etc vryheer toe Bylstein etc , Gouverneur ende Capitain generael des Furstendumbs
Gelre ende Graeffschaps Zutphen

Wolgeboerner Genediger heer Overdenckende den miserabelen, elendigen staet, waer-
inne die guede patriotten ende lyfhebbers des waerachtigen woort Gots alhier binnen Nyeme-
gen nu twelf jaeren herwaerts buyten allen haren verdienst gesteecken hebben, mitt bannin-
gen persecutien, confiscatie haerder guederen, sorge van by nachtwilger tyt doetgeslagen ofte
vermoert te worden ende anderssints, ende dat principalick (als notoir is) duer oeghlyckinge
ofte connivringe van den Raett alhier, meestendeel tegenwoerdelick denselven Staet alnoch
administrerende, diewelcke alsulcken onrecht ende ghelewt, directelick tegens haere stadt-
rechten militierende, meer mitter daet geapplaudeert ende gehandhaebt dan geresisteert heb-
ben, niet alleene tot onderdruckinge der burgers mer oick tot diminutie der stadt Rechten ende
privilegien Ter contrarien wat gunst ende faveur deser supplianten wederpart, die Roemsche
Catholische byden selven gehadt hebben ende noch hebben, worden sie supplianten daeglick
genoech gewaer Alsoe dat sie supplianten genoeftdrangt worden U G als haeren gebuerlicken
hoech oevericheit tselve eenichsints toe demonstriren ende hertlicken toe clagen Alhier
achterwege latende alle verleden Acten und geschidenissen vanden ongehoerten Godtlosen
tirannischen eedt, welcks gelicken in geenen anderen steden des furstendumbs Gelre noch oick
des geheelen Nederlants, geuseert is Daerby myn heer die Prince sine Ex^{te} ende den Grave vanden
Berge vianden gesworen ende specificce verclaert musten worden ende alle diegeene die sich
wederich maecten alsulcken eedt toe doene, worden wtter stadt gewesen ofte musten een
mercklicke somme gelts opbrengen, van welcken Ontfanck sie noch Reeckeninge ende Reliqua
toe doenc hebben Dien volgents is waerachtich dat in maio verleden inden observanten cloester
by onsen wederpart een bloedich consilium ende conspiratie gehouden is tendrende tot seditie
jae mueglick moerderie ende ruine vande geheele stadt, daervan die autheuren Johan Poertman
ende Claes Clapperts toe Rechte gestalt sint, ende is doch datselve Proces byden Raett tot desen
dach toe opgehouden, omme oersaecke (als sie seggen) dat men burgers burger Recht behoert toe
laeten wedervaren niet tegenstaende dat haere bloedich consilium ende conspiratie eensdeels
meer als mit vyff ende twintich getuygen bewesen is ende dat een seditieuser nae allen Keyser-
licken Rechten sin lyff verbeurt heft voelmeer sine burgerlicke Rechten ende privilegien, jae
overtuygt wesende alleenlick mit twee getuygen were genoech gewest dieselve totter torture ofte
pynlicke examinatie toe leveren ten eynde alsulcke saecken van soe groter importancie terstunt
hadden muegen ondeckt worden omme die inconvenienten, die daerwt hadden muegen verrysen
toevermyden Hierwt ende meer andere redelicke oersaecken, die daeglick genoech occurriren,
kunnen sie supplianten anders niet speuren ende vermercken dan dat men hen supplianten mit een
begeert t'onderdrucken ende endtlick op den vleysbanck toe leveren, want overmits bisheer
sulcke seditien ofte autheuren vandien novt gestraeft bint geweest, heft die gewoetheit darvan een

gebruyck gemaect Daerbeneffens is waerachtich dat ter selver tytt, als dit voorsz consilium gehouden was dat die geheele gemeente van Nyemegen nae lanckwylige communicatie ende deliberatie voer guet angesien heft daermit vrede ende eenicheit onder den borghers muchte onderhouden worden, wter stadt toe bannen eenige moeytmaeckers ende suspecte personen, die anders niet dan onvrede daeglicx practisierden ende onder anderen eener genampt Johan van Duyren diewelcke nu opten XII^{en} Novembris lestleden wederomme binnen Nvemegen gecomen was hebbende geleide vanden burgermeister, ende dat tegens die opinie ende wille vande geheele gemeente want wat moerdische anslagen dieselve in voerleden trublen gesticht heft tegens die guede Patriotten ende lyffhebbers des waerachtigen woort Gots, is al die werlt bewust, waerwt sie supplianten dan anders niet presumiren ende concludiren kunnen dan dat die Raet een lust ende wolgevallen heft commotio ende oproerten toe helpen maecken ende gestaden want nu op S Lucas Dach lestverleden, hebben noch eenige vanden Raet memorie ende gedachtenisse van het kno(d)sfest (gelick sie 't nomen) gehouden, tot verachtlinge ende contumelie van dese supplianten, ende besunder die over twelff jaren in exilium gesonden ofte wten landen geban-
nen waren Waerwt sie supplianten dan mercklicken speuren ende mitter daet bevinden Aristotelis leer, *Inimico reconciliato non des fidem* meer als waerachtich toe wesen want al ist schoen, dat sie den supplianten altemit een schoen gelaet toenen, soe bewysen sie doch mitter daet het wederspil Alzoe hen supplianten geen Recht geadministreert wort tegens haeren wederpartien waerwt een Kint die evidente partyschap ende haere olde Albanische tirannie ende herte niet solde connen speuren, als sie supplianten tsiner tyt wel vorder sullen connen daerdoen ende bewysen Ende soe dan in desen saecken niet tytlick versien wort heft men anders niet toe verwachten dan een blodige Parysische bruyloft, want die Roemsche Catholische practisieren nacht ende dach den frommen toe verdruycken ende toe verdilgen, welck nu principalick nae deser supplianten beduncken toe remedieren is, durch ontsettinge des Raets henluyden benefens boven anetogene oersaecken alsulcken actie ende tycht gevende, als sie selfst over twelff jaren gegeven hebben den frommen ende Godtfruchtigen menneren Wyllem van Hueckelum, Steenberghe, Prvck, Heteren ende meer anderen dat sie supplianten niet langer van hoer geregiert willen wesen U G daeromme seer onderdanighcken ende opt alder onderdanigst biddende dat dieselve als onse hoege oevericheit die handt daeraen wolde holden dat alsulcke legitima ende redelicke ontsettinge des Raets hadde muegen geschien ende datter andere fromme, Godtfruchtige ende erfuerne bequame burgeren ende Edelluyden, die hier genoech sint in hoere plaetsen gestelt muchten worden U G verseeckerende dat in sulcken gevalle die Stadt van Nvemegen floriren ende die burgers in gueden vreden ende eenicheit mitten anderen fruntlicker leven sullen Ende ingevalle sulcx niet en geschiet, staet groetelick toe besorgen, dat sie supplianten ende voel anderen van hoer werderpartie tselve mitten hals (dat Godt verhueden wyl) sullen moeten becoepen, daerwt dan volgen solde, soever sie die triumphirende partie blieden dat alsdan oick endtlick die Stat wel in vianden handen overgelevert solde muegen worden Sulcx doende sal U G doen wat Godtlick Recht ende billick is

Gebruikte afkortingen

Archives	- Archives ou correspondance inedite de la Maison d'Orange-Nassau publies par G. Groen van Prinsterer
BenM. Gelre	- Bijdragen en Mededelingen van Gelre
BMHG	- Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap
BVGO	- Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
Handlongen	- Handlongen van graaf Jan van Nassau tijdens zijn stadhouderschap in Gelderland (in RAA archief Hof, inv. nr. 1451, 1452 en 1453)
HHStW	- Hessisches Hauptstaatsarchiv te Wiesbaden
KHA	- Koninklijk Huisarchief te s-Gravenhage
KHG	- Kroniek van het Historisch Genootschap
NAK	- Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis
OAA	- Oud Archief te Arnhem
OAN	- Oud Archief te Nijmegen
RAA	- Rijksarchief in Gelderland te Arnhem

Noten

¹ L. J. ROGIER *Oranje en Gelderland inzonderheid Nijmegen* in Numaga VI (1959) p. 172-173.

² P. I. MULLER *Geschiedenis der Regeering in de Nader Geunieerde Provinciën tot aan de komst van Leicester (1579-1585)* Leiden 1867 p. 50.

³ Onder het motto *Unie van Utrecht 1579-1979 - Grondslag van de Nederlandse Staat* voltrekken zich van 23 januari tot 5 juni 1979 manifestaties als herdenkingsbijeenkomsten, tentoonstellingen in en buiten Utrecht.

⁴ J. J. POLTHUIS, *Vierhonderd jaar Unie van Utrecht* in: *Unie van Utrecht 23 januari 1579* [teksten van de op 23 januari 1979 in de Domkerk te Utrecht uitgesproken herdenkingsredes] (Utrecht z.j.) p. 17.

⁵ H. T. COHENBRANDER (ed.) *Ontstaan der Grondwet* deel I s-Gravenhage 1908 (= *s. Rijks Geschiedkundige Publicatiën* kleine serie nr. 1) p. 424.

⁶ *A.w.* p. 298 en p. 424. *Idem* deel II s-Gravenhage 1909 (= R.G.P., kleine serie nr. 7) p. 296 en p. 558. vgl. ook G. W. BANNIER *Grondwetten van Nederland* Zwolle 1936 p. 275, p. 338, p. 388 en p. 426.

⁷ I. G. J. VERBORNE *Gijsbert Karel's leerjaren* Amsterdam 1931 p. 178.

⁸ E. van RAAMT *Invloeden van de Unie van Utrecht in de negentiende eeuw* in *Vragen des Tijds* 55 (1929), p. 357-364.

⁹ Gelet op de omstandigheid, dat de beschikbare bronnen zelf geenszins uitsluitel geven over de vraag of 1566 voor Nijmegen een „Hongerjaar” zou zijn geweest, wordt hier bewust geopteerd voor de toenaam „Wonderjaar” welke contemporaine uitdrukking de betekenis heeft van „verwondering, ontsteltenis” (vgl. J. ROUINK *Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966* in *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 20 (1965/66) p. 298).

¹⁰ JOH. SMITJUS *Chronijk van Nijmegen* Nijmegen z.j. p. 127.

¹¹ Hier geciteerd naar J. M. G. M. BRINKHOFF, *In en om de Stevenskerk* in Numaga XVI (1969), p. 220.

¹² Een algemeen overzicht van de Beeldenstorm bij O. J. de JONG, *Beeldenstormen in de Nederlanden* Groningen 1964. M. DIERICK *Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566* in *Streven* 19 (1966) p. 1040-1048. J. SCHMIDT *De Beeldenstorm* Bussum 1974.

¹³ Het navolgende met name ontleend aan *Corpus Iconoclasticum Documenten over den Beeldenstorm van 1566 in de Bourgondische Monarchie* deel II *Nijmegen* ed. F. van HOECK, Tilburg z.j., passim. Enige gegevens omtrent gebeurtenissen, personen en omstandigheden te Nijmegen in en rond 1566 zijn voorts ontleend aan een door J. BOLYN, A. BRAAM, A. POLIJSSE en G. RUIJSSE vervaardigd werkstuk in het kader van een werkcollege aan de afdeling Nieuwe Geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen (Nijmegen november 1976).

¹⁴ *Corpus Iconoclasticum* p. 442.

¹⁵ Dit plakkaat gepubliceerd in W. van LOON *Groot Gelders Placaet-Boeck* deel I, Nijmegen 1701 kol. 338-340.

¹⁶ *A.w.* p. 470-471.

- ¹⁶ Ontleend aan A I E VRRHEYDEN *Le Conseil des Troubles liste des condamnés (1567-1573)* Bruxelles 1961
- Nader onderzoek naar aantal en aard van deze veroordelingen in en rond Nijmegen blijkt noodzakelijk
- ¹⁷ Het navolgende met name ontleend aan J A SCHMIDT *Von dem scharmutzel/So geschehen auff der Mouckeheyd/nahe bey Nennwegen gelegen* in Numaga XXI (1974), p 138-152
- ¹⁸ J van VLIET *Nederlandsche Geschiedzangen naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht* deel II, Amsterdam 1852 p 120
- ¹⁹ *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* Zutphen 1975, p 109
- ²⁰ P BOR *Nederlandsche Oorloghen beroerten ende Burgerlijcke oneenicheiden* Levden/Amsterdam 1621 Negende Boeck fol 138-140
- ²¹ *I w* fol 161vo - 162ro
- OAN inv nr 3718 (brievenlijst nr 1707) orig een gelijkkluidend schrijven ook in OAA inv nr 4688 fol 314vo, orig en in P BOR, *a w* fol 162, vgl J J WOLFFER, *De wisselende gestalten van de Unie* in *De Unie van Utrecht* Wording en werking van een verbond en een verbondsacte onder redactie van S Groenveld en H L Ph Leeuwenberg Den Haag 1979, p 89
- ²² P BOR *a w* fol 162vo - 163ro Op 29 oktober 1576 beantwoordde Oranje vanuit Middelburg dit Gelders schrijven waarin hij met instemming mocht lezen, dat Gelderland zich met de andere gewesten opmaakte om met het gemein accord den Spaeynarden ende haeren aenhangen uyt dese Nederlanden te helpen weeren in P BONDAM, *Verzameling van onuitgegevene stukken tot opheldering der Vaderlandsche Historie* deel I, Utrecht 1779, p 62
- ²³ BONDAM *a w* p 17
- ²⁴ Namens de stad Nijmegen werden hiertoe gedeputeerd Bartold van Gent Heer tot Loenen, burgemeester voorts Arndt van Zeller, rentmeester, en de stadssecretaris Johan van den Have vgl BONDAM, *a w* p 17 noot
- ²⁵ BONDAM *a w* p 232-234, *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* p 108
- ²⁶ Vgl *De Unie van Utrecht* Wording en werking p 89 en p 108
- ²⁷ P BOR *a w* Boeck XIII fol 78vo De hier geciteerde auteur ontpopt zich aldus als klein Nederlands historicus
- ²⁸ BONDAM *a w* deel II Utrecht 1779, p 183-184
- ²⁹ OAN inv nr 3272 fol 109^r
- ³⁰ BONDAM *a w* deel I p 219 deel III Utrecht 1780 p 77, p 102-104 p 242, p 254 en p 275 L E Lenting *Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht* in BVGO nieuwe reeks IV (1866) p 270 en p 275
- ³¹ Hier geciteerd naar *De Unie van Utrecht* Wording en werking p 113
- ³² BONDAM *a w* deel III p 283-287
- ³³ *Revoluten der Staten-Generaal 1576-1609* ed N JAPIKSE, deel I s-Gravenhage 1915 p 557 BONDAM, *a w* deel III p 38
- ³⁴ P BONDAM *a w* deel IV, Utrecht 1781, p 139, vgl G A de MEESTER, *Geschiedenis der Staten van Gelderland* deel I, Harderwijk 1864 p 156
- ³⁵ BONDAM *a w* deel IV p 156-157
- ³⁶ *De Unie van Utrecht* Wording en werking p 115
- ³⁷ BONDAM, *a w* deel V, Utrecht 1781 p 17 E LISTING *De benoeming van Graaf Jan van Nassau tot stadhouder van Gelderland* in KHG 20 (1864) p 97-98
- ³⁸ Vgl BONDAM *a w* deel V p 174-177
- ³⁹ BONDAM *a w* deel V, p 333
- ⁴⁰ Die verordnete der Bannnerheren Ridderschap und Steden des Furstendoms Gelre und Graefschap Zutphen (vanuit Arnhem) op 11 maart 1578 aan Jan van Nassau, in KHA inv III nr 897-IV, orig vgl I A NUIJON *Aanstelling van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen als stadhouder des vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen* in BVGO II (1840) p 52-53 Al op 10 maart deelde zekere NN^o aan Jan van Nassau de uitslag van het Arnhem's overleg mee „Ich habe nicht underlassen wollen E G zuverstendigen, welcher gestalt diessen abent E G alhie mit einhelliger stim van Bannerhern, Ritterschaft und Steden zu einem Statthalter ernent und begert seindt worden Warvon der Almechtige Gott hochlich belobet sein mus das solchs mit so guter eintracht geschehen [ist] [bin] der gantzlich hoffnunge es werden die restirende hendel auch ein gutes eintrechtiges ende gewinnen “ in Hessisches Staatsarchiv Marburg/Lahn Abt 4 f Niederlande Nr 274 copie
- ⁴¹ Len recent gedegen overzicht met betrekking tot het doen en laten van graaf Jan van Nassau hield R GRIEWISCHING *Niederlande Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559-1584 Nassau-Dillenburg unter Graf Johann VI* Marburg 1973

- ⁴³ GLAWISCHNIG *a w* onder meer p 55-56, p 81, p 85, p 94 en p 103 vgl ook P SCHILREIT, *Het sterfhuys van Willem van Oranje* Leiden 1966 p 3 en p 8-10
- ⁴⁴ *Resolutien van de Staten van Holland* in BMHG 14 (1893), p 34 en p 60 *Notulen van Zeeland* d d 23 januari 1578 p 65 vgl ook het schrijven van Jan van Nassau aan zijn geestverwant Dr Gerardt Voeth (vanuit Dillenburg 15 maart 1578), gepubliceerd door J A G C TROSE in BenM Gelre XXXVII (1934), p 84
- ⁴⁵ *Archives* tome VI Leide 1839, p 325-326 A A VAN SCHIEFFEN, *Briefwisseling van Graaf Jan van Nassau en Petrus Dathenus uit de jaren 1575-1578* in BMHG 51 (1931), p 128
- ⁴⁶ C DONGIS *Die Regenten uber die ehemaligen Nassau-Lande* Dillenburg 1906 p 53
- ⁴⁷ Aldus W J F NUYNS in *Onze Wachter* 1878, I p 276
- ⁴⁸ Over het tijdstip waarop en de omstandigheden waaronder deze overgang tot het calvinisme te Dillenburg heeft plaatsgevonden bestaat in de Duitse geschiedschrijving geen eenstemmig oordeel, vgl GLAWISCHNIG *a w* p 124-126
- ⁴⁹ L PAUL *Nassauische Unionsplane Untersuchungen zum politischen Programm des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation* z p 1966, p 65 vv
- ⁵⁰ I HAIZENBUD *Die nassauischen Voraussetzungen der niederlandischen Rebellion von 1568* Marburg/Lahn 1953 p 183
- ⁵¹ Vgl J J WOITJER *Het Noorden en de Pacificatie van Gent* in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen* Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent, Gent 1976, p 96 DELEHDE *De wisselende gestalten van de Unie* p 97
- ⁵² OAN inv nr 3331 fol 115vo - 116ro, orig
- ⁵³ *T a p* fol 114 en 122
- ⁵⁴ J H HOIJMAN, *Fed door Graaf Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland afgelegd* in BVGO 3^e reeks IV (1888) p 227-228
- ⁵⁵ OAN inv nr 3331, fol 34 G van Hasselt, *a w* p 338-339
- ⁵⁶ P L MEIJER *a w* p 17
- ⁵⁷ Zie bijvoorbeeld RAA brieven-Hof, nr 3248, OAN inv nr 3335, fol 115 en 131 *Resolutien der Staten-Generaal* deel II s-Gravenhage 1917, p 331
- ⁵⁸ G van HASSELT *a w* deel III p 318-319
- ⁵⁹ H D J van SCHIEFFAVEREN, *De St Stephenskerk te Nijmegen* Nijmegen 1900 p 154-155 vgl OAN inv nr 3332 fol 12
- ⁶⁰ J A B M DE JONG *De Nijmeegse St Steven tot aan de Reductie Utrecht/Antwerpen* 1952, p 99
- ⁶¹ *Handlongen* III fol 1
- ⁶² De tekst van deze religievrede in E VAN METTREN *Oorlogen en Geschiedenissen der Nederlanden en derselver Nabuuren* deel III, Amsterdam 1784, p 169-175
- ⁶³ *Handlongen* IV, fol 36 vv
- ⁶⁴ Verzoekschrift 'Der Reformierten Religions-Verwandten in den hoeffft und cleine Steden deses Furstendoms Gelre und Graffschap Zutphen geseten' (van begin augustus 1578) aan stadhouder Jan van Nassau, in *Handlongen* IV fol 43vo - 48ro, 'Demnach ist an U G unse underdenige hochfluytige bidt, sie wollen die van voelen jaren her gewunschte und itz thom deel angefangene Reformation diesses Landts Kercken vermoge des opgerichteten Religions fredens int werck tho stellen und tho volnfuehren, nit alleen genediglichen bevelen sonder oock dat in allen Steden die Reformierten Kercken mit Predicanten, Schoelmeisterten, Diaconen und Senioren reiner lehre versehen, und dieselve geburlich verpleget und underhouden werden mogen uns hierinne mit genedigen willen und raedt bystaen und verholpen syn' (fol 47 verso)
- ⁶⁵ *Handlongen* IV fol 63
- ⁶⁶ J S van VEEN, *De overgang op kerkelijk gebied te Nymegen in 1578 en 1579* in NAK nieuwe serie XVI (1920/21) p 172-173
- ⁶⁷ *Handlongen* IV, fol 43
- ⁶⁸ *Archives* VI p 432 vgl *De Unie van Utrecht Wording en werking* p 117-124
- ⁶⁹ Deze term ontleend aan G GROFEN VAN PRINSTERER in *Archives* VI, p 449
- ⁷⁰ Een beschrijving van de gang van zaken op de Landdag te Arnhem in *De Unie van Utrecht Wording en werking* p 126-129
- ⁷¹ Vgl Z W SNEIJER *De Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge De wording van den Nederlandschen staat* Rotterdam 1929 p 9
- ⁷² OAN inv nr 79 (raadsignaat van 8 september 1578), vgl J S van VEEN, *t a p* p 174 R J KOLMAN, *De reductie van Nijmegen (1591) voor- en naspel* Groningen/Djakarta 1952 p 25
- ⁷³ J S van VEEN *t a p* p 175 vgl *Handlongen* IV, fol 63

⁷⁴ J S van Veen, *tap* p 176

⁷⁵ R J KOIJMAN, *aw* p 25

⁷⁶ *Handlongen* IV, fol 65

⁷⁷ *Handlongen* IV fol 66 en 69 vv

⁷⁸ KHA inv III, nr 861 fol 22

⁷⁹ *Handlongen* IV, fol 65 en 68

⁸⁰ Johan Filips van Hohensax, „an Engel Everts, Burger tho Geldern“, in *Handlongen* IV, fol 69vo - 70ro

⁸¹ *Archives* VI, p 458-459

⁸² Aldus Jan van Nassau (vanuit Arnhem, 15 november 1578) aan Jacob Muys, mutatis mutandis aan de Staten van Holland, in HHSW 170-III, Konzeptbucher 1578, fol 18ro

⁸³ R J KOIJMAN, *aw* p 26 vermeldt als datum 10 oktober, maar zoals ook uit de hierachter opgenomen bijlage blijkt, vond de herdenking plaats op „S Lucas Dach“

⁸⁴ KHA Collectie-Trosee, nr 825

⁸⁵ *Handlongen* IV, fol 74vo - 75ro

⁸⁶ *Handlongen* IV, fol 76ro

⁸⁷ *Handlongen* III fol 4, J S van Veen, *tap* p 177-178

⁸⁸ *Archives* VI, p 485

⁸⁹ Het navolgende is ontleend aan het uitvoerig rapport, dat R van der Sande op 25 november 1578 te Arnhem over zijn Nijmeegse bevindingen samenstelde (in *Handlongen* IV, fol 162vo - 166ro) en wijkt hier en daar af van de weergave door R J KOIJMAN (*aw* p 28 30)

⁹⁰ Waarschijnlijk Gerard Kanis, halfbroer van Petrus Canisius en een van de meesters van het Nijmeegse Sinter Claesgilde

⁹¹ Graaf Jan van Nassau (vanuit Arnhem, 17 november 1578) aan „Dr Renier van dem Santh“, in HHSW 170-III Konzeptbucher 1578 fol 32

⁹² Aldus KOIJMAN, *aw* p 30

⁹³ Deze 'supplication' wordt hierachter als afzonderlijke bijlage gepubliceerd

⁹⁴ L VAN DER EYSEN, *Alexandre Farnese prince de Parme gouverneur-general des Pays-Bas* tome I, Bruxelles 1933 p 74

⁹⁵ RAA brieven-Hof, nr 3312, d d 18 december 1578 *Archives* VI, p 512 J VAN VLOTEN *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje 1564-1581* deel II, Schiedam 1872 p 295 noot 3

⁹⁶ RAA brieven-Hof nr 3324 en 3332, d d 28 en 30 december 1578

⁹⁷ *Handlongen* III fol 13, brieven Hof, nr 3302, d d 5 december 1578, J VAN VLOTEN, *aw* p 306, noot 1 vgl R J KOIJMAN, *aw* p 26

⁹⁸ HHSW Abt 170-III, Konzeptbucher 1578-1579, fol 64-69 vgl *Resolutien van Holland* 24 en 31 december 1578

⁹⁹ R J KOIJMAN, *aw* p 30, I J ROGIER, *Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen* in Numaga IV (1957), p 47

¹⁰⁰ Willem Buell (op 2 januari 1579 vanuit Nijmegen) aan stadhouder Jan van Nassau, in KHA inv III, n 897 V, orig

Al op 4 januari schreef stadhouder Jan van Nassau (vanuit Utrecht) aan hopman Willem Buell, dat hij uit diens brief „mit freuden“ had vernomen, „dat die *Electio* des nyen Magistrats tho Nymmegen tot sulken goeden einde gekommen en ofwel eenige onruhege luide gerne eene commotion verursaecht hebben, jedoch alles sonder bloettvergieten en ferner unlust gestillet is“ Daar hij eerst te Arnhem, te Utrecht en te Amersfoort dringende aangelegenheden heeft af te handelen en zijn komst naar Nijmegen daarom even zal moeten uitstellen, hoopt hij dat Buell intussen erop zal letten „unnd vlytt anwenden dat dit gluck hettwelck te goet gecomen heft, nit versuimet ofte uyt den henden gelaten werde“ in KHA *tap* concept

¹⁰¹ Carel Roorda (op 18 januari 1579 vanuit Deventer) aan de Gedeputeerde Staten van Friesland, in Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden Collectie Gabbema E-4, orig Volgens Roorda had tijdens de keurdag te Nijmegen hopman Buell capiteyn vande jongesellen, sich metten synen opgemaect ende terstont den gildemeesters ontboden ende densenvel een cedul voorgeleyt van twemael soveel personen alsser inden ruedt sitten seggende kiest daervuyt na older gewoente (want dese compt die coer toe) die gy wilt dat dit incomende jaer de stadt regieren, ende dit sonder van hyr te gaen, twelck sy oec gedaen hebben Dit siende enige vande Domjannisten, hebben oproer willen maken, ende tot dien eynde oec die clock geslagen, waer doer die goede burgeric metten jongesellen in de wapenen gecomen syn ende den Crues (soe noemen sy heuren merck) mandlic ingenomen Dit siende danderen, syn geweken, oec enige ter stadt heel vuyt Hadde dit die hermhertige Godt soe nyet gevoecht, die stadt soude seker in grote vaer geweest heb-

ben", vgl. G. F. THOI SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG, *Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland*, deel IV Leeuwarden 1782, fol. 1-2.

¹⁰⁷ Hopman Willem Buell (vanuit Nijmegen, 6 januari 1579) aan stadhouder Jan van Nassau in *Handlongen* IV fol. 168, "Want gelyck wy nu verstaen by verscheiden brieven komende van Colen ende Aecken, hadden onse wederpart tho wege gebracht, dat die Spaniards, welcke vergadert waren omme Kerpenn tho belegeren, solden opten tweden Januarij voer Nimmegen gewest hebben, omme ons tsamen to overrum-pelen ende omme den hals tho brengen Welcke Spaniards kompste alhier alleenlick geimpediert is durch den groten schnee Welcke Godt almchtig vanden hemel hefft laten vallen Welcke brieven ende advertis-sementen desen dach inden Raedt ende voerde gemeente gelesen wesende, hebben eendrachtelick geac-cordeert (daermit frede, enicheit ende eendrachticheit nu voertaen onderhouden moge werdenn) datmen sal aennemen hondert Soldaten, daerover den Raedt tho Nimmegen tho commandieren sal hebben, ende oock by der gemeenten alhier betaelt ende onderholdenn sullen wordenn".

¹⁰⁸ *Handlongen* III, fol. 5.

¹⁰⁹ OAN inv. nr. 3331, fol. 222, vgl. *Handlongen* III, fol. 6vo - 8ro en fol. 69.

¹⁰⁵ Gedeputeerden van Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland (op 6 december 1578, vanuit Utrecht) aan graaf Jan van Nassau, in KHA inv. II, nr. XI-14, fol. 59, orig.

¹⁰⁶ I. F. LINTING, *tap* p. 319-320.

¹⁰⁷ *Ibidem* p. 328-329.

¹⁰⁸ *Ibidem* p. 330.

¹⁰⁹ L. P. VAN DE SPIEGEL, *Bundel van onuitgegeeven stukken dienende ter opheldering der Vaderlandsche Histo-rie en Regeringsform en voornaamelyk der historie van de Unie van Utrecht* deel I, Goes 1780, p. 155, vgl. OAA inv. nr. 4691, fol. 235vo, d.d. 15 januari 1579.

¹¹⁰ *De Unie van Utrecht Wording en werking*, p. 39.

¹¹¹ Het blijft in dit verband opmerkelijk, dat van de vier genoemde leden van de Gelderse ridderschap er twee, Jelis Pieck op 5 maart 1579, namens de „gemeyne Ritterschappe des Nyemegechen quartiers" en Alexander Bentinck op 9 maart 1579 zelfs als enige „gedeputeerde vande gemeynen Ritterschap, hooft ende cleyne steden des Arnhemschen quartiers", de Nadere Unie te Utrecht opnieuw ratificeerden, zie *De Unie van Utrecht Wording en werking* p. 42-43.

¹¹² *Handlongen* III fol. 6vo - 9vo.

¹¹³ L. P. VAN DE SPIEGEL *aw* p. 161-163.

¹¹⁴ *Handlongen* III, fol. 11ro - 12ro.

¹¹⁵ L. E. LINTING, *tap* p. 335.

¹¹⁶ Jan van Nassau (vanuit Nijmegen, 7 februari 1579) aan de Gedeputeerden der Nader Geunieerden te Utrecht in L. P. VAN DE SPIEGEL, *aw* p. 238.

¹¹⁷ I. E. LINTING, *tap* p. 335.

¹¹⁸ J. S. VAN VIEN *tap* p. 180-186. Jan van Nassau schreef (vanuit Nijmegen, 14 februari 1579) aan Johan Filips van Hohensax, dat gereformeerden die onder die omstandigheden „die principal-, haubt- oder mud-derkirchen" voor zich wensden in te nemen, „dadurch die general und particular union, den religions- und gemeinen frieden in verdacht und gefahr bringen", in HHStW 170-III, Konzeptbucher 1578-1579, fol. 109vo. Vier dagen later informeerde Jan van Nassau de Utrechtse landsadvocaat Floris Thin (vanuit Nijmegen 18 februari 1579) onder meer over de ontoereikende Nijmeegse verdedigingsmogelijkheden „Alhier zu Nimeegen ist eine schlechte guarnison von ungeferlich 230 haubten, wollen kein weiter [...] annehmen, es sei dan die *Unio* geschlossen und gewisse verordnung der bezalung halben geschehen. Die Statt steht fast ahn 3 orth offen und wirdt dermassen ubel bewacht, das man beides, ahn tage und bei der nacht, ohn grosse muhe leichtlich herein kommen konte", in HHStW *tap* fol. 95vo.

Op 24 februari 1579 kwam het in Nijmegen opnieuw tot een confrontatie tussen gereformeerden en katho-licken (zie J. S. VAN VIEN, *tap* p. 180-189) naar aanleiding waarvan Jan van Nassau zijn broer Willem van Oranje toevertrouwde „Die baptisten seindt noch sehr starck, aber darneben gleichwol ganz blode. Der magistrat, ohwol derselb mehrtheils der Religion zugethan, so ist er doch ganz schlecht und sorgloss, hat bei der gemeinde geringe reputation, und ist zwar nichts mit ihnen aus zu richten", HHStW *tap* fol. 136vo.

¹¹⁹ OAN inv. nr. 746.

¹²⁰ OAN inv. nr. 3722 (regestenlijst nr. 924).

¹²¹ *De Unie van Utrecht Wording en werking* p. 42.

¹²² Het renversaal is o.m. gepubliceerd in L. A. LINTING, *tap* p. 336-338. L. P. VAN DE SPIEGEL *aw* p.

289-295 *Handvesten en onuitgegevene Charters behorende tot de beschrijving en Chronijk van Nijmegen* Nijmegen 1711 p. 290-296

¹²³ Op 25 maart stemde de stad ermee in driehonderd manschappen in garnizoen te nemen. „Voer erst sint [Wolter] Hegeman mit ein Vendlin knechten anderhalff hondert hoeffden sterck, ende Alexander Tellicht mit ein Vendlen knechten, ock anderhalff hondert hoeffden, tsamen driehondert hoeffden, in dese Stadt angenommen, ende dat mit condition [] dat dieselve van die geunijeerde Provincien solten verpleget werden”, in *Handlongen* III fol. 23vo

Voor de betekenis van Nijmegen als garnizoensstad vanaf de Reductie (1591) zij hier verwezen naar de recente studie van H. P. H. NUSSTHING, *Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek*, Zutphen 1979.

**FRAGMENTEN UIT DE OPSTAND
IN DE NEDERLANDEN**

**FRAGMENTEN UIT DE OPSTAND
IN DE NEDERLANDEN**

PROEFSCHRIFT

**TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS PROF. DR. P.G. A.B. WIJDEVELD
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 21 DECEMBER 1979
DES NAMIDDAGS TE 4 UUR**

DOOR

ANTOON EDMOND MARIA JANSSEN

GEBOREN TE GULPFEN (L.)

NIJMEGEN, 1979

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording	7
Samenvattingen	9
Sommaire	14
Lijst van gebruikte afkortingen	21
Gebruikte bronnen en literatuur	23
I	HET VERDEELDE HUIS Prins Willem van Oranje en graaf Jan van Nassau bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht, in <i>De Unie van Utrecht Wording en werking van een verbond en een verbondsacte</i> , onder redactie van S Groenveld en H L Ph Leeuwenberg, Den Haag 1979, pp 101-135
	Voorspel Oranjes toelg 103
	Nassause Unie-ijver in de Nederlanden 115
	Oranjes dilemma 130
II	NIJMEGEN EN DE UNIE VAN UTRECHT Gelderlands eerste hoofdstad temidden van politiek religieuze spanningen (1578/1579), in <i>Numaga</i> 26 (1979), pp 55-91
	Nijmegen gedurende het Wonderjaar, commotie in 1566 56
	Onder Spaanse bezetting 59
	Aanvragen vanuit Holland-Zeeland in de richting van Gelderland 60
	Benoeming van graaf Jan van Nassau tot Gelders stadhouder 63
	Korte karakteristiek van Jan van Nassau 64
	Religievrede en nadere unie "exorbitante nieuwigheden" 67
	September 1578 "un mois penible" 71
	Gereformeerde druk en katholieke tegenstand 72
	Wetsverzet van 2 januari 1579 75
	Nijmegens toetreden tot de Unie van Utrecht 78
III	ELBERTUS LEONINUS, NEUTRALIST EN LIBERTIJN TIJDENS DE NEDERLANDSE OPSTAND, in <i>Lias</i> 6 (1979), pp 39-76
	[Inleiding] 39
	Vita Elberti Leonini Gelriae Cancellari, quam ipse scribere olim orsus // Het Leven van Elbertus Leoninus door hem selve beschreeven in de Latynse taal 54

IV ELBERTUS LEONINUS (1519/20-1598), TÉMOIN DE SON TEMPS, in: *Lias* 4 (1977), pp.157-194.

[Introduction] 157

Fragmentum historiae belli Belgici – Authore E. Leonino 163

Excerpta ex Historia manuscripta E. Leonini 175

V PRINS WILLEM VAN ORANJE EN DE VERLATINGS. Een historiografische bijdrage ter weerlegging van een verbeelde historie [overdruk uit *Kleio* 20 (1979), pp.111-117].

VERANTWOORDING

Iedere generatie kent haar eigen geschiedschrijving. Zo is de hedendaagse historicus ervan overtuigd, dat ook de zestiende eeuwse Opstand in de Nederlanden te complex was om in een alles omvattende visie tot zijn recht te laten komen. Gestaaft voortgezet archiefonderzoek en nadere analyses van reeds uitgegeven bronnen in binnen- en buitenland zullen ieder oprecht en toegewijd geschiedbeoefenaar bij herhaling doen inzien, dat de resultaten van zijn moeitelijke inspanningen hem even zo vaak niet verder brengen dan tot Clio's voorhof. De door hem gevonden, gereconstrueerde en naar eigen smaak gekleurde stukjes uit het verleden zullen telkenmale in een immens mozaiek worden neergelegd, maar het hieruit ontstane beeld zal nooit definitieve contouren kunnen krijgen. Andere, nog bekwaamere handwerkslieden zullen al spoedig het eerder neergelegde beeld binnen het mozaiek kunnen verleggen en verkleuren.

De hier gepresenteerde artikelen mogen stuk voor stuk worden beschouwd als fragmenten uit een onvoltooid geschiedverhaal. Zij kunnen het tot dusver verkregen beeld van de Opstand in de Nederlanden slechts completeren en enigszins nuanceren.

Ofschoon anno 1979 - blijkens speciale rijksdaalders, postzegels, affiches en culturele manifestaties - de precies vier eeuwen geleden gesloten Unie van Utrecht wordt herdacht als de "Grondslag van de Nederlandse Staat", moet dit Utrechts Verbond geschiedkundig gezien, worden beschouwd als "in beginsel slechts een kriegsverbond *ad hoc*" tussen een luttel aantal gewesten en steden. Het plan hiertoe was al in 1576 geboren in de vooruitziende geest van prins Willem van Oranje, die in een nader verbond met een aantal rond Holland en Zeeland gelegen gewesten een mogelijkheid zag binnen de zich moeizaam ontwikkelende Generale Unie het kriegsbedrijf zoveel mogelijk buiten de twee rebellerende gewesten te houden. Hiervoor was de status van Gelderland als *propugnaculum* voor de twee zeegewesten van doorslaggevende betekenis, terwijl graaf Jan van Nassau, de door de prins van Oranje gepousseerde Gelderse stadhouder, als de grote ijveraar zou moeten optreden. Worden in de eerste bijdrage de groeiende meningsverschillen en uiteenlopende belangen van de twee Dillenburgse broers naar aanleiding van de totstandkoming van de Nadere Unie aan een nader onderzoek onderworpen, de toenemende animositeit tussen graaf Jan van Nassau en Nijmegen, in rang de eerste hoofdstad van Gelderland, in verband met de onvermijdelijke toetreding tot het Utrechtse Verbond vormt een belangwekkend thema in het tweede artikel. In beide verhandelingen komen eveneens de religieuze tegenstellingen aan de orde, waarmee alle betrokkenen

zich zagen geconfronteerd en die de formulering en de ondertekening van het Unie-tractaat hebben omgeven.

De Geldersman Elbertus Leoninus, die als erasmiaanse persoonlijkheid een centrale rol heeft gespeeld in de Nederlandse Opstand, wordt hier door middel van twee afzonderlijke bijdragen opgevoerd als respectievelijk autobiograaf en ooggetuige. Zowel zijn eigen levensbeschrijving als zijn contemporain-historische aantekeningen dragen weliswaar een fragmentarisch karakter, maar zij vormen ook als zodanig belangwekkende documenten, die nader inzicht verschaffen in de onderscheiden belangengroeperingen tijdens de verschillende fases uit deze veelbewogen periode.

Evenals de Utrechtse Unie is - blijkens een historiografische terreinverkenning - ook de betekenis van de fameuze Acte van Verlatinge uit 1581 in de Nederlandse geschiedschrijving aanzienlijk overschat. Heeft graaf Jan van Nassau sinds 1883 een standbeeld te Utrecht, te Genève staat sinds 1917 de beeltenis van zijn broer Oranje in de onmiddellijke nabijheid van Calvijn en naast een zinsnede uit de Verlatinge, welke plaats deze staatsman van erasmiaanse signatuur allerminst recht doet wedervaren.

Wanneer aan dit soort 'statues' evenals aan het geboekstaafde beeld van de Opstand in de Nederlanden in de thans gepresenteerde bijdragen enigszins wordt gewrikt, moge zodanige beeldbreking in overdrachtelijke zin slechts worden beschouwd als een poging nieuwe stukjes aan te dragen voor het steeds weer veranderende mozaïek.

In 1967 verleende het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk mij een beurs, die mij in de gelegenheid stelde vanuit het "Institut für Europäische Geschichte" te Mainz gedurende vele maanden archiefonderzoek te verrichten in Wiesbaden en Marburg. De aldus vergaarde gegevens konden steeds worden vergeleken en aangevuld met documenten uit het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage, dank zij een mij welwillend verleende toestemming aldaar nader onderzoek te mogen verrichten. De archivariissen en hun medewerkers van deze en andere geraadpleegde archiefinstellingen verdienen erkentelijkheid mijnerzijds.

Eveneens stel ik er prijs op mijn dank te betuigen jegens de redacties van de bundel en de tijdschriften, waarin de hier bijeengebrachte artikelen konden worden geplaatst.

Enkele goede vrienden hebben mij óók tijdens de voorbereiding van dit academisch proefschrift op unieke wijze imponderabele diensten bewezen. Voorts heeft Madame Yvonne Perrault met geheel belangeloze toewijding een belangrijk aandeel gehad in de Franse vertalingen. Ten slotte betuig ik hier mijn oprechte dank aan mej. Trees Hesen en mevrouw Mies Jacobs, die de manuscripten typografisch hebben verzorgd.

Nijmegen, september 1979

SAMENVATTINGEN

I *Het verdeelde Huis Prins Willem van Oranje en graaf Jan van Nassau bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht*

Bij de beschrijving van de rol, die Willem van Oranje en Jan van Nassau hebben gespeeld bij de totstandkoming van de Unie van Utrecht, is de Nederlandse geschiedschrijving er al te zeer van uitgegaan, dat deze twee broers vrijwel overeenstemmende opvattingen en bedoelingen met dit verbond zouden hebben gehad. Wanneer Holland en Zeeland zich in het voorjaar van 1576 in de Unie van Delft hebben verenigd, heeft bij Willem van Oranje al snel de idee postgevat van een nauwer verbond tussen deze twee rebellerende gewesten enerzijds en een aantal omliggende provincies anderzijds. Ondanks de in november 1576 te Gent gesloten Pacificatie blijft Oranje de door hem gewenste nadere unie als een extra verdedigingslinie noodzakelijk achten. Bij herhaling laat hij dan ook het hertogdom Gelderland in deze geest benaderen. Met name dit gewest, onontbeerlijk vierstromenland voor de Hollands Zeeuwse commercie en defensie, wordt beschouwd als *propugnaculum*, maar Oranje's aanzoeken vinden er nauwelijks gehoor. Het in februari 1577 tussen de Staten-Generaal en de Spaanse landvoogd Don Juan van Oostenrijk gesloten "Eeuwig Edict" drijft de gewesten Holland en Zeeland opnieuw in het isolement.

Als Don Juan in de zomer van 1577 openlijk woordbreuk pleegt, laten de twee zeegewesten zich weer in de Staten-Generaal te Brussel vertegenwoordigen. Maar terwijl hij aldaar een Generale Unie bekokstooft, blijft Oranje tegelijkertijd onverpoosd streven naar het door hem al enige tijd beoogde nader verbond. Hoewel de prins zelf vanaf augustus 1577 vrijwel permanent in Brussel, respectievelijk in Antwerpen, moet verblijven om de generaliteitsbelangen rechtstreeks te behartigen, ziet hij kans in het voorjaar van 1578 zijn broer Jan van Nassau te laten benoemen tot stadhouder van Gelderland en hem vervolgens de uitwerking van de nadere unie-idee toe te vertrouwen.

Vrijwel onmiddellijk na zijn installatie in Gelderland begint Jan van Nassau zich te kwijten van de hem opgedragen taak. Na terreinverkenningen in verschillende belanghebbende gewesten arrangeert hij op de Gelderse Landdag van september 1578 een unie-overleg te Arnhem, waaraan ook afgevaardigden namens Holland, Zeeland, Utrecht en Overijssel deelnemen. Deze bijeenkomst wordt echter een ongekennde debacle voor de Nassause graaf, niet alleen omdat met name de afgevaardigden van de Gelderse hoofdsteden geen enkele concessie

wensen te doen, maar ook omdat de Utrechtse landsadvocaat Floris Thin, buiten medeweten van de Gelderse stadhouder, enige weken tevoren overleg heeft gepleegd met Willem van Oranje en op grond van diens inzichten en adviezen een unie-concept heeft opgesteld, dat geenszins beantwoordt aan de verwachtingen van Jan van Nassau. Dit unie-ontwerp is door de Hollandse delegatie te Arnhem ingrijpend geamendeerd en dient voortaan als uitgangspunt tijdens de verschillende unie-beraadslagen in de periode oktober-december 1578, die alle buiten het Gelders territorium plaatsvinden. Graaf Jan van Nassau zelf is, juist als eventuele Gelderse gedeputeerden, telkenmale bij deze unie-bijeenkomsten afwezig, zodat men veilig kan stellen, dat de feitelijke unie-voorbereidingen geheel en al buiten hem om zijn bedisseld. Desalniettemin maakt hij van de omstandigheid dat hij Gelders stadhouder is, gebruik om op 23 januari 1579 eigenmachtig als eerste de dan gesloten Nadere Unie te tekenen, wel beseffend dat enkel op grond van dit tractaat militaire steun kan worden verkregen voor zijn door Spaanse troepen bedreigde gewest.

De eigenlijke intenties van Jan van Nassau met dit te Utrecht gesloten Verbond blijken uit zijn concept-brief van 29 januari 1579 aan zijn broer Willem van Oranje, waarin hij, hoofd van de zogeheten Wetterause Grafenverein, suggereert de Nader Geunierden te verbinden met zijn Wetterause graven, die specifiek Duitse belangen van religieuze en dynastieke aard hebben te behartigen. Aldus wenst deze eerste ondertekenaar van de Utrechtse Unie dit defensief verbond ondergeschikt te maken aan zijn Dillenburgse belangen.

Bij Willem van Oranje vinden deze Nassause intenties, evenmin als de Nadere Unie zelf, genade. De prins, die in dit stadium alleen van Frans kant hulp verwacht, probeert nog steeds de fragiele Generale Unie te bestendigen en betuigt dan ook eerst op 3 mei 1579 voorwaardelijk zijn adhesie met de in zijn ogen 'ondeugdelijke' Unie, als hem zonneklaar is gebleken, dat malcontente elementen in het Zuiden de Generaliteit voorgoed schipbreuk hebben doen lijden.

Achteraf gezien kan alleen maar prins Willem van Oranje worden erkend als de oorspronkelijke initiatiefnemer tot de Nadere Unie, terwijl zijn broer Jan van Nassau, die persoonlijk aan de plannen van de prins gestalte had moeten geven, onmogelijk meer kan worden vereenzelvigd met dit vier eeuwen geleden gesloten Verbond, dat min of meer toevallig als fundament is gaan dienen voor de Statenbond der Zeven Verenigde Provinciën.

II Nijmegen en de Unie van Utrecht. Gelderlands eerste hoofdstad temidden van politiek-religieuze spanningen (1578/1579)

Ook de stad Nijmegen wordt in augustus 1566 geconfronteerd met religieuze onlusten en gewelddadigheden, temidden waarvan de stedelijke overheid een voor die tijd opmerkelijke burgervrede in *religiosis* afkondigt. In tegenstelling tot vele andere steden in de Nederlanden kent Nijmegen in dat roemruchte jaar

evenwel geen echte beeldenstorm, mede omdat de goeddeels katholieke burgerij in oktober op eigen initiatief de plaatselijke ongeregelheden weet te bedwingen. Toch kan dit kordate optreden van de Nijmeegse burgerij niet voorkomen, dat de stad een jaar later wordt geconfronteerd met de repressieve maatregelen van Alva en de Raad van Beroerten. Vanaf 1568 wordt in Nijmegen geen enkele heterodoxe utlating meer geduld en staat de stad rechtstreeks onder Spaans gezag.

Het is vooral de strategische ligging binnen het *propugnaculum* Gelderland, die de rol van Nijmegen in de Opstand verder zal bepalen. Wanneer de Spaanse troepen, die al enige tijd geen soldij hebben ontvangen, in het voorjaar van 1576 gaan muiten, arriveren te Nijmegen vanuit Holland en Zeeland de eerste aanzoekers zich nauwer met deze twee gewesten aaneen te sluiten. Deze toenaderingen blijven echter vooralsnog vruchteloos, ondanks de interdependentie van het hertogdom Gelre en de twee zeegewesten. Pas wanneer graaf Jan van Nassau op 2 juni 1578 te Nijmegen als stadhouder is geïnstalleerd, komen de plannen voor een nadere unie opnieuw ter sprake. In deze maanden wordt te Nijmegen ook de gereformeerde geloofsijver weer manifest. Tevens wordt de stad bij herhaling van stadhouderlijke zijde dringend aangemaand garnizoen in te nemen, maar zij weigert telkenmale hieraan gevolg te geven. Nochtans slagen Nijmeegse gereformeerden er wel in gedurende september 1578 twee kerkgebouwen voor hun eredienst toegewezen te krijgen, juist op een moment dat te Arnhem het intergewestelijke unie-beraad onder stadhouderlijke intimidatie is geëntameerd. Zowel gereformeerden als katholieken blijken echter in deze situatie niet te willen berusten, want in november wenden de eerstgenoemden zich liefst drie maal door middel van een request tot de stadhouder met het verzoek te hunnen gunste in Nijmegen te intervenieren, nu katholieke ingezetenen heimelijk tegen hen conspireren.

In deze omstandigheden lijkt slechts een middel probaat: de Nijmeegse magistraat dient te worden verzet, hetgeen op de Nijmeegse keurdag van 2 januari 1579 doorgang kan vinden dank zij het onverschrokken optreden van burgerhopman Willem Buellen. Een sneeuwstorm, die de door de oude Raad te hulp geroepen Spaanse troepen verhinderde de stad binnen te vallen. Ondanks het feit dat de meerderheid van de nieuwe Raad vanaf dat moment bestaat uit geestesverwanten, lukt het de stadhouder niet te bewerkstelligen, dat tijdig een gevolmachtigde deputatie namens Nijmegen naar Utrecht wordt afgevaardigd. Pas op 5 maart 1579 kan namens het kwartier van Nijmegen het Unie-tractaat te Utrecht worden geratificeerd, maar zelf weet de aloude Rijksstad bij deze toetreding een renversaal te bedingen van de zijde van de Nader Geëeneerden, waarbij haar een aantal voorrechten worden toegekend.

III *Elbertus Leoninus, neutralist en libertijn tijdens de Nederlandse Opstand*

In de inleiding, die voorafgaat aan de uitgave van de *Vita Elberti Leonini*, wordt

een poging ondernomen de vraag te beantwoorden in hoeverre de hoogleraar-jurist Elbertus Leoninus past in de grote middengroep van zogeheten neutralisten, die zeker tot 1579/1580 hebben getracht tussen de konings- of Spaansgezinden enerzijds en de rebellen anderzijds te manœuvreren. In staatkundig opzicht streven deze neutralisten voortdurend naar verzoening, matiging en compromissen, zulks dan onder erkenning van de omstandigheden en tradities zoals die in de Bourgondisch-Habsburgse gewesten gelden. In kerkelijk opzicht nemen zij een afwachtende houding aan, alvorens zich eventueel voor Genève of Trente uit te spreken.

De in 1519/1520 geboren Elbertus Leoninus is na zijn humanistische en juridische studies van 1548 tot 1580 hoogleraar in de rechtsgeleerdheid te Leuven. In deze periode ziet hij kans vele personen en instanties van advies te dienen, waarbij hij steeds een onafhankelijk oordeel aan de dag legt. Voor het eigengereide hertogdom Gelre, dat hij zijn leven lang als zijn 'vaderland' wenst te beschouwen, is hij steeds bereid in allerlei netelige kwesties te bemiddelen bij de centrale regering te Brussel. Onverschrokken dringt hij aan op registratie van de aloude gewestelijke privileges en gewoonten, opdat een zo groot mogelijke rechtszekerheid voor alle betrokken instanties kan worden bereikt. Leoninus verliest aldus noch de rechten van de centrale overheid, noch de belangen en grieven van de gewestelijke organen uit het oog.

Als in 1566 de Opstand in de Nederlanden uitbreekt, wordt nog meer dan voorheen een beroep op hem gedaan. Zo onderzoekt hij voor Nijmeegse ingezetenen de mogelijkheden om in aanmerking te komen voor een particulier pardon van hertog Alva en gaat hij persoonlijk aan het hoofd van een Gelderse deputatie bij deze landvoogd te Brussel de bezwaren toelichten tegen diens Criminele Ordonnantien. In het door hem kort nadien opgestelde *Guetduncken*, dat als een prae-advies kan worden beschouwd, aarzelt hij niet te wijzen op de onvervreembare rechten van de legitieme overheid, terwijl hij tegelijkertijd onderstreept dat de onderdanen bepaald niet rechteloos zijn.

Vanaf 1574 bemiddelt deze neutralist rechtstreeks tussen de rebellen in Holland en Zeeland en de Spaanse autoriteiten en tracht hij - overigens tevergeefs - de partijen over en weer tot concessies over te halen. Na de sluiting van de Pacificatie van Gent manifesteert hij zich als een warm pleitbezorger van de Generaliteit, waarvan ook hij met Oranje het onvermijdelijk uiteenvallen zo lang mogelijk tracht tegen te houden. Op grond van een vijftal argumenten opteert hij rond 1579 voor de Opstand, maar als kanselier van Gelderland (1581-1598) en als lid van de Raad van State (1585-1596) is hij voortdurend een mitigerende invloed blijven uitoefenen. In *religiosis* wenst Leoninus zich als 'libertijn' buiten de bestaande tegenstellingen te houden.

Daar de oorspronkelijke tekst van zijn autobiografische aantekeningen als verloren moet worden beschouwd, is de Latijnse versie van enige bewaard gebleven excerpten, zoals die reeds in 1695 werden uitgegeven in een editie van A. Matthaeus, hier gepubliceerd en van annotaties voorzien naast een meer

uitvoeringe Nederlandse versie, waarvan het handschrift zich thans in de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht bevindt (Hs nr 1171 [VII B 16]) In deze hier integraal uitgegeven teksten geeft Leoninus zich persoonlijk rekenschap van zijn doen en laten tot 1596, twee jaar voor zijn dood

IV *Elbertus Leoninus (1519/1520-1598, témoin de son temps)*

In de handschriftenafdeling van de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen bevinden zich onder no P E 93 twee afschriften van teksten, die kunnen worden toegeschreven aan Elbertus Leoninus het *Fragmentum historiae belli Belgici - Authore E Leonino*, dat de periode 1555-1567 beschrijft, en de *Excerpta ex Historia manuscripta E Leonini*, gewijd aan de jaren 1567-1580 Over de herkomst en de waarde van deze documenten lopen tot heden de meningen uiteen, maar de inhoud van deze teksten wettigt alleszins het vermoeden, dat hier een ooggetuige, en wel in de persoon van Leoninus, aan het woord is Zo kan de berichtgeving over de vredesonderhandelingen in de periode 1574-1575 te Breda (pp 176-177) alleen maar afkomstig zijn van Leoninus, die als onderhandelaar van het eerste uur namens landvoogd Requesens hierbij betrokken was

De hier uitgegeven teksten hebben, zoals Leoninus zelf heeft aangeduid in zijn *Vita*, het karakter van voorlopige aantekeningen, die hij als ooggetuige plaatst bij gebeurtenissen van zijn tijd Naar alle waarschijnlijkheid heeft Leoninus oorspronkelijk deze "annotationes" geheel in het Frans opgesteld, met het doel ze bij gelegenheid in het Latijn te vertalen Blijkens het Groningse manuscript heeft de auteur slechts gedeeltelijk kans gezien dit voornemen ten uitvoer te brengen

In de inleiding op deze tekstuitgave wordt achtereenvolgens aandacht geschonken aan Leoninus' academische loopbaan en reputatie als jurist-hoogleraar, zijn onderwijskundige kwaliteiten, zijn diplomatieke en staatkundige ijver en aan zijn religieuze positiebepaling in de tweede helft van de zestiende eeuw Deze aspecten, evenals de hem eigen erasmiaanse geestesgesteldheid, worden ten slotte in historiografisch verband geplaatst

V *Prins Willem van Oranje en de Verlatinge Een historiografische bijdrage ter weerlegging van een verbeelde historie*

Sinds in 1917 prins Willem van Oranje te Genève aan de zogeheten "Mur des Réformateurs" een standbeeld heeft gekregen naast een bas reliëf met een zinsnede uit het Plakkaat van Verlatinge van 1581, lijkt in de Nederlandse geschiedschrijving de trits Oranje-calvinisme Verlatinge een sacro-sancte drie-eenheid Het is met name de Nederlandse historicus-bronnenpublicist N Japikse, die in

woord en geschrift heeft meegewerkt aan de vormgeving van deze stenen beeldspraak te Genève. Met betrekking tot de fameuze Verlatinge is Japikse bepaald vooringenomen, waar hij in de considerans van dit Plakkaat van 26 juli 1581 een exclusief calvinistische idee omtrent de verhouding vorst en standen (staten) meent te moeten zien. Ook andere generatiegenoten en geestverwanten van deze historicus, zoals Z. W. Sneller en W. F. Dankbaar kwamen tot een zelfde interpretatie van genoemde considerans. Onder de historici van reformatorischen huize onderkent H. Smutskamp eerst in 1964 dat in de Verlatinge argumenten van verschillende herkomst doorklinken, niet alleen is het plakkaat een "weerklank van de leer der monarchomachen", en refereert het naar het recht van verzet der zogenaamde *magistratus populares*, maar hij ziet er naast positiefrechtelijke elementen ook een beroep in op het natuurrecht.

De historicus Geyl heeft, blijkens de verschillende uitgaven van zijn *Nederlandsche stam*, consequent geweigerd in de Verlatinge ook maar enig calvinistisch element te zien. Naar zijn oordeel sluit de Verlatinge rechtstreeks aan bij de middeleeuwse vrijheidstraditie en beheerst "de wet der natuur" de gedachten-gang van het plakkaat. Ook A. C. J. de Vrankrijker benadrukt in 1934 het natuurrechtelijk karakter van het Plakkaat, terwijl zeven jaar later de Vlaamse historicus L. Delfos naast calvinistische opvattingen en theorieën van de monarchomachen ook oude scholastieke denkbeelden meent te kunnen onderscheiden. Naar met name P. A. M. Geurts aantoonde, zinspeelt de Verlatinge zeer duidelijk op de Blijde Inkomste van 1356 en is ze in dat licht te beschouwen als een uiting van positiefrechtelijke aard over de verhouding vorst-onderdanen.

Met betrekking tot de veel geciteerde zinsnede dat de vorst zou zijn geschapen door God omwille van de onderdanen en niet omgekeerd, mag worden geconstateerd dat deze opvatting, die al te snel in rechtstreeks verband wordt gebracht met de leer der monarchomachen, onder meer al in 1525 door Maarten Luther is gehuldigd.

Mede aan de hand van deze verschillende interpretaties mag worden gesteld, dat de formele opzegging van de gehoorzaamheid jegens de legitieme landsheer in 1581 qua argumentatie volstrekt niet uniek is geweest. Het is in elk geval geschiedkundig onjuist de Verlatinge te vereenzelvigen met de zogeheten Afzwering.

SOMMAIRE

I [*La Maison Divisée Le prince Guillaume d'Orange et le comte Jean de Nassau dans la préparation de l'Union d'Utrecht*]

En décrivant le rôle que Guillaume d'Orange et Jean de Nassau ont joué dans la préparation de l'Union d'Utrecht, on a, dans l'historiographie néerlandaise,

jusqu'ici trop généralement admis, le présupposé selon lequel ces deux frères auraient eu à propos de ce traité des conceptions et des intentions quasi semblables. Lorsque la Hollande et la Zélande se furent réunies au printemps de 1576 par l'Union de Delft, l'idée d'une association plus étroite entre ces deux provinces rebelles, d'une part, et un certain nombre de provinces voisines, d'autre part, ne tarda pas à s'installer dans l'esprit de Guillaume d'Orange. Malgré la Pacification conclue en novembre 1576 à Gand, le prince d'Orange continue à considérer l'association plus étroite qu'il souhaite comme nécessaire en tant que ligne de défense supplémentaire. Aussi est-il à plusieurs reprises et dans cette intention à l'origine des démarches auprès du Duché de Gueldre. Cette province, pays des quatre fleuves, indispensable à la défense et au commerce hollando-zélandaise, est plus particulièrement considérée comme *propugnaculum*, mais les instances du prince d'Orange n'y trouvent guère audience. L'"Edit Perpétuel" conclue en février 1577 entre les Etats-Généraux et le gouverneur espagnol Don Juan d'Autriche, ramène les provinces de Hollande et de Zélande à l'isolement.

Lorsque Don Juan au cours de l'été 1577 manque ouvertement à sa parole, les deux provinces maritimes se font de nouveau représenter aux Etats-Généraux à Bruxelles. Mais, tout en échafaudant dans cette ville une Union Générale, le prince d'Orange ne cesse pas d'aspirer assidûment à l'association plus étroite qu'il envisage depuis quelque temps déjà. Bien qu'à partir d'août 1577 le prince doive résider presque constamment à Bruxelles et par la suite à Anvers pour y veiller directement aux intérêts de la Généralité, il réussit au printemps de 1578 à faire nommer son frère Jean de Nassau stathouder de Gueldre et à lui confier ensuite l'élaboration de l'idée d'une association plus étroite.

Presque aussitôt après son installation en Gueldre, Jean de Nassau commence à exécuter la tâche qu'on lui a confiée. Après avoir tâté le terrain dans les différentes provinces concernées, il organise à Arnhem, en vue de l'Assemblée des Etats de Gueldre (Landdag) de septembre 1578, une conférence sur l'association, à laquelle prennent part également des députés des Etats de Hollande, Zélande, Utrecht et Overijssel. Cette réunion se transforme pourtant en véritable débâcle pour le comte de Nassau: en effet, les députés des chefs-lieux de quartier de Gueldre en particulier ne désirent faire aucune concession, par ailleurs Floris Thin, pensionnaire de la province d'Utrecht, à l'insu du stathouder de Gueldre, a eu des entretiens particuliers quelques semaines auparavant avec Guillaume d'Orange et, se basant sur les points de vue et les conseils de ce dernier, a rédigé un plan d'union qui ne répond en aucune façon aux aspirations de Jean de Nassau. C'est le plan d'union qui, après avoir été profondément amendé, il est vrai par la délégation de Hollande, servira au cours de la période octobre-décembre 1578 de point de départ dans les différentes délibérations sur l'union, qui toutes auront lieu hors du territoire de Gueldre. Le comte Jean de Nassau lui-même, aussi bien que tout autre député de Gueldre, est absent à chacune de ces conférences sur l'union, de sorte que l'on peut affirmer sans crainte

que les véritables préparatifs de l'union ont été élaborés sans qu'il y ait été mêlé. Néanmoins, il met à profit sa position de stathouder de Gueldre pour signer le 23 janvier 1579 de sa propre initiative et avant tout autre l'Union plus étroite conclue ce jour-là, se rendant bien compte que seul ce traité pouvait procurer un appui militaire à sa province menacée par les troupes espagnoles.

Les véritables intentions de Jean de Nassau concernant cette Union conclue à Utrecht ressortent dans son projet de lettre du 29 janvier 1579 à son frère Guillaume d'Orange: en tant que chef de ce que l'on appelle "Wetterause Grafenverein" (union des comtes de Wetterau), il y suggère que les confédérés d'Utrecht s'allient aux comtes de Wetterau, ses pairs en Allemagne, qui ont à veiller aux intérêts spécifiquement allemands, intérêts de nature religieuse et dynastique. C'est ainsi que ce premier signataire de l'Union d'Utrecht désire subordonner cette alliance défensive à ses intérêts de Dillenbourg.

Ces intentions de Nassau, pas plus que l'Union d'Utrecht elle-même, ne sont vues d'un bon œil par Guillaume d'Orange. Le prince, qui, dans cette phase, n'escompte de secours que du côté français, s'efforce toujours de consolider la fragile Union Générale; pour cette raison il ne donne son adhésion à l'union qu'il considère comme 'défectueuse' que le 3 mai 1579 lorsqu'il lui est devenu évident que des éléments mécontents dans le sud des Pays-Bas ont fait faire définitivement naufrage à la Généralité.

Avec le recul du temps, seul le prince Guillaume d'Orange peut être reconnu comme ayant été à l'origine de l'initiative de l'Union d'Utrecht, tandis que son frère Jean de Nassau, qui aurait dû en personne donner corps aux projets du prince, ne peut plus personnifier ce traité conclu il y a quatre siècles et qui, plus ou moins par hasard, a été utilisé comme fondement de la République des Sept Provinces-Unies.

II. [*Nimègue et l'Union d'Utrecht. Le premier chef-lieu de quartier de Gueldre au milieu des tensions politico-religieuses (1578/1579)*].

La ville de Nimègue elle aussi est confrontée en août 1566 à des troubles religieux et à des violences au milieu desquels les magistrats de la ville promulguent dans le domaine religieux une paix civile, remarquable pour cette époque. Contrairement à beaucoup d'autres villes aux Pays-Bas, Nimègue ne connaît cependant pas en cette fameuse année de véritable mouvement iconoclaste, notamment parce que la bourgeoisie restée en grande partie catholique réussit en octobre à maîtriser de sa propre initiative les troubles locaux. Ce comportement courageux de la bourgeoisie de Nimègue ne peut cependant, un an plus tard, mettre la ville à l'abri des mesures répressives du duc d'Albe et du Conseil des Troubles. A partir de 1568 aucune expression hétérodoxe n'est plus tolérée à Nimègue, et la ville se trouve directement sous gouvernement espagnol.

C'est surtout sa situation stratégique à l'intérieur du *propugnaculum* de

Gueldre qui définira dans la suite le rôle de Nimègue au cours de la Révolte. Au moment où les troupes espagnoles, qui n'ont pas touché de solde depuis quelque temps déjà, commencent à se mutiner au printemps de 1576, parviennent à Nimègue les premières sollicitations de Hollande et de Zélande pour pousser la Gueldre à se lier plus étroitement avec ces deux provinces. Ces approches restent pourtant encore quelque temps sans effet, malgré l'interdépendance du duché de Gueldre et des deux provinces maritimes. C'est seulement lorsque le comte Jean de Nassau a été installé à Nimègue comme stathouder le 2 juin 1578, que les projets d'une association plus étroite redeviennent l'objet de discussions. Au cours de ces mêmes mois, se manifeste également de nouveau à Nimègue le zèle religieux des réformés. En même temps la ville est vivement exhortée à plusieurs reprises par le stathouder à accueillir des garnisons dans ses murs, mais elle se refuse toujours à répondre à ces appels. Néanmoins les réformés de Nimègue réussissent à se faire attribuer deux églises pour leur culte, juste au moment où à Arnhem la conférence pour l'union entre les provinces se déroule sous la pression des mesures d'intimidation du stathouder. Cependant ni les réformés ni les catholiques ne s'estiment satisfaits de cette situation, puisque les premiers adressent même à trois reprises une requête au stathouder, en le priant de bien vouloir intervenir en leur faveur à Nimègue maintenant que les catholiques conspirent en secret contre eux.

Dans ces circonstances, une seule mesure semble efficace: la destitution des magistrats de Nimègue. Elle est rendue possible le 2 janvier 1579, jour d'élection à Nimègue, grâce à la conduite audacieuse du capitaine civil de la garde bourgeoise ("burger-hopman"), Willem Buell, et une tempête de neige opportune qui empêche les troupes espagnoles appelées au secours par l'ancien Conseil de pénétrer dans la ville. Malgré le fait que la majorité du nouveau Conseil est dès lors constituée de partisans du stathouder, ce dernier ne réussit pas à obtenir de ce Conseil qu'il envoie à temps à Utrecht une délégation avec les pleins pouvoirs. Il faut attendre le 5 mars 1579 pour que le traité de l'Union d'Utrecht soit ratifié par le quartier de Nimègue, non sans que la vieille ville de l'Empire ait réussi à obtenir en échange de son entrée dans l'Union des garanties écrites lui assurant un certain nombre de privilèges.

III. [*Elbertus Leoninus, neutraliste et libertin, pendant la Révolte aux Pays-Bas*]

Dans l'introduction à l'édition de la *Vita Elberti Leonini*, on a essayé de déterminer dans quelle mesure il est juste de situer le professeur-jurisconsulte Elbertus Leoninus dans le vaste groupe du centre de ceux qu'on appelle neutralistes, qui certainement jusqu'en 1579/1580, se sont efforcés de manœuvrer entre les royalistes ou les pro-Espagnols d'une part et les rebelles de l'autre. Du point de vue politique, ces neutralistes aspirent constamment à la réconciliation, à la modération et aux compromis, tout en acceptant les circonstances et les

traditions telles qu'elles se présentent dans les provinces bourguignonnes-habsbourgeoises. Du point de vue religieux, ils restent dans l'expectative avant de se prononcer éventuellement pour Genève ou pour Trente

Elbertus Leoninus, né en 1519/1520, fait des études humanistes et juridiques avant d'occuper la chaire de professeur de droit à Louvain, de 1548 à 1580. Dans cette période, il a l'occasion de servir de conseiller à de nombreuses personnalités et institutions, témoignant toujours d'un jugement indépendant. En faveur de l'intraitable duché de Gueldre, qu'il veut tout au long de son existence considérer comme sa patrie, il est toujours prêt à jouer le rôle d'intermédiaire dans toutes sortes de questions délicates à Bruxelles près du gouvernement central. Il insiste avec intrepidité pour que soient homologués les vieux privilèges et coutumes de cette province, afin que toutes les instances concernées puissent jouir de la plus grande sûreté juridique possible. Leoninus ne perd ainsi de vue ni les droits du gouvernement central, ni les intérêts et griefs des institutions provinciales.

Quand en 1566 éclate la Révolte aux Pays-Bas, plus encore qu'auparavant on fait appel à lui. Ainsi examine-t-il les possibilités qu'ont les habitants de Nimègue d'obtenir un pardon particulier du duc d'Albe et se rend-il en personne à Bruxelles, auprès de ce gouverneur, à la tête d'une députation de Gueldre pour mieux faire ressortir les objections qui se sont élevées contre les Ordonnances Criminelles. Dans le document qu'il rédigea peu de temps après sous le titre de *Guelduncken* et que l'on peut considérer comme un avis préalable, il n'hésite pas à attirer l'attention sur les droits inaliénables du souverain légitime, tout en soulignant également que les sujets ne sont point dépourvus de droits.

À partir de 1574, ce neutraliste joue en personne le rôle d'intermédiaire entre les rebelles de Hollande et de Zélande et les autorités espagnoles, et il essaie – en vain du reste –, d'amener les deux parties à des concessions réciproques. Après la signature de la Pacification de Gand il se montre un fervent avocat de la Généralité, dont il s'efforce, de même que le prince d'Orange, de retarder le plus longtemps possible l'inévitable désagrégation. S'appuyant sur cinq arguments différents, il opte autour de 1579 pour la Révolte, mais en tant que chancelier de Gueldre (1581-1598) et membre du Conseil d'Etat (1585-1596) il ne cesse d'exercer une influence modératrice. Dans les affaires religieuses, Leoninus souhaite, comme libéral, rester à l'écart des oppositions qui se manifestent.

Comme le texte original de ses notes autobiographiques doit être considéré comme perdu, la version en latin des quelques extraits conservés et déjà publiés en 1695 dans une édition d'A. Matthaeus, a été éditée et annotée ici, à côté d'une version néerlandaise plus développée, dont le manuscrit se trouve actuellement à la bibliothèque de l'université d'Utrecht (Ms nr 1171 [VII B 16]). Dans ces textes, publiés ici intégralement, Leoninus fait pour lui-même le bilan de ses faits et gestes jusqu'en 1596, deux ans avant sa mort.

IV. *Elbertus Leoninus (1519/1520-1598), témoin de son temps.*

Dans le département des manuscrits de la bibliothèque de l'université de Groningue se trouvent sous la cote PE 93 deux copies de textes qui peuvent être attribués à Elbertus Leoninus: le *Fragmentum historiae belli Belgici*. – *Authore E. Leonino*, décrivant la période 1555-1567 et les *Excerpta ex Historia manuscripta E. Leonini*, consacrés aux années 1567-1580. Les opinions divergent jusqu'ici quant à la provenance et à l'intérêt de ces documents, mais le contenu de ces textes justifie à tous égards l'hypothèse selon laquelle c'est un témoin oculaire, à savoir Leoninus, qui s'y exprime. Ainsi le compte-rendu des pourparlers en vue de la paix qui se déroulaient en 1574-1575 à Bréda (pp. 176-177) ne peut-il provenir que de Leoninus, qui y fut mêlé en tant que négociateur de la première heure au nom du Gouverneur Requesens.

Les textes publiés ici ont, comme Leoninus l'a indiqué lui-même dans sa *Vita*, le caractère de notes provisoires qu'il rédige comme témoin oculaire des événements de son temps. Selon toute vraisemblance, Leoninus a rédigé à l'origine ces "annotationes" entièrement en français, avec l'intention de les traduire le cas échéant en latin. Comme le prouve le manuscrit de Groningue, l'auteur n'a donné suite à ce projet qu'en partie.

L'introduction à l'édition de ces textes attire successivement l'attention sur la carrière académique de Leoninus, sur sa réputation de professeur de droit, ses qualités pédagogiques, son zèle diplomatique et politique et sa position religieuse dans la seconde moitié du XVIe siècle. Enfin ces divers aspects, de même que l'esprit érasmien qui le caractérise, sont placés sous le regard de l'historiographie.

V. [*Le Prince Guillaume d'Orange et la Déchéance. Contribution à la critique d'une histoire figée en statues*].

Depuis qu'en 1917 le prince Guillaume d'Orange a sa statue à Genève devant le Mur des Réformateurs à côté d'un bas-relief où est gravée une phrase extraite du Placard de la Déchéance de 1581, il semble que l'association Orange-Calvinisme-Déchéance constitue dans l'historiographie néerlandaise une trinité sacro-sainte. C'est notamment le Néerlandais N. Japikse, historien et éditeur de sources, qui a contribué par ses paroles et ses écrits à la création de cette conception gravée et sculptée dans la pierre à Genève. A propos de la fameuse Déchéance, Japikse fait montre d'un net parti-pris, en croyant devoir discerner dans le considérant du Placard du 26 juillet 1581 une idée exclusivement calviniste quant à la relation entre le souverain et les états. D'autres contemporains et partisans de cet historien, tels que Z.W. Sneller et M.W.F. Dankbaar sont

aussi venus à cette même interprétation du dit considérant Parmi les historiens d'obédience réformée, M H Smitskamp reconnaît seulement en 1964 que dans la Déchéance on trouve l'écho d'arguments de différente provenance, pour lui non seulement le placard porte la marque de la doctrine des "monarchomaques" et se réfère au droit de résistance des "magistratus populares", mais on y décèle aussi, à côté des éléments du droit positif, un appel au droit naturel

L'historien Geyl, dans les différentes éditions de son ouvrage intitulé *Nederlandsche stam*, a constamment refusé de voir quelque élément calviniste que ce soit dans la Déchéance Il juge qu'elle se relie directement à la tradition médiévale de liberté et que "la loi de la nature" domine le fond de la pensée exprimée dans ce Placard M A C J de Vrankrijker, lui aussi, souligne en 1934 que le droit naturel inspire ce Placard, tandis que sept ans plus tard l'historien flamand L Delfos croit pouvoir y distinguer, à côté des conceptions et des théories calvinistes des "monarchomaques", de vieilles considérations scholastiques Comme le P P A M Geurts l'a démontré, la Déchéance fait visiblement allusion à la Joyeuse Entrée de 1356, et on peut la considérer sous cet angle comme une expression du droit positif, concernant la relation entre le souverain et les sujets

A propos de la phrase si souvent citée selon laquelle le souverain serait créé par Dieu pour servir les sujets et non l'inverse, il est permis de constater que cette idée qui est trop souvent mise en rapport direct avec la doctrine des "monarchomaques", avait déjà été lancée auparavant, notamment par Martin Luther en 1525. Ainsi ces différentes interprétations peuvent renforcer l'idée selon laquelle la renonciation officielle à l'obéissance au souverain légitime en 1581 n'a point été unique quant à son argumentation Toujours est-il qu'il est historiquement faux d'identifier la Déchéance avec ce qu'on appelle l'Abjuration

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

AGKKN	Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland
ARA	Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage
Archives	Archives ou correspondance inedite de la Maison d'Orange-Nassau (ed G Groen van Prunsterer)
BGN	Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden
B(en)MG(elre)	Bijdragen en Mededeelingen van Gelre
BMHG	Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap
BMGN	Bijdragen en Mededeelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BVGO	Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde
Handlongen	"Handlongen" van graaf Jan van Nassau (in RAA)
HHSStW	Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden
KHA	Koninklijk Huisarchief te 's Gravenhage
KHG	Kronijk van het Historisch Genootschap
NA	Nassauische Annalen
NAK	Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis
NNBW	Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
OAA	Oud-Archief te Arnhem
OAN	Oud Archief te Nijmegen
OU	Maandblad voor Oud-Utrecht
RAA	Rijksarchief in Gelderland te Arnhem
RAU	Rijksarchief in Utrecht te Utrecht
RGP	Rijks Geschiedkundige Publicatien
TvG	Tijdschrift voor Geschiedenis
VA	Volksalmanak van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen
WHG	Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap
ZSSR	Zeitschrift der Savigny-Stiftung fur Rechtsgeschichte

GEBRUIKTE BRONNEN EN LITERATUUR

A. ARCHIVALIA EN HANDSCHRIFTEN

Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage:

archief Prins Willem I, inv.nr. XI-14;
archief Jan de Oude, inv.nrs.854, 861, 872, 896-II, 897-IV, 897-V;
collectie-Trosée.

Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage:

archief Staten van Holland, inv.nr.2582 d 1;
regeringsarchieven geünieerde provinciën, inv.nr. I-86^c.

Rijksarchief in Gelderland te Arnhem:

archief Hof, correspondentie van het Hof, nrs.3248, 3258, 3259, 3302, 3312, 3324, 3332, 3343;
inv.nrs.1451, 1452, 1453 ("Handlongen" van graaf Jan van Nassau tijdens zijn stadhouderschap in Gelderland);
Stukken van Landzaaken door den President van Hell (4 banden);
archief familie Van Rhemen, handschrift nr.33.

Rijksarchief in Utrecht te Utrecht:

archief Staten van Utrecht, inv.nrs.1036-1, 1037;
archief OBC, inv.nr.116.

Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden:

collectie-Gabbema, nr.E-4.

Rijksarchief in Groningen te Groningen:

archief Pro Excolendo Iure Patrio, inv.nrs. 9, 22.

Gemeente-archief te 's-Hertogenbosch:

diverse stukken 1574-1578.

Oud-Archief te Nijmegen:

inv.nrs.79, 746, 2711, 2712, 3200, 3201, 3272, 3319, 3325, 3327, 3331, 3335, 3336, 3718, 3722.

Oud-Archief te Arnhem:

inv.nrs.4684, 4685, 4686, 4688, 4691, 5513.

Bibliotheek Rijksuniversiteit te Groningen:

handschrift nr. PE 93.

Bibliotheek Rijksuniversiteit te Utrecht:

handschrift nr.1171 [VII B 16].

Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden

Abt 170 III Konzeptbücher 1578 en 1578-1579,

Abt 170-III Dillenburger Correspondenzen 1580-1581 en 1584,

Abt 171 Nr 1334 a

Hessisches Staatsarchiv Marburg

Abt 4 f Niederlande nrs 274, 291

B UITGEGEVEN BRONNEN EN LITERATUUR

AARSEN, A , "Een beroemd Gelderschman en zijn zoon", in *Geldersche Volks-Almanak* 19 (1853), pp 82-89

ANDREAS, Val , *Bibliotheca Belgica* , Lovanii [Typis Jacobi Zegers] 1643

ANDREAS, Val , *Fasti academici studii generalis Lovanienses*, Lovanii [apud Nempaeum] 1650

BAELDE, M , *De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531 1578) Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw*, Brussel 1965 (= Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België Klasse der Letteren XXVII, 60)

BAELDE, M en PETEGHEM, P van, "De Pacificatie van Gent (1576)", in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, pp 1-62

BANNIER, G W , *Grondwetten van Nederland*, Zwolle 1936

BAYLE, P , *Dictionnaire historique et critique*, tome III, Basle [chez Jean Louis Brandmuller] 1741⁶

BERKELBACH VAN DER SPRENKEL, J W , *Oranje en de vestiging van de Nederlandse Staat*, Amsterdam 1960²

BEST, Th W , *Macropedius*, New York 1972

BEZOLD, Fr von (ed), *Briefe des Pfalzgrafen Johann Casimir Mit verwandten Schriftstucken*, Band II, Munchen 1882

BIOGRAPHIE NATIONALE DE BELGIQUE, Bruxelles 1866-

BLAES, J B et HENNE, A (éds), *Memoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565-1580*, 5 tomes, Bruxelles 1859-1866

BLOK, P J (ed), "Brief van den Utrechtschen burgemeester Aert Dircxsz van Leyden over zijne zending naar de Prins van Oranje", in *BMHG* 41 (1920), pp 232-246

BLOK, P J , "Oranje en de Unie van Utrecht", in *BVGO* vijfde reeks 7 (1920), pp 1-15

BLOK, P J , *Verspreide studien op het gebied der geschiedenis*, Groningen 1903

BONDAM, P , *Redevoering over de Unie van Utrecht, ter gelegenheid van derselver tweede eeuwfeest, uitgesproken op den 29 van Louwmaand des jaars MDCCLXXIX Uit het Latijn in 't Nederduitsch vertaald door R Bondam*, Utrecht [by Abraham van Paddenburg] 1779

- BONDAM, P (ed), *Verzameling van onuitgegevene stukken, tot opheldering der Vaderlandsche Historie*, 5 dln , Utrecht [bij Bartholome Wild] 1779 1781
- BOR Chr , P , *Gelegentheyd van 's Hertogen-Bosch* , 's Graven-Hage [bij Aert Meurs] 1630
- BOR Chr , P , *Oorspronck, begin ende vervolgh der Nederlantsche Oorlogen* , deel I en II, Leyden [bij Govert Basson] en Amsterdam [bij Michiel Colyn] 1621
- BOXHORN, M Z van, *Chronuck van Zeelandt*, deel II, Middelburch [by Zacharias ende Michiel Roman] 1644
- BRANTS, V , *La Faculte de Droit de l'Universite de Louvain a travers cinq siecles*, Paris/Louvain s a
- BRINKHOFF, J M G M , "In en om de Stevenskerk", in *Numaga* 16 (1969), pp 211-245
- BRUCE, J (ed), *Correspondence of Robert Dudley Earl of Levcester, during his Government of the Low Countries in the Years 1585 and 1586*, London 1844
- BRUGMANS, H , *Catalogus codicum manu scriptorum universitatis Groninganae bibliothecae*, Groningae 1898
- BRUGMANS, H (ed) *Correspondentie van Robert Dudley Graaf van Leycester en andere documenten betreffende zijn gouvernement-generaal in de Nederlanden 1585-1588*, deel I, Utrecht 1931 (= WHG derde serie 56)
- BUNT, A W van de, "Elbertus Leoninus, kanselier van Gelderland", in *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* nr 40, 1969, pp 1-6
- BUSCARLET, D , *Le Mur des Reformateurs*, Genève s a
- BUSSEMAKER, C H Th , *De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie*, 2 dln , Haarlem 1895-1896 (= Verhandelingen uitgegeven door Teyler's tweede genootschap, nieuwe reeks V, 1-2)
- BUTLER, A J (ed), *Calendar of State Papers, Foreign Series, of the Reign of Elizabeth, 1577 1578, preserved in the Public Record Office*, London 1901
- CAPPELLE, J P van, *Bydragen tot de geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem 1828
- COLENBRANDER, H T (ed), *Ontstaan der Grondwet*, 2 dln , 's-Gravenhage 1908-1909 (= RGP kleine serie, 1 en 7)
- COSQUINO DE BUSSY, A le, *Het ontstaan der Satisfactie van Utrecht*, Amsterdam 1910
- DANKBAAR, W F , *Hoogtepunten uit het Nederlandsche Calvinisme in de zestiende eeuw*, Haarlem 1946
- DEKKERS, R , *Bibliotheca Belgica juridica Een bio bibliographisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800*, Brussel 1951 (= Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren, XIII, 14)
- DEKKERS, R , "De humanist Gabriel Madaeus Brechtanus 1500 1560), in

- Oudheid en Kunst* 30 (1939), pp.35-127.
- DELFOF, L., "Alte Rechtsformen des Widerstandes gegen Willkürherrschaft", in: A. Kaufmann und L.E. Backmann (ed.), *Widerstandsrecht*, Darmstadt 1972, pp.59-86.
- DELFOF, L., *Die Anfänge der Utrechter Union 1577-1587. Ein Beitrag zur Geschichte der niederländischen Erhebung, insbesondere zu deren Verfassungsgeschichte*, Berlin 1941 (= Historische Studien, 375).
- DELPRAT, G.H.M., "Bijdrage tot de levensgeschiedenis van Elbertus Leoninus", in: *BVGO* 6 (1848), pp.162-180.
- DEURSEN, A.Th. van, *Jacobus de Rhoer 1722-1813. Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd*, Groningen 1970.
- DIERICKX, M., "Beeldenstorm in de Nederlanden in 1566", in: *Streven* 19 (1966), pp.1040-1048.
- DIERICKX, M., "Nieuwe gegevens over het bestuur van de hertog van Alva in de Nederlanden", in: *BGN* 18 (1963), pp.167-192.
- DODT VAN FLENSBURG, J.J. (ed.), *Archief voor de kerkelyke en wereldsche Geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht, deel I*, Utrecht 1838.
- DÖNGES, C., *Die Regenten über die ehemaligen Nassau-Lande*, Dillenburg 1906.
- DURME, M. van, *Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)*, Brussel 1953 (= Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, klasse der letteren XV, 18).
- DIJK, F. van, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel, Raad en Burgemeester van Goes*, Assen 1963.
- EEGHEN, I.H. van (ed.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualtherus Jacobi Masius), prior van Stein. Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579, deel II*, Groningen 1960 (WHG vierde serie 6).
- ENGELBERTS, R.C., *Georgius Macropedius Bassarus. Tekst met inleiding en vertaling*, Tilburg 1968.
- ESSEN, L. van der, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, tomes I et II, Bruxelles 1933-1934.
- FANTASIO, *Europesche brieven*, 2 delen, Haarlem [1878].
- FONTAINE, P.F.M., *De Raad van State. Zijn taak, organisatie en werkzaamheden in de jaren 1588-1590*, Groningen/Djakarta 1954.
- FOPPENS, J.F. (ed.), *Bibliotheca Belgica...*, pars II, Bruxellis [per Petrum Foppens] 1739.
- FRENKEN, A.M., "Om de kerkelijke jurisdictie in het graafschap Megen en het land van Ravenstein", in: *AGKKN* 7 (1965), pp.191-256.
- FRUIN, R., "Prins Willem in onderhandeling met den vijand over vrede, 1572-1576", in: dezelfde, *Verspreide Geschriften*, deel II, 's-Gravenhage 1900, pp.336-384.
- FRUIN, R., *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598*, Amster-

dam 1861

- FRUIN, R (ed), *Uittreksel uit Francisci Dusseldorpi Annales 1566 1616*, 's Gravenhage 1873 (= WHG derde serie 1)
- GACHARD, L P (ed), *Actes des Etats Generaux des Pays Bas 1576 1585 Notice chronologique et analytique*, 2 tomes, Bruxelles 1861-1866
- GACHARD, L P (ed), *Correspondance de Guillaume le Taciturne Prince d'Orange*, tome III, Bruxelles/Leipzig/Gand 1851
- GACHARD, L P (ed), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays Bas*, tomes II et III, Bruxelles/Gand/Leipzig 1858
- GACHARD, L P , *Etudes et notices historiques concernant l'histoire des Pays Bas*, tome I, Bruxelles 1890
- GERDES, D (ed), *Scriinium antiquarium sive Miscellanea Groningana nova ad Historiam Reformationis ecclesiasticam praecipue spectantia*, tomus I, pars I, Groningae et Bremae [apud Haj Spandaw et G W Rump] 1750
- GEURTS, P A M , "Het beroep op de Blyde Inkomste in de pamfletten uit de Tachtigjarige Oorlog", in *Standen en Landen* 16 (1958), pp 3-15
- GEURTS, P A M , *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566 1584*, Nijmegen/Utrecht 1956
- GEURTS, P A M en JANSSEN, A E M , "Gelderland van 1566 1609", in *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*, Zutphen 1975, pp 97-131 en 494-500
- GEYL, P , *Geschiedenis van de Nederlandsche stam*, deel I, z p 1930
- GEYL, P , *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel I, Amsterdam/Antwerpen 1948(2)
- GEYL, P , *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, deel II, Amsterdam/Antwerpen 1961(3)
- GEYL, P , "De Nederlandse Opstand", in B V A Roling (ed), *Opstand en revolutie*, Assen 1965, pp 45-66 (= Polemologische Studien, nr 5)
- GLAWISCHNIG, R , "Die Bündnispolitik des Wetterauer Grafenvereins (1565-1583)", in *NA* 83 (1972), pp 78-98
- GLAWISCHNIG, R , *Niederlande, Calvinismus und Reichsgrafenstand 1559 1584 Nassau Dillenburg unter Graf Johann VI*, Marburg 1973 (= Schriften des Hessischen Landesamtes für geschichtliche Landeskunde, 36)
- GOETHALS, F V , *Histoire des lettres, des sciences et des arts, en Belgique et dans les pays limitrophes*, tome I, Bruxelles 1840
- GOSSES, I H en JAPIKSE, N , *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis van Nederland*, 's-Gravenhage 1927(2)
- GRINTEN, J van der, "Het Plakkaat van Verlatinge", in *BVGO* zevende reeks 2 (1932), pp 161-178
- GROEN VAN PRINSTERER, G (ed), *Archives ou correspondance inedite de la Maison d'Orange Nassau*, premiere serie, tomes V-VIII, Leide 1838 1847
- GROENVELD, S en LEEUWENBERG, H L Ph , "Die originale unie metten

- acten daernaer gevolcht" in *De Unie van Utrecht Wording en werking van een verbond en een verbondsacte*, onder redactie van S Groenveld en H L Ph Leeuwenberg, Den Haag 1979 (= Geschiedenis in veelvoud, 6), pp 5-55
- HAAK, S P (ed), *Johan van Oldenbarnevelt Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, deel I, 's-Gravenhage 1934 (= RGP 80)
- Handvesten en onuitgegevene charters behorende tot de beschrijving en chronyk van Nymegen*, Nijmegen [bij A van Goor] 1785
- HANSEN, J , "Der niederlandische Pacificationstag zu Koln im Jahre 1579", in *Westdeutsche Zeitschrift fur Geschichte und Kunst* 13 (1894), pp 227 272
- HASSELT, G van, *Geldersch Maandwerk*, deel I, Arnhem 1807
- HASSELT, G van (ed), *Stukken voor de Vaderlandsche Historie*, 4 delen, Arnhem/Amsterdam [by W Troost en Zoon en J Allart] 1792-1793
- HATZFELD, L , *Die nassauischen Voraussetzungen der niederlandischen Rebellion*, Marburg/Lahn 1953
- HECKEL, M , "Autonomia und Pacis Compositio Der Augsburger Religions-friede in der Deutung der Gegenreformation", in *ZSSR Band 76 kanonistische Abteilung* 45 (1959), pp 141 248
- HEES, P van (ed), *Verzamelde Opstellen van Pieter Geyl*, deel I, Utrecht/ Antwerpen 1978 (= Aula reeks 626)
- HENNE, A et WOUTERS, A , *Histoire de la Ville de Bruxelles*, tome I, Bruxelles 1968²
- HOECK F van (ed), *Corpus Iconoclasticum Documenten over den Beelden storm van 1566 in de Bourgondische Monarchie*, deel II Nijmegen, Tilburg 4 J
- HOFMAN, J H , "Eed, door Graaf Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland afgelegd", in *BVGO derde reeks IV* (1888), pp 227-228
- HOYNCK VAN PAPENDRECHT, C P , *Analecta Belgica*, tomus I, Hagae Comitum [apud G Block] 1743
- HUGUET, E , *Dictionnaire de la langue française du XVIe siecle*, Paris 1925
- HUIZINGA, J , "Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw Een schets", in dezelfde, *Verzamelde Werken*, deel II, Haarlem 1948, pp 412-507
- [HULTMAN, C G], *Geschied en staetkundig onderzoek over den tijd wanneer Philips de Tweede, Koning van Spanje, opgehouden heeft Heer der Vereenigde Nederlanden te zijn*, Arnhem [bij Jacob Nyhoff] 1781
- HUME, M A S (ed), *Calendar of Letters and State Papers relating to English Affairs, preserved principally in the Archives of Simancas*, vol II Elizabeth 1568 1579, London 1894
- HUYBERS, H F M , *Don Juan van Oostenrijk, landvoogd der Nederlanden*, deel I, Utrecht 1913
- ISSELT, M ab, *Sui temporis historia* , Coloniae [apud Arnoldum Quentelium] 1602
- JAMEES, A , *Inventaris van het archief van de Raad van Beroerten*, Brussel 1958

- JAPIKSE, N , *De Geschiedenis van het Huis van Oranje Nassau*, deel I, Den Haag 1948²
- JAPIKSE, N , "De Minuut van het Plakkaat der Afzwering van 26 Juli 1581", in *BVGO* vijfde reeks 6 (1919), pp 39-63
- JAPIKSE, N , "Nederland op het Internationale Monument der Hervorming te Genève", in *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift* jrg 28, deel 56 (1918) pp 151-164
- JAPIKSE, N , "Onafhankelijkheidsdag (26 Juli 1581)", in *BVGO* vijfde reeks 1 (1913), pp 213 240
- JAPIKSE, N (ed), *Resolutien der Staten Generaal van 1576 tot 1609*, 's-Gravenhage, 1915-1930 (= RGP 26, 33, 41, 43, 47, 51, 55, 57, 62, 71)
- JONG, J A B M de, *De Nymeege St Steven tot aan de Reductie*, Utrecht/Nijmegen 1952
- JONG, O J de, *Beeldenstormen in de Nederlanden*, Groningen 1964
- JONGE, J C de, "De Nieuwe of Nadere Unie van Brussel des jaars 1577", in *Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, deel II, 's-Gravenhage/Amsterdam 1827, pp 161-204
- JONGE, J C de, *De Unie van Brussel des jaars 1577*, 's Gravenhage 1825
- KERVYN DE LETTENHOVE, J C M B (ed), *Relations politiques des Pays-Bas et de l'Angleterre sous le regne de Philippe II* tome IX, Bruxelles 1890
- KOK, M A , "Een tweetal anti hervormingsgezinde refereren uit het begin van de Nederlandse Opstand", in *AGKKN* 20 (1979), ter perse
- KOLMAN, R J , *De reductie van Nijmegen (1591)*, voor en naspel, Groningen/Djakarta 1952
- KOSSMANN, E , "Bodin, Althusius en Parker, of over de moderniteit van de Nederlandse Opstand", in *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan Dr F K H Kossmann*, 's Gravenhage 1958, pp 79 98
- KOSSMANN, E H en MELLINK, A F (eds), *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge 1974
- KROLLMANN, C (ed), *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550-1621)*, Leipzig 1905
- KRÜGER, P , *Die Beziehungen der Rheinischen Pfalz zu Westeuropa Die auswärtigen Beziehungen des Pfalzgrafen Johann Casimir 1576-82*, Munchen 1964
- LABROUSSE, E , *Pierre Bayle*, tome II *Heterodoxie et rigorisme*, La Haye 1964 (= Archives internationales d'histoire des idées 6)
- LACROIX, A (ed), *Oeuvres de Ph de Marnix de Sainte Aldegonde Correspondance et Melanges*, Paris/Bruxelles 1860
- LEENDERTZ, P (ed), *Het Geuzenliedboek naar oude drukken*, deel I, Zutphen 1924
- LEFÈVRE, J (éd), *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas*, tome II, Bruxelles 1953
- LEFÈVRE, J (éd), *Documents concernant le Recrutement de la haute Magistra-*

strature dans les Pays-Bas, sous le regime espagnol (1555-1700), Bruxelles 1975

LENTING, E , "De benoeming van Graaf Johan van Nassau tot Stadhouder van Gelderland", in *KHG* 20 (1864), pp 82-111

LENTING, L E , "Gelderland in betrekking tot de Unie van Utrecht", in *BVGO* nieuwe reeks IV (1866), pp 259 343

LINDEN, H van der, *Geschiedenis van de Stad Leuven*, Leuven 1899

LOJEWSKI, G von, *Bayerns Weg nach Koln Geschichte der bayerischen Bis tumspolitik in der zweiten Halfte des 16 Jahrhunderts*, Bonn 1962 (= Bonner historische Forschungen 21)

LOON, W van (ed), *Groot Gelders Placaet-Boeck inhoudende de placaeten en de ordonnantien sedert de jaere 1543 tot den jaere 1700 uytgegeven* , deel I, Nijmegen [by Suerus van Goor] 1701

LUTHER, M , "Ermahnung zum Frieden auf die zwolf Artikel der Bauerschaft in Schwaben", in *Martin Luthers Werke Kritische Gesamtausgabe*, Band 18, Weimar 1908, pp 279 334

MARIS, A J en DRIESSEN, H L , *Het archief van het Hof van Gelre en Zutphen (1543 1795), het Hof van Justitie (1795 1802) en het Departementaal Ge rechtshof (1802 1811)*, deel I, Arnhem 1978

MATTHAEUS, A , *Andreae Alciati contra vitam monasticam ad Bernar dum Mattium epistola Accedit sylloge epistolarum aliorumque virorum clarissimorum* , Lugd Batavorum [Fred Haaring] 1695

MEESTER, H A de, *Geschiedenis der Staten van Gelderland*, deel I, Harderwijk 1864

METEREN, E van, *Oorlogen en Geschiedenissen der Nederlanderen en der selver Nabuurnen*, deel III, Amsterdam [S J Baalde] 1784

MOLHUYSEN, P C (ed), *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universi teit*, deel I, 's-Gravenhage 1913 (= RGP 20)

MULDER, L (ed), *Journal van Anthonis Duyck, advocaat-fiscaal van den Raad van State (1591 1602)*, deel II, 's-Gravenhage/Arnhem 1864

MULLER, P L , *Geschiedenis der Regeering in de Nader geuniteerde Provinciën tot aan de komst van Leicester (1579 1585)*, Leiden 1867

MULLER, P L , "De partijstrijd te Utrecht over de Nadere Unie", in *dezelfde, Verspreide Geschriften*, Leiden 1906, pp 204-255

MULLER, P L , "Stukken over den tegenstand der Utrechtsche katholieken, onder leiding van den scholaster van Oudmunster Jacob Cuynretorff, tegen de Unie van Utrecht", in *BMHG* 9 (1886), pp 393-472

MULLER, P L et DIEGERICK, A (eds), *Documents concernant les relations entre le Duc d'Anjou et les Pays-Bas (1576 1584)*, tome IV, 's-Gravenhage 1898 (= WHG nieuwe serie 60)

MÜTER, H M J , "Gijbertus Lap van Waveren", in *AGKKN* 1 (1959), pp 169-239

NEUE DEUTSCHE BIOGRAPHIE, Berlin 1953-

- NIEUW NEDERLANDSCH BIOGRAFISCH WOORDENBOEK, 10 delen, Leiden 1911-1937
- NOLET, W A , *Marnix als theoloog Historische inleiding*, Nijmegen 1948
- "Notice sur Jean de Haze, docteur en droit et professeur à l'Université de Louvain", in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain* 26 (1862), pp 253-256
- Notulen van de Staten van Zeeland en van hunne Gecommitteerde Raden 1578 1579 (Boek van Resolutien)*, 's-Gravenhage 1916
- NUSTELING, H P H , *Binnen de vesting Nijmegen Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek*, Zutphen 1979.
- NUYENS, W J F , "De Unie van Utrecht", in *Onze Wachter*, 1878 I, pp 241-262, 273-303 en II, pp 1-33, 131-160, 161-170, 277-300
- N[IJHOFF], I A , "Aanstelling van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen als Stadhouder des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen", in *BVGO* 2 (1840), pp 49-69
- N[IJHOFF], I A , "Eerste handelingen van Jan Graaf van Nassau-Katzenellenbogen, als Stadhouder des Vorstendoms Gelre en Graafschaps Zutphen", in *BVGO* 1 (1837), pp 104-144
- PARKER, G , *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1569 The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars*, Cambridge 1972 (= Cambridge Studies in Early Modern History)
- PATER, J C H de, "Leicester en Overijsel", in *TvG* 64 (1951), pp 245-276
- PATER, J C H de, *De Raad van State nevens Matthias (1578-1581)*, 's-Gravenhage 1917
- PAUL, L , *Nassauische Unionsplane Untersuchungen zum politischen Programm des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, o.O. 1966
- PAULUS, P , *Verklaring der Unie van Utrecht*, 3 dln , Utrecht [by J van Schoonhoven en Comp] 1775-1777
- PIOT, Ch (éd), *Histoire des troubles des Pays-Bas, par Messire Renon de France*, tome I, Bruxelles 1886
- PIRENNE, L P L , *'s-Hertogenbosch tussen Atrecht en Utrecht Staatkundige geschiedenis 1576-1579*, Tongerlo 1959
- POELHEKKE, J J , "Vierhonderd jaar Unie van Utrecht", in *Unie van Utrecht 23 januari 1579* [teksten van de op 23 januari 1979 in de Domkerk te Utrecht uitgesproken herdenkingsredes, Utrecht 1979], pp 17-23
- POULLET, E et PIOT, Ch (éds), *Correspondance du Cardinal de Granvelle (1565-1586)*, tomes I, III et IV, Bruxelles 1877, 1881-1884
- PRESS, V , *Calvinismus und Territorialstaat Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559-1619*, Stuttgart 1970 (= Kieler Historische Studien 7)
- PRESSER, J , *De Tachtjarige Oorlog*, deel I, Amsterdam/Brussel 1963
- PRIMS, Fl , *Register der Commissie tot onderhoud van de Religionsvrede te Antwerpen (1579-1581)*, Brussel 1954
- RAALTE, E van, "Invloeden van de Unie van Utrecht in de negentiende eeuw", in *Vragen des Tijds* 55 (1929), pp 357-364

- RACHFAHL, F., *Wilhelm von Oranien und der niederlandische Aufstand*, Band II, Abt. 2, Halle a.S. 1908.
- RAVEN, J.W.L. (ed.), "Kronijk van Utrecht 1576-1591", in: *KHG* 21 (1865), pp.530-576.
- REIFFENBERG, F.A.F.Th. de (éd.), *Une existence de grand seigneur. Mémoires autographes du Duc Charles de Croy*, Bruxelles/Leipzig 1845.
- Resolutien van Holland 1574-1579*.
- RIEMSDIJK, Th.H.F. van, *De hooge bank van het Veluwsche Landgericht te Engelandersholt*, Utrecht 1874.
- RIS LAMBERS, C.H., *De Kerkhervorming op de Veluwe 1523-1578. Bijdrage tot de geschiedenis van het Protestantisme in Noord-Nederland*, Barneveld 1890.
- ROELINK, J., "Bij de herdenking van het Wonderjaar 1566-1966", in: *BGN* 20 (1965/1966), pp.286-299.
- ROELINK, J., *Een honderdtal brieven uit de correspondentie van Elbertus Leoninus uitgegeven met inleiding en toelichting*, Nijkerk 1946.
- RÖRIG, H., *Beiträge zur Politik des Grafen Johann VI., des Älteren, von Nassau-Dillenburg mit besonderer Berücksichtigung seiner Tätigkeit in den Niederlanden*, Köln 1916.
- ROGIER, L.J., *Herdenken en herzien; verzamele opstellen van L.J. Rogier*, Bilthoven 1974.
- ROGIER, L.J., "Over de ontwikkeling van de procentuele verhouding der gezindten te Nijmegen", in: *Numaga* (1957), pp.37-79.
- ROGIER, L.J., "Oranje en Gelderland inzonderheid Nijmegen", in: *Numaga* 6 (1959), pp.172-176.
- ROGIER, L.J., *Paulus Buys en Leicester*, Nijmegen/ Utrecht 1948.
- ROGIER, L.J., *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier*, deel I, Hilversum/Antwerpen 1964.
- ROOS, A.G., *Geschiedenis van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen*, Groningen 1914.
- SCHEERDER, J., *De Beeldenstorm*, Bussum 1974.
- SCHEERDER, J., *De Inquisitie in de Nederlanden in de XVIe eeuw*, Antwerpen 1944.
- SCHELVEN, A.A. van, "Briefwisseling van Graaf Jan van Nassau en Petrus Dathenus, uit de jaren 1575-1578", in: *BMHG* 51 (1930), pp.115-130.
- SCHELVEN, A.A. van, "Levensbericht van N. Japikse", in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, 1943-1945*, Leiden 1946, pp.128-137.
- SCHELVEN, A.A. van, "De Staatsvorm van het Zwitsersche Eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen", in: *Miscellanea Historica in honorem Leonis van der Essen*, tome II, Bruxelles/Paris 1947, pp.747-756.
- SCHERFT, P., *Het sterfhuys van Willem van Oranje*, Leiden 1966 (= Leidse Historische Reeks, 12).

- SCHEVICHAVEN, H D J van, *De St Stephenskerk te Nijmegen*, Nijmegen 1900
- SCHILLING, H , "Der Aufstand der Niederlande Burgerliche Revolution oder Elftenkonflikt", in H U Wehler (ed), *200 Jahre amerikanische Revolution und moderne Revolutionsforschung*, Göttingen 1976, pp 177-231
- SCHIMMEL, J A , "Von dem scharmützel / So geschehen auff der Mouckerheyd / nahe bey Nemwegen gelegen", in *Numaga* 21 (1974), pp 138 161
- SCHREVEL, A C de (ed), *Recueil de documents relatifs aux troubles religieux en Flandre 1577-1584*, tome I, Bruges 1921 (= *Mélanges de la Société d'émulation de Bruges* 8)
- SCHUEREN, J B J N de van der, *Brieven en onuitgegeven stukken van Jonk heer Arend van Dorp*, deel I, Utrecht 1887 (= WHG nieuwe serie 44)
- SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG, G F thoe, *Groot placaat en charter boek van Vriesland*, deel IV, Leeuwarden [bij Willem Conlon] 1782
- SMETIUS, Joh , *Chronijk van de stad der Batavieren* , Nijmegen [bij A van Goor] z j
- SMIT, H J en WIERINGA, W J (eds), *Correspondentie van Robert Fruin 1845 1899*, Groningen/Djakarta 1957 (= WHG vierde serie 4)
- SMIT, J W , "The Present Position of Studies Regarding the Revolt of the Netherlands", in J S Bromley and E H Kossmann (eds), *Britain and the Netherlands Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference 1959*, London 1960, pp 11-28
- SMIT, P F Ch , *Enige opmerkingen over de considerans van het Placaet van Verlatinge van 26 Juli 1581*, Leiden 1952
- SMITSKAMP, H , "Van lotwissel en menigerlei geval (1555-1593)", in *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden Van Statenvergadering tot Volks vertegenwoordiging*, onder redactie van S J Fockema Andreae en H Har denberg, Assen 1964, pp 28 63
- SNELLER, Z W , *Unie van Utrecht en Plakkaat van Verlatinge De wording van den Nederlandschen Staat*, Rotterdam 1929
- SOLON, *Testimonia veterum collegit Antonius Martina*, Roma 1968
- [SPAEN, W A van], *Verhandeling over de Crimineele Ordonnantie van koning Philips*, in *Gelderland*, Arnhem [bij Jacob Nyhoff] 1794
- SPIEGEL, L P van de (ed), *Bundel van onuitgegeeven stukken, dienende ter opheldering der Vaderlandsche Historie en Regeeringsform, en voornamel yk der Historie van de Unie van Utrecht*, 2 dln , Goes [bij Jacobus Huysman] 1780-1783
- SPIEGEL, L P van de (ed), *Ontwerpen van de Unie van Utrecht, benevens een lyst van ongedrukte stukken tot de Historie van dezelve Unie betrekkelyk*, Goes [bij Jacobus Huysman] 1778
- SPINNAEL, P J , "Gabriel Mudée ou la renovation de l'étude de la Jurisprudence en Belgique au XVIe siècle", in *Annuaire de l'Université catholique de Louvain* 8 (1844), pp 166 207

- STEINBERG, S (ed), *Die Geschichtswissenschaft der Gegenwart in Selbst darstellungen*, Band II, Leipzig 1926
- TEX, J den, *Oldenbarnevelt*, deel I, Haarlem 1960
- TROSEE, J A G C , "Dr Gerard Voeth, voorbereider, verdediger en propagandist der Unie van Utrecht", in *BenM Gelre* 37 (1934), pp 71-84
- TROSEE, J A G C , *Historische studien*, 's Gravenhage 1924
- UNGER, J H W (ed), "De Resolutien van de Staten van Holland van 1577 en 1578", in *BMHG* 14 (1893), pp 1 68
- VALVEKENS, P E , *De Inquisitie in de Nederlanden der zestiende eeuw*, Brussel/Amsterdam 1949
- V[EEN], J S v[an], "Lijkrede op Elbertus Leoninus geweigerd", in *BenM Gelre* 20 (1917), p 342
- VEEN, J S van, "De overgang op kerkelijk gebied te Nymegen in 1578 en 1579", in *NAK nieuwe serie XVI* (1920/21), pp 172 193
- "Verbaal van de legatie van Leoninus, Van Loozen, Valcke en Franckena naar Engeland, in 1596", in *KHG* 22 (1866), pp 317 321
- VERBERNE, L G J , *Gysbert Karel s leerjaren*, Amsterdam 1931
- VERHEYDEN, A L E (ed), *Le Conseil des Troubles Liste des condamnés (1567-1573)*, Bruxelles 1961
- VERMASEREN, B A , "Leven en werken van Michael ab Isselt", in *Histo risch Tijdschrift* 19 (1940), pp 337 388
- VERMASEREN, B A , "Rond het auteurschap der "Memoires anonymes sur les troubles des Pays-Bas"" in *BGN* 11 (1957), pp 200 234
- VLOTEN, J van, *Nederland tijdens den volksopstand tegen Spanje, 1564 1581*, deel II, Schiedam 1872
- VLOTEN, J van, *Nederlandsche Geschiedzangen, naar tijdsorde gerangschikt en toegelicht*, 2 dln , Amsterdam 1852
- VOCHT, H de, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Tri lingue Lovaniense 1517 1550*, (4 vols) Louvain 1951-1955
- VRANKRIJKER, A C J de, *De Motiveering van onzen Opstand De theorieën van het verzet der Nederlandsche opstandelingen tegen Spanje in de jaren 1565 1581*, Nymegen/Utrecht 1933
- VRUGT, M van de, *De Criminele Ordonnantien van 1570 Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden*, Zutphen 1978
- 550 jaar Universiteit Leuven, [Leuven] 1976
- WAGENAAR, J , *Vaderlandsche Historie*, deel V, VII en VIII, Amsterdam [bij Isaak Tinon] 1751-1753
- WATER, J van de (ed), *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, or donnantien en edicten van Utrecht*, deel I, Utrecht [Jacob van Poolsum] 1729
- WILSON, Ch , *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*, Berkeley/Los Angeles 1970
- WINTER, P J van, "De ontwerpen van de Unie van Utrecht", in *BMHG* 64

- (1943), pp 108-179
- WOLTJER, J J , "Het beeld vergruisd?", in *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 4 (1972), pp 131-142
- WOLTJER, J J , *Friesland in hervormingstijd*, Leiden 1962
- WOLTJER, J J , "Der niederlandische Bürgerkrieg und die Grundung der Republik der Vereinigten Niederlande (1555-1648)", in Th Schieder (Hrg), *Handbuch der Europäischen Geschichte*, Band III, Stuttgart 1971, pp 663-688
- WOLTJER, J J , "Het Noorden en de Pacificatie van Gent", in *Opstand en Pacificatie in de Lage Landen Bijdrage tot de studie van de Pacificatie van Gent*, Gent 1976, pp 79-98
- WOLTJER, J J , "De Vrede-makers", in *TvG* 89 (1976), pp 299-321
- WOLTJER, J J , "De wisselende gestalten van de Unie", in *De Unie van Utrecht Wordng en werking van een verbond en een verbondsacte*, onder redactie van S Groenveld en H L Ph Leeuwenberg, Den Haag 1979, pp 88-100
- WOUTERS, Alph (éd), *Memoires de Viglius et d'Hopperus sur le commencement des troubles des Pays-Bas*, Bruxelles 1858
- ZUYLEN Jr, R A van, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch*, deel II, 's-Hertogenbosch 1866
- ZIJP, A , *De strijd tusschen de Staten van Gelderland en het Hof 1543-1566*, Arnhem 1913 (= Werken uitgegeven door Gelre, 10)

CURRICULUM VITAE

Antoon Edmond Maria Janssen, geboren op 8 januari 1940 te Gulpen (L.), doorliep de lagere school te Nijmegen en Maastricht, volgde van 1952 tot 1958 het gymnasium-A te Rolduc, studeerde van 1958 tot 1964 geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen, gaf gedurende één schooljaar te Amersfoort en Bussum les, was van 1965 tot 1967 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg, studeerde vervolgens zestien maanden aan het Institut für Europäische Geschichte te Mainz en is sinds 1 maart 1969 werkzaam als wetenschappelijk medewerker aan de afdeling Nieuwe Geschiedenis van de sectie geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen.

STELLINGEN

I

De omstandigheid dat de jonge prins Willem van Oranje in 1544 heeft moeten afzien van de primogenituur in de Nassau-Dillenburgse erflanden is in de Nederlandse geschiedschrijving te zeer veronachtzaamd

II

De boekstaving van het "feit dat eertijds Willem van Oranje zelfs het serviesgoed van het slot Dillenburg verpandde" berust op geschiedkundig onbegrip

(L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9, 's-Gravenhage 1979, p 415)

III

Nader onderzoek naar de status van de Dillenburgse graven Jan, Lodewijk, Adolf en Hendrik van Nassau tijdens hun optreden in de Nederlanden kan de hun veelal toegemeten heldenrol in de Nederlandse Opstand slechts relativeren

IV

Voor de historicus kan hardhorigheid alleszins een handicap met een positieve functie zijn

V

De conclusie van C A Rutgers, dat het "als een vanzelfsprekendheid te beschouwen is, dat Gelderland in 1579 een van de deelgenoten werd in het bondgenootschap dat zou uitgroeien tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden", steunt geenszins op bronnenonderzoek en is zonder meer onjuist

(C A Rutgers, "Gelre een deel van 'Nederland'?", in *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975), p 38)

VI

Evenals aan andere gratis verspreide huis-aan-huis-bladen mogen aan het *KU-nieuws, Weekblad voor Katholieke Universiteit Nijmegen*, geen eisen worden gesteld.

VII

Een door de minister van Onderwijs en Wetenschappen gewenste studie-duurverkortung bij het wetenschappelijk onderwijs is slechts verantwoord, indien alleszins kan worden gegarandeerd dat er voortaan op alle daartoe in aanmerking komende niveaus op adequate wijze wetenschap kan worden beoefend.

VIII

Zolang het vrouwelijk equivalent van de hoogleraar en de lector in het wetenschappelijk onderwijs nog niet is ingeburgerd, mag de benaming 'wetenschappelijk medewerkster' worden vermeden.

IX

Het ziet ernaar uit dat in de loop van 1980 het 'lector et emergo' in vervulling gaat.

Stellingen bij het proefschrift van A.E.M. Janssen, *Fragmenten uit de Opstand in de Nederlanden*, Nijmegen 1979.

SEPARATUM

SOURCES AND DOCUMENTS RELATING
TO THE EARLY
MODERN HISTORY OF IDEAS

© Holland University Press bv, Amsterdam

No part may be translated or reproduced in any form by print,
photoprint, microfilm, or any other means,
without written permission from the publishers.

HOLLAND UNIVERSITY PRESS BV / POSTBUS 1850
NL-1000 AMSTERDAM

HOLLAND UNIVERSITY PRESS
AMSTERDAM

